

Eiríkur Rögnvaldsson

Íslensk orðhlutafræði

Reykjavík

1990

Formáli

Saga þessa rits er orðin nokkuð flókin. Það var fyrst samið í miklum flýti til að nota í kennslu á vormisseri 1983, undir sama nafni og nú. Síðan var það endurskoðað lítillega og stýtt nokkuð, og gefið út í ársbyrjun 1984 undir nafninu *Íslensk málfræði*, en var reyndar aðeins helmingur þess rits; hitt var hljóðkerfisfræði. Síðan var það kver aftur klofið í frumparta sína, og beygingafræðin gefin út sérstök undir upphaflegu nafni, að viðbættum kafla um orðmyndunarfræði, árið 1986.

Nú hefur ritið verið uppselt í tvö ár, og allan þann tíma hefur staðið til að endurskoða það. Ég hef hins vegar aldrei gefið mér tíma til að leggja í það þá vinnu sem mér fannst þurfa. Nú sé ég engar líkur á að úr því rætist á næstunni; og því ákvað ég að láta endurprenta síðustu útgáfu með litlum breytingum.

Ætlast er til að ritið megi nota við kennslu í íslenskri (og almennri) beyginga- og orðmyndunarfræði í Háskóla Íslands og Kennaraháskóla Íslands; en auk þess vonast ég til að aðrir sem áhuga hafa á efninu geti lesið það sér til einhvers gagns.

Ég þakka öllum sem hafa leyft mér að vísa í eða nota óprentaðar ritgerðir sínar; þær hafa víða komið mér að miklu gagni, eins og vonandi kemur fram í tilvitnanaskrá. Tekið skal fram að ýmsar hugmyndir um einstök atriði í beygingarlýsingunni komu fyrst fram í námskeiði Höskuldar Þráinssonar í Íslenskri beyginga- og orðmyndunarfræði á kandidatekstigi í íslenskri málfræði haustið 1981; fæst af því er upphaflega frá mér komið, og ég þakka Höskuldi og samstúdentum mínum afnot af því sem frá þeim er komið.

Ýmsir hafa bent mér á villur eða gert athugasemdir við einstök atriði í fyrri útgáfum ritsins, og þakka ég það kærlega. Sérstaklega ber þó að þakka Höskuldi Þráinssyni, sem las 2. útgáfu vandlega og lét mig hafa mjög miklar og gagnlegar ábendingar. Ásta Svavarsdóttir, sem hefur manna mesta reynslu af að kenna kverið, gerði ýmsar athugasemdir við síðustu útgáfu þess og tillögur til endurbóta. Ég hef reynt að bæta úr flestum ágöllum sem hún benti á, eftir því sem hægt var án þess að breyta grundvallaratriðum. Ýmsum smáatriðum hefur líka verið breytt, einkum í sambandi við fleirtölu kvenkynsorða; þar er höfð hliðsjón af nýrri athugun Margrétar Jónsdóttur.

Árnagarði, 16. janúar 1990
Eiríkur Rögnvaldsson

Efnisyfirlit

Formáli 5

Efnisyfirlit 7

1. Inngangur 11

2. Orð, myndan, merking 14

2.1 Orðaforði 14

2.1.1 Fjöldi orða og tegundir 14

2.1.2 Nýyrði 15

2.1.3 Tökuorð 16

2.2 Einingar orða 17

2.2.1 Myndan — myndbrigði 17

2.2.2 Rót, forskeyti, viðskeyti, stofn 19

2.3 Myndanið sem eind í byggingu orðsins 21

2.3.1 Myndangreining byggð á sögulegum grunni eða málkunnáttu 21

2.3.2 Tengsl myndana og merkingar 23

2.3.3 Ný skilgreining myndans 24

2.3.4 Orðið sem minnsta merkingarbær eind 25

2.4 Yfirlit 27

3. Íslensk orðmyndun 29

3.1 Tegundir orðmyndunar 29

3.1.1 Lærð og virk orðmyndun 29

3.1.2 Samsett orð og afleidd 30

3.1.3 Greining í stofnhluta 31

3.2 Orð af orði 32

3.2.1 Styttingar og stýfingar 32

3.2.2 Hljóðbreytingar í stofnorði 33

3.2.3 Orðmyndunarreglur 34

3.3 Orðmyndun með aðskeytum 35

3.3.1 Yfirlit yfir viðskeyti 35

3.3.2 Viðskeyti sem mynda nafnorð 37

3.3.3 Viðskeyti sem mynda lýsingarorð 39

3.3.4 Viðskeyti sem mynda sagnir 40

3.3.5 Forskeyti 40

3.4 Samsett orð 41

3.4.1 Formleg tengsl liðanna 41

3.4.2 Merkingarleg tengsl liðanna 42

3.4.3 Hvaða orð tengjast? 43

3.5 Yfirlit 44

4. Orðasafn og reglur 46

4.1 Orðasafnið og uppbygging þess 46

4.1.1 Innihald orðasafnsins 46

4.1.2 Orðasafnsmyndir 47

4.1.3 Regluleiki í orðasafni 48

4.1.4 Orðasafnsreglur 49

4.1.5 Undantekningar 51

4.2 Málfræðilegar formdeildir 52

4.2.1 Formleg flokkun 52

4.2.2 Beygingarlegar og setningarlegar formdeildir 53

4.2.3 Mismunandi hlutverk formdeilda 55

4.3 Beygingarreglur og hljóðbeygingarreglur 56

4.3.1 Beygingarreglur 56

4.3.2 Hljóðbeygingarreglur 58

4.3.3 Regluröðun 60

4.3.4 Beygingarreglur og beygingarflokkar 61

4.4	Yfirlit	62
5.	Málfræðilegar formdeildir í íslensku	64
5.1	Almenn atriði	64
5.1.1	Þáttamerkingar	64
5.1.2	Orðflokkar	65
5.2	Beygingarformdeildir í íslensku	66
5.2.1	Persóna	66
5.2.2	Tala	67
5.2.3	Kyn	69
5.2.4	Fall	70
5.2.5	Ákveðni	72
5.2.6	Stig	74
5.2.7	Háttur	75
5.2.8	Tíð	76
5.2.9	Horf og mynd	78
5.3	Yfirlit	79
6.	Nafnorðabeyging	81
6.1	Orðasafnsþættir	81
6.1.1	Kyn	81
6.1.2	Hefðbundin beygingarflokkun	82
6.2	Karlkyn	83
6.2.1	Beygingardæmi	83
6.2.2	Beygingarreglur	85
6.2.3	Markaðar reglur	87
6.2.4	Orðasafnsreglur	89
6.3	Kvenkyn og hvorugkyn	90
6.3.1	Beygingardæmi kvenkyns	90
6.3.2	Orðasafnsreglur	92
6.3.3	Hvorugkyn	94
6.4	Almenn atriði	95
6.4.1	Opnir og lokaðir beygingarflokkar	95
6.4.2	Hljóðbeygingarreglur	97
6.5	Yfirlit	100
7.	Beyging lýsingarorða, greinis, fornafna, töluorða og atviksorða	102
7.1	Fallbeyging lýsingarorða og greinis	102
7.1.1	Sterk beyging frumstigs	102
7.1.2	Veik beyging og beyging frumstigs og miðstigs	104
7.1.3	Hljóðbeygingarreglur	105
7.1.4	Beyging greinis	106
7.2	Beyging fornafna og töluorða	108
7.2.1	Persónufornöfn, afturbeygt fornafn og ábendingarfornöfn	108
7.2.2	Eignarfornöfn, spurnarfornöfn, óákveðin fornöfn	109
7.2.3	Beyging töluorða	112
7.2.4	Almennt um fallbeygingu	112
7.3	Stigbreyting	113
7.3.1	Stigbreyting lýsingarorða	113
7.3.2	Stigbreyting atviksorða	114
7.4	Yfirlit	115
8.	Sagnbeyging	117
8.1	Yfirlit um sagnbeygingu	117
8.1.1	Sterkar sagnir og veikar	117
8.1.2	Sundurgreining endinga	117
8.2	Beygingardæmi sagna	118
8.2.1	Veikar sagnir	118
8.2.2	Sterkar sagnir	120
8.2.3	Núpálegar sagnir	121

8.2.4	Miðmynd	122
8.3	Beygingarreglur og hljóðbeygingarreglur	122
8.3.1	Beygingarreglur	122
8.3.2	Hljóðskipti	124
8.3.3	Aðrar hljóðbeygingarreglur	126
8.4	Aðrir hættir	129
8.4.1	Boðháttur	129
8.4.2	Lýsingarháttur þátíðar	129
8.5	Yfirlit	130
9.	Yfirlit	132
	Tilvitnanir	133
	Heimildir	138

1. Inngangur

Þetta rit fjallar um **orðin**, gerð þeirra og beygingu. Á erlendum málum nefnist þetta **morphology**, **morphologie** eða þ.u.l., og nær yfir bæði beyginga- og orðmyndunarfræði. Ekkert heppilegt íslenskt orð er til sem nái yfir hvorttveggja; ég nota hér orðið **orðhlutafræði**, þótt ég sé ekki sérlega ánægður með það.

Sú mállýsing sem hér kemur fram er í grundvallaratriðum byggð á generatífri málfraði (málmyndunarfræði, ummyndanamálfraði, reglumálfraði). Ég legg þó áherslu á að það á að vera hægt að lesa bókina sér til gagns og fræðast eitthvað af henni án þess að vera sannfærður um yfirburði generatífrar málfraði fram yfir aðrar aðferðir til mállýsingar. Meginatriðið tel ég vera að hér er ýmislegt skoðað frá öðru sjónarhorni en venja hefur verið í íslenskum kennslubókum. Það er alls ekki víst að sjónarhorn mitt reynist nokkuð betra en annarra, en það hefur samt alltaf gildi að velta hlutunum fyrir sér á nýjan hátt og reyna nýjar leiðir — maður lendir kannski í blindgötu og verður að snúa við, en er þá a.m.k. reynslunni ríkari.

Hér skal dregið á nokkur meginatriði í sambandi við uppbyggingu málkerfisins eins og hér er gengið út frá að hún sé.¹ Samkvæmt því skiptist grunnhluti setningafræðinnar í tvennt; liðgerðarreglur og orðasafn. Liðgerðarreglurnar »búa til« setningahríslur, þ.e. ákveðnar setningafræðilegar formgerðir, þar sem eru »básar« fyrir hinar ýmsu tegundir orða; nafnorð, sagnir, lýsingarorð, atviksorð o.s.frv. Síðan eru tekin orð úr orðasafni hugans og stungið inn í setningahrísluna á viðeigandi stöðum; nafnorðum í nafnorðsbása, sögnum í sagnabása o.s.frv.

En hvað er þetta orðasafn? Við komum að því í 4. kafla; en til bráðabirgða getum við sagt að það sé sá hluti minnisins þar sem við geymum öll orð sem við kunnum og ýmsar upplýsingar um þau — upplýsingar sem nauðsynlegar eru til að við getum notað þau rétt. Gert er ráð fyrir að ýmsar setningafræðilegar, beygingarlegar og hljóðfræðilegar upplýsingar séu geymdar við hvert orð í orðasafninu sem e.k. þættir; við tökum beygingarþætti fyrir í 4. kafla. Þessir þættir flytjast með orðunum þegar þeim er stungið inn í hrísluna í djúperð setningarinnar; og þar geta ýmsir beygingarþættir bæst við. Síðan tekur við ummyndanahluti setningafræðinnar, þar sem ýmsar tilfærslur geta orðið. Þar bætast enn við beygingarþættir, þannig að þegar komið er í gegnum setningafræðihlutann hangir við hvert orð bálkur beygingarþátta.

Þá er komið að beygingarhluta málkerfisins. Þar koma til sögu beygingarreglur, sem »skoða« þáttabálk hvers orðs, og setja á það endingar í samræmi við þáttamerkinguna. Einnig er þar gert ráð fyrir svonefndum hljóðbeygingarreglum, sem valdi ýmsum hljóðavíxlum í stofni; þær taka líka mið af þáttabálknum. Meginverkefni beygingafræðinnar er að lýsa þessum tveim tegundum reglna; hvers eðlis eru þær, við hvað miða þær, á hvað verka þær, hver er útkoman úr þeim?

Síðan tekur hljóðkerfishluti málkerfisins við því sem beygingarhlutinn skilar af sér. Í orðasafninu er hvert hljóð hvers orðs sem við kunnum merkt ákveðnum hljóðþáttum; en hljóð ýmissa endinga, sem bætast við í beygingarhlutanum, geta haft áhrif á þætti hljóða stofnsins. Það er verkefni hljóðkerfisreglnanna að stjórna þeim breytingum; þær eru sem sagt reglur sem eingöngu lúta hljóðfræðilegum skilyrðingum, en þurfa ekki á neinum beygingarlegum upplýsingum að halda. Útkoman úr hljóðkerfishlutanum er svo hin hljóðfræðilega yfirborðsgerð málsins; þ.e. það sem við heyrum.

Athugið að með þessu er ekki verið að segja að svona »förum við að« þegar við tölum; hér er aðeins verið að setja upp líkan, sem ganga má út frá við lýsingu ýmissa fyrirbæra og ferla í mannlegu máli. Á síðari árum hefur mikið verið deilt um »sálfræðilegan raunveruleika« í máli, þ.e. hvort eðlilegt sé að gera ráð fyrir að ýmsar baklæggar myndir og reglur séu »til« í einhverjum skilningi — og þá í hvaða skilningi. Hér verður gengið út frá því að þessir hlutir eigi sér einhvern tilverurétt; en þótt margir kunni að vera vantrúaðir á það, ætti samt að mega nota módelið sem grundvöll mállýsingar — og þá er tilganginum náð.

Efnisskipan bókarinnar er í stórum dráttum þessi: Byrjað er í 2. kafla að skoða hefðbundna skilgreiningu myndans sem minnstu merkingargreinandi eindar málsins, og henni hafnað, en önnur sett í staðinn, þar sem lögð er áhersla á formlega skilgreiningu í

stað merkingarlegrar. Út frá umræðu um mismunandi tegundir myndana er síðan farið í lauslega athugun á íslenskri orðmyndun í 3. kafla. Gerð er grein fyrir virkri og lærðri orðmyndun, fjallað um tegundir orðmyndunar, og helstu virku viðskeyti og forskeyti í íslensku skoðuð lítillega. Þá eru samsett orð skoðuð, einkum merkingarleg og formleg tengsl samsetningarliðanna.

Í 4. kafla er svo komið að því að gera grein fyrir grundvelli beygingarlýsingarinnar. Það er fyrst fjallað um orðasafn hugans og ýmsan regluleika í því. Þvínæst er gerð grein fyrir hugtakinu málfræðileg formdeild, og að lokum fjallað um beygingarþætti, beygingarreglur og hljóðbeygingarreglur. Í 5. kafla er svo gerð grein fyrir einstökum formdeildum í íslensku, eðli þeirra og hlutverki, og áhersla lögð á að greina þær niður í beygingarþætti.

Hin eiginlega beygingarlýsing íslensku hefst svo með greinargerð um nafnorðabeygingu í 6. kafla; beygingu lýsingarorða, greinis, fornafna, töluorða og atviksorða eru gerð skil í 7. kafla; og sagnbeygingu í 8. kafla. Þessir kaflar eru allir byggðir upp á svipaðan hátt; tekin eru dæmi af beygingu nokkurra orða, settar fram fáeinar beygingar- og hljóðbeygingarreglur til að gera grein fyrir beygingunni, og orðasafnsreglur um þau atriði þar sem um fleiri en eina endingu er að velja í sama falli. Alls ekki er ætlast til að þessi lýsing sé tæmandi; látið er nægja að sýna helstu drætti beygingarinnar, og síðan nokkur dæmi um hvernig lýsa má einstökum atriðum.

Í bókarlok er svo stuttur yfirlitskafla, tilvitnanaskrá og heimildaskrá.

2.1 Orðaforði

2.1.1 Fjöldi orða og tegundir

Hvað eru mörg orð í íslensku? Getið þið svarað því? Nei, það getur víst enginn, en það er óhætt að segja þrennt: Þau eru mjög mörg, þeim er alltaf að fjölga, og engin leið er að tilgreina fjöldann nákvæmlega. Fólk hefur nefnilega á öllum tímum fengist við að búa til ný orð þegar á þeim þurfti að halda. Sum þeirra hafa kannski aðeins verið notuð einu sinni, en síðan fallið í gleysku. Önnur geta átt eftir að finnast í gömlum handritum sem enginn nútímamaður hefur kannað. Enn önnur hafa líklega verið notuð í fyrsta skipti í gær á öðru landshorni, þannig að það er ekki von að við höfum heyrt þau eða þau séu komin á orðabók.

Þess vegna þýðir ekkert að fletta upp í orðabók til að gá að því hvort eitthvert orð sé til eða ekki. Ef orðið finnst þar, getum við að vísu sagt að svo sé, en þótt það vanti í orðabókina er ekki hægt að halda því fram að það sé ekki til. Það er heldur ekki tilgangur orðabóka að innihalda öll orð málsins, enda væri það ekki hægt af framangreindum ástæðum. Bækur eins og t.d. *Orðabók Menningarsjóðs* (Íslensk orðabók handa skólum og almenningi) láta sér nægja að sýna stofnorð og algengari samsetningar.¹ Í seðlasafn *Orðabókar Háskóla Íslands*, sem safnað hefur verið til síðan fyrir 1950, eru hins vegar tekin sem flest orð, jafnvel sjaldgæfar samsetningar. Í seðlasafninu eru nú dæmi um rúm 600.000 orð, en stór hluti þess fjölda eru orð sem aldrei eru notuð í nútímamáli og aðeins er til ein heimild um; mállýskubundin orð, óvenjulegar samsetningar o.s.frv.² Í *Orðabók Menningarsjóðs* eru orðin ekki nema um 85.000. Auðvitað kann enginn maður 600.000 orð, ekki einu sinni 85.000, enda duga okkur örfá þúsund til daglegra þarfa.

Þótt Orðabók Háskólans hafi heimildir um rúm 600.000 orð, segir það ekki alla söguna; í hana eru aðeins tekin orð sem heimildir eru um að hafi verið notuð eftir 1540, þegar fyrsta bókin var prentuð á íslensku; *Nýja testamenti* Odds Gottskálkssonar. Fjölmörg orð til viðbótar koma fyrir í fornritum, en ekki annars staðar, t.d. *bligja* 'stara', *bræða* 'flýta sér', *grápa* 'þrífa í', o.fl.³

Fjöldi íslenskra orða hefur auðvitað verið í málinu allt frá fyrstu tíð, síðan landnámsmenn komu með móðurmál sitt frá Noregi. Sögu margra þeirra má rekja mun lengra aftur, jafnvel allt að fjögur þúsund árum. Þá var uppi austur í Asíu þjóð sem talaði hið svokallaða **indóevrópska frummál**. Frá því máli eru flest evrópumál runnin, og ýmis mál í Asíu líka, s.s. indversk og persnesk mál.

Við höfum engar beinar heimildir um indóevrópska frummálið; það eru ekki til neinar ritaðar heimildir á því. En með samanburði þeirra mála sem talin eru komin af því hafa menn gert sér nokkuð ákveðnar hugmyndir um orðin í þessu máli, þótt því fari fjarri að allir séu sammála um allt í því efni. Íslenska er mjög gagnlegt mál í þessum samanburði, vegna þess að ýmsir þættir málsins hafa breyst minna en í öðrum málum.

2.1.2 Nýyrði

En mikill fjöldi orða hefur bæst við á þeim 1100 árum sem síðan eru liðin, og þó allra mest nú á okkar tímum. Þessi viðbót er af ýmsum toga. Fyrst og fremst má nefna innlenda nýsköpun: þau orð sem fyrir eru fæða af sér fleiri. Það gerist ýmist með því að eitt orð er myndað af tveimur eins og þegar orðunum *snjór* og *hús* er slegið saman í *snjóhús*, eða svonefndum **forskeytum** og **viðskeytum** (sjá 2.2.2 og 3. kafla) er bætt við orð sem fyrir er, og út kemur orð skyldrar merkingar. Dæmi um það er þegar viðskeytinu *-ing(ur)* er bætt við orðið *menntaskóli*, og um leið breytist *ó í æ* og út kemur orðið *menntaskælingur*. Við höfum líka dæmi um að þessum tveimur aðferðum slái saman, eins og þegar orðið *hýsi* er myndað af *hús*, og orðið *stór* síðan sett þar fyrir framan; útkoman verður *stórhýsi*. Þau orð sem mynduð eru þannig af íslenskum stofni eru kölluð **nýyrði**.

Nýyrði bætast við á öllum öldum. Um þau eru fjölmörg dæmi þegar í formáli, bæði um orð sem hljóta að vera þar algerlega ný, eins og *hlaupár*, *sumarauki*, *samviska*; og eins hitt að gömlum orðum sé gefin ný merking. Það er talið hafa gerst með ýmis orð sem tengjast jarðeldi og jarðhita, eins og *hver*, *laug* og *hraun*; og einnig mörg sem tengjast átrúnaði, eins og *jól* og *blóta*.⁴

Skipuleg nýyrðasmíð hófst hins vegar fyrir alvöru í lok 18. aldar í ritum Lærdómslistafélagsins. Þar var skrifað um ýmis efni sem ekki hafði áður verið fjallað um á íslensku, og því var þörf nýrra orða; og þaðan koma orð eins og *farfugl*, *fellibylur*, *gróðurhús* og *afurð*.⁵ Þegar kom fram á 19. öldina hófst svo mikil vakning um eflingu og hreinsun málsins, og þá koma einnig til fjölmörg nýyrði, t.d. var Jónas Hallgrímsson iðinn við nýyrðasmíð, og bjó til orð eins og *hitabelti* og *ljósvaki*.

Í nútímamáli hefur þörf fyrir nýyrði aukist gífurlega vegna þjóðfélagsbreytinga; alltaf eru að koma upp ný hugtök og fyrirbæri sem við þurfum orð yfir. Nýyrðasmíð hefur líka verið blómleg alla öldina, og nýyrði sem gerð hafi verið á tuttugustu öld einni skipta tugum þúsunda. Örlög þeirra — eins og nýyrða frá öllum tímum — hafa auðvitað verið mjög misjöfn. Sum notum við á hverjum degi, eins og *útvarp*, *sjónvarp*, *tölva*, *tækni*. Önnur hafa átt erfitt uppdráttar eða alveg horfið, eða þá aldrei vaknað til lífs meðal málnotenda, s.s. *viðboð* og *viðvarp* um útvarp, *drag* um dráttarvél, og svo mætti lengi telja.⁶

2.1.3 Tökuorð

Orðaforðinn hefur líka aukist af orðum sem komin eru úr erlendum málum, svokölluðum **tökuorðum**. Erlend orð hafa verið tekin inn í málið á öllum tímum, og t.d. komu þónokkur orð af latneskum, frönskum og írskum uppruna inn í málið fyrir landnám og á fyrstu öldum Íslands byggðar. Þar má nefna ýmis orð sem fylgdu kristninni, beint eða óbeint, eins og *prestur*, *biskup*, *kross*, *djöfull* o.s.frv.; en einnig ýmis önnur, eins og *tafl*, *dúkur* og *klæði*.⁷ En það hefur verið misjafnt eftir aðstæðum hvaðan straumur tökuorða hefur komið. Á 14. og 15. öld versluðu Íslendingar talsvert við Englendinga, og þá kom nokkuð af enskum orðum inn í málið, t.d. jafn algeng orð og *sápa* og *par*, en einnig *kurteisi*, *fól*, *lávarður* o.fl.⁸

Síðar jukust þýsk og dönsk áhrif á landinu, og þá kom mikið af nýjum orðum inn í málið, einkum með þýðingum guðsorðabóka um og eftir siðaskipti. Flest eru þau okkur framandi, og hafa væntanlega aldrei komist inn í venjulegt mál, orð eins og *bihalda*, *bevara*, *forbætra* o.þ.u.l.;⁹ en einnig má nefna *herlegheit*, *rólegheit*, *fyllirí*, *fiskirí*, *fangelsi*.¹⁰

Allt fram á þessa öld komu flest tökuorð í íslensku úr dönsku, en frá því um seinni heimsstyrjöld hafa þau líklega langflest komið úr ensku. Þar má nefna orðin *sjoppa*, *stæll*, *jeppi*, *hippi*, *nælon*, *stress*, *töff*, *næs*, *fla*, *tékka*, *trimma*;¹¹ annars eru þessi orð svo mörg og algeng að engum ætti að vera vorkunn að finna nóg af dæmum um þau í daglegu tali sjálfs sín og annarra.

Við skulum þó athuga að sjaldnast eru orðin alveg eins í íslensku og í málinu sem þau koma úr. Oftast er framburðurinn eitthvað frábrugðinn, og þar að auki fá orðin íslenskar endingar. Þó er vissulega misjafnt hversu vel orðin aðlagast íslensku málkerfi. Jafngamalt orð og *biskup* hefur ekki enn fengið neina nefnifallsendingu; orðin *lager*, *mótor*, *partí* o.fl. brjóta t.d. þá reglu að *a*, *i* og *u* séu einu sérhljóðin sem koma fyrir í áherslulausum atkvæðum (í ósamsettum orðum); orðið *næs* tekur engum fallendingum; og svo mætti lengi telja. Orð eins og *bill* hefur hins vegar algerlega fallið að íslensku málkerfi, bæði hljóðfræðilega og beygingarlega.

Tökuorð njóta mismikillar virðingar. Sum hafa verið tekin algerlega inn í málið og njóta sama réttar og önnur íslensk orð. Sem dæmi má nefna *prestur*, *sápa*, *bill*. Við öðrum er aftur á móti amast af ýmsum orsökum. Stundum er það vegna þess að þau laga sig ekki að málkerfinu; innihalda hljóðasambönd sem ekki koma fyrir í íslenskum orðum, neita að beygjast, eða eitthvað álíka. Dæmi um þetta eru *næs*, *stereó*, *bió*. Önnur falla aftur á móti algerlega að málkerfinu, en er hafnað vegna þess að þau eru þegar til í málinu í annarri merkingu, eða íslenskt orð sömu merkingar er til og tökuorðið þykir þess vegna óþarft. Dæmi þessa er orðið *dill* (úr ensku *deal*) í merkingunni 'verslun, kaup' í samböndum eins og *góður dill*. Hins vegar er til orðið *dill* í merkingunni 'blettur', í samböndum eins og *sjá ekki á dökkan dill*, og þykir fullgild íslenska.

Orðið *dill*, svo og orð eins og *pæja* og *gella*, *gæi* og *töffari*, tilheyra þeim hluta orðaforðans sem kallaður er **slangur**.¹² Slangur er hreint talmál, að talsverðu leyti byggt upp úr tökuorðum sem ekki hafa hlotið viðurkenningu, en einnig er mikið um hrein íslensk orð notuð í annarri merkingu en þau hafa t.d. í orðabókum. Um það má nefna dæmin *sýra* um LSD, *rós* í sambandinu *gera rósir*, *múraður* í merkingunni 'ríkur', *herðablöð* í sambandinu *vera á herðablöðunum*, og svo mætti lengi telja.¹³

2.2 Einingar orða

2.2.1 Myndan — myndbrigði

Nú erum við búin að skoða lauslega hvaðan orðin koma; en úr hverju eru þau gerð? Þau eru auðvitað samsett úr hljóðum (bókstöfum í ritmáli). En það má samt sem áður greina stærri einingar en hljóð (bókstafi) innan orða. Lítum á eftirfarandi dæmi:

- (1) a Jón byggði *hús* úr *snjó*
b Jón byggði *snjóhús*
- (2) a Myndin er **ógeð**
b Myndin er **ógeðsleg**
c Myndin er *geðsleg*
- (3) a Strákurinn *litar* myndina
b Strákurinn *litaði* myndina
c Strákarnir *lituðu* myndina
d Við *lituðum* myndina
e Þótt ég *liti* myndina verður hún ekkert skárri
- (4) a **Bóndinn** barði Stefán
b Stefán hataði **bóndann**
c **Bóndanum** fannst hann latur
d Hann var sonur **bóndans**

Í þessum dæmum sjáum við að það skáletraða helst óbreytt, en það feitletraða er breytilegt. Við sjáum að merkingin er að nokkru leyti sú sama í hverjum setningahóp, en er þó nokkuð breytileg. Ef við tökum (3) sem dæmi, þá sjáum við að það er sameiginlegt með öllum setningunum að þær segja frá því að myndin hafi verið lituð, enda kemur *lit-* fram í þeim öllum. Munurinn felst í því hver það var sem litaði myndina og hvenær. Við sjáum að ef breytt er um geranda breytast endingar sagnarinnar, feitletruðu orðhlutarnir. Við getum þá haldið því fram að orðin í miðdálknum í (3) skiptist í tvennt: *lit-*, sem hafi alltaf sömu merkingu, og tákni verknaðinn sem um er að ræða; og endingar, sem séu breytilegar eftir því hver framkvæmir verknaðinn, hvort hann er liðinn eða yfirstandandi o.s.frv.

Orðum málsins er hægt að skipta svona niður í afmarkaða hluta sem hver um sig hefur ákveðna merkingu eða hlutverk. Þessir hlutar nefnast **myndön** (morfem). *lit-* í (3)a er þannig eitt myndan, og *-ar-* annað. Flest fallorð og sagnir eru fleiri en eitt myndan, en smáorð eru yfirleitt aðeins eitt (atviksorð geta þó verið fleiri).

Hefðbundin skilgreining myndans er eitthvað á þessa leið:¹⁴

(5) **Myndan er minnsta merkingarbær eining málsins**

Við munum endurskoða þessa skilgreiningu síðar; en til að byrja með er nauðsynlegt að greina myndönin skýrt frá **hljóðönnum**, sem oft eru kölluð merkingargreinandi eindir. Þetta er sérstaklega áriðandi vegna þess að stundum er eitt hljóðan jafnframt myndan. Lítum á tvo hópa orðatvennda:

- (6) a svör — svörð, fjör — fjörð, bar — barð
b fer — ferð, ber — berð, sker — skerð

Í hverri þessara tvennda er seinna orðið = það fyrra + ð. Og þetta ð er auðvitað alls staðar hljóðan; það er merkingargreinandi, því að merking seinna orðsins í hverri tvennd er önnur en þess fyrra. En

í (6)b er *ð* jafnframt myndan, en ekki í (6)a. Hvernig stendur á þeim mun?

Jú, svarið liggur í því sem sagt var hér á undan, að merkingarbært felur í sér að myndanið beri einhvern ákveðinn hluta af heildarmerkingu orðsins. Í (6)b táknað fyrri orð hvorrar tvenndar nútíðarstofn sagnar, en seinna orðið 2.pers.et. af þessari sömu sögn. Afstaðan milli fyrri og seinna orðsins í hverri tvennd er m.ö.o. alltaf hin sama í (6)b. En í (6)a er þessu allt öðruvísi farið. *Svör* merkir alls ekki það sama og *svör-* í *svörð*, og það er ekki heldur neinn skyldleiki milli *fför* og *fförð*, eða *bar* og *barð*. Þar af leiðandi er út í hött að segja að í (6)a beri *ð* einhvern afmarkaðan hluta af heildarmerkingu orðsins; *svörð*, *fförð* og *barð* eru »ósundurgrænanlegar eindir«. Það er þá líka fjarstætt að segja að skyldleikinn eða afstaðan milli *svör* og *svörð* sé hin sama og milli *fför* og *fförð* eða *bar* og *barð*.

Mörg myndön koma fram á mismunandi vegu, eftir því hvaða öðrum myndönnum þau tengjast. Afbrigði sama myndans eru kölluð **myndbrigði** (allómorf). Milli myndbrigða sama myndans er aldrei merkingargreinanandi andstæða; þau standa ýmist í **fyllidreifingu** eða **frjálsri dreifingu**. Með fyllidreifingu er átt við að hvert afbrigði um sig komi aðeins fyrir í umhverfi, þar sem ekkert annað afbrigði sama myndans getur staðið. Frjáls dreifing táknað aftur á móti að tvö eða fleiri afbrigði geta komið fyrir í sama umhverfi, en umskipti á þeim valda ekki merkingarbreytingu. Ef við hugsum okkur myndan sem merkti `ef.et.kk.', þá hefur það aðallega tvö myndbrigði: *-s* og *-ar*. Með sumum stofnum standa þau í fyllidreifingu: *matar*, ekki **mats*; *gests*, ekki **gestar*. En með öðrum stofnum er dreifingin frjáls: *skógs*, *skógar*.

Því má svo bæta hér við að myndön eru oft sýnd í slaufusviga; {-ð-} táknað þá `myndanið *ð*'.

2.2.2 Rót, forskeyti, viðskeyti, stofn

Myndön má flokka á ýmsan hátt, s.s. eftir hlutverki þeirra, gerð, og tengslum við önnur myndön. Við getum nefnt fyrst skiptinguna í **merkingarleg** og **málfræðileg** myndön.¹⁵ Merkingarleg eru þau sem vísa »út fyrir málið«, þ.e. hafa eitthvert ákveðið merkingarmið; málfræðileg eru þau sem sýna hvaða **málfræðilegar formdeildir** (sjá 4. og 5. kafla) koma fram í orðinu, þ.e. einkum beygingarendingar.

Í öllum orðum er **rót**, sem er hið merkingarlega myndan. Rætur bera grundvallarmerkingu orðsins, og eru einu myndönin sem geta komið fyrir sjálfstæð, án stuðnings annarra. Framan við rótina getur komið **forskeyti**, en aftan á hana **viðskeyti**. Þau eru stundum kölluð einu nafni **aðskeyti**. Hlutverk þeirra er að búa til ný orð skyldrar merkingar, en þau geta aldrei komið fyrir sjálfstæð. Merking þeirra er margvísleg. Forskeytin eru tiltölulega fá, og hlutverk þeirra yfirleitt að hliðra til eða neita merkingu ratarinnar, s.s. *and-*, *ó-*, *tor-*. Viðskeyti eru aftur á móti mun stærri og fjölbreyttari flokkur. Sum þeirra hafa ákveðna merkingu, s.s. *-ar(i)*, *-un*, *-leg-*. Önnur er erfiðara að tengja ákveðinni merkingu, s.s. *-il-*, *-al-*, *-ul-* o.s.frv.

Rótin, ásamt forskeyti og/eða viðskeyti, ef því er til að dreifa, nefnist **stofn**. Stofninn er þá sá hluti sem helst í öllum beygingarmyndum orðsins, en **hljóðbeygingarreglur** (sjá 4.3) eða **hljóðkerfisreglur** geta þó valdið breytingum á honum.

Að lokum eru það svo **beygingarendingar**. Sama máli gegnir um þær og aðskeytin, að þær koma aldrei fyrir sjálfstæðar. Hlutverk þeirra er að sýna þær formdeildir sem fram koma í orðinu, en um formdeildir í íslensku fjöllum við í 5. kafla. Þar sem um fallendingar er að ræða, er e.t.v. hæpið að tala um »merkingu« beint; þ.e., segja má að orð merki það sama hvort sem það stendur í nefnifalli eða þolfalli. *Sveinn* og *Svein* getur vísað til sama mannsins. Hins vegar skiptir fallið máli fyrir afstöðu orðsins til annarra orða í setningunni; *Sveinn barði Jón* merkir alls ekki það sama og *Svein barði Jón*. Það má því segja að fallendingar séu merkingarbærar eindir á þann hátt að það skiptir máli fyrir merkingu setningarinnar í heild, hver þeirra er notuð.

Orð sem innihalda tvær rætur eða fleiri eru kölluð **samsett**, en orð sem eru mynduð af rót + forskeyti eða viðskeyti eru venjulega kölluð **afleidd**. Orðið *Íslendingur* er dæmi um þetta allt. Því má skipta í fjögur myndön: *Ís+lend+ing+ur*. Þarna höfum við tvær rætur, *ís* og *land*, sem báðar geta

komið fyrir sjálfstæðar. Orðið *Ísland* er því samsett orð, og við það má bæta viðskeytinu *-ing-*, sem táknar oft 'maður frá einhverjum stað' (en getur reyndar haft fleiri merkingar, sbr. *KR-ingur*). Við það að orðið fær þetta viðskeyti breytist *a* í *land* í *e*, en það er mjög algengt að hljóðbreytingar verði í rótum þegar viðskeytum er bætt við þær, og við fjöllum nánar um það í 3.2.2. Þegar hér er komið sögu erum við komin með orðið *Íslending*, og sú mynd er kölluð **stofn** orðsins. Stofn er sú mynd sem helst í öllum beygingarmyndum, en það er fljótlegt að ganga úr skugga um að endingin *-ur* gerir það ekki; við segjum *Ég er Íslendingur*, en aftur á móti *Ég hitti Íslending* og *Ég þekki marga Íslendinga*. *-ur* og *-a* (og ýmsar fleiri) eru þá beygingarendingar, sem bætt er við stofninn til að ákvarða nánar merkingu orðanna og tengsl þeirra við önnur orð í setningunni.

Auk forskeyta og viðskeyta eru til svonefnd **innskeyti**. Það eru myndön, sem stungið er inn í önnur myndön, þannig að stærra myndanið (yfirleitt rót) umlykur innskeytið. Innskeyti eru vart til í íslensku; þó væri hugsanlegt að halda því fram að í nefnifalli orða eins og *stóll* og *steinn* sé [è]-innskeyti.¹⁶ Stofninn (sem kemur fram í þolfalli, sem er endingarlaust) er [sèou:l] og [sèei:n], en nefnifallið er [sèouè_] og [sèeiè¼], þannig að [è] virðist vera skotið þar inn í stofninn. Hér verður þó talið að ekki sé um innskeyti að ræða, heldur liggja þarna á bak við hin almenna nefnifallsending sterkra karlkynsorða, #-r#, en hljóðkerfisreglur valdi síðan ýmsum breytingum á henni og stofninum. Hér er þó ekki hægt að fara lengra út í þá sálma.

2.3 Myndanið sem eind í byggingu orðsins

2.3.1 Myndangreining byggð á sögulegum grunni eða málkunnáttu

Af þeim dæmum sem við höfum séð fram að þessu mætti ætla að það væri tiltölulega auðvelt að greina orð í myndön; greinileg formleg skil séu milli þeirra, og hvert þeirra um sig hafi skýra merkingu eða hlutverk. En svo er sannarlega ekki alltaf; iðulega renna myndön meira og minna saman í eitt, og hvorki formleg né merkingarleg skil eru finnanleg. Skoðum þessi dæmi um sundurgreiningu orða úr þekktri kennslubók:¹⁷

(7) Orð	Fsk.	Rót	Viðsk.	Stofn	Ending
kunnátta		kun-	-n-átt-	kunnátt-	-a
mold		mol-	-d-	mold	
göfga		göf-	-g-	göfg-	-a
eyja		ey-	-j-	eyj--a	
afl		af-	-l-	afl	
karl		kar-	-l-	karl	
kerling		ker-	-l-ing-	kerling	
sími		sí-	-m-	sím-	-i
glaumur		glau-	-m-	glaum-	-ur
gleymska		gley-	-m-sk-	gleym-sk-	-a
sókn		sók-	-n-	sókn	
hernaður		her-	-nað-	hernað-	-ur
lífnaður		líf-	-n-að-	lífnað-	-ur
heilsa		heil-	-s-	heils-	-a
elska		el-	-sk-	elsk-	-a
fermsla		fer-	-m-sl-	fermsl-	-a
mylsna		myl-	-sn-	mylsn-	-a
göfugur		göf-	-ug-	göfug-	-ur
förull		för-	-ul-	förul-	-l
náungi		ná-	-ung-	náung-	-i
jötunn		jöt-	-un-	jötun-	-n
mölv		möl-	-v-	mölv-	-a

andbyr	and-	byr		andbyr	
ófær	ó-	fær		ófær	
torlærður	tor-	lær-	-ð-	torlærð-	-ur

Hér er nú ýmislegt að athuga. Eða vissuð þið að í *mol* væri rótin *mol-* og viðskeytið *-d*; og í *elska* væri rótin *el-* og viðskeytið *-sk*? Og hvaða hluta af heildarmerkingu orðsins ber hvor orðhluti? Er *-l* í *afl* og *-l* í *karl* sama myndanið; og ef svo er, hvað merkir það; hvaða merkingarþáttur er sameiginlegur í *afl* og *karl*?

Ástæðan fyrir því hve okkur kemur þessi myndangreining spáskt fyrir sjónir er sú að hún er algerlega **söguleg**. Til að geta greint svona niður þurfum við að leita á náðir málsögu og orðsifjafræði. Í nútímamáli eru rót og viðskeyti nefnilega runnin svo rækilega saman í eitt í þessum orðum, að þar sér engin skil. Við skynjum orð eins og *mol*, *afl*, *karl* sem eina ósundurgræinanlega heild hvert. Og ef við ætlum málfraðinni að lýsa málkunnáttu okkar, þá tákna þetta jafnframt að við greinum þessi orð sem eitt myndan hvert — það eitt samræmist málkunnáttunni.

Nú gæti einhver komið og sagt sem svo: Já, en ef við höfum nú lært málsögu, og vitum að *mol* er samsett úr *mol+d* o.s.frv. Er það þá ekki orðið hluti af málkunnáttu okkar, og ber okkur þá ekki að myndangreina samkvæmt því?

Því er til að svara, að sú kunnátta sem miðað er við er sú ein sem fæst með því að kunna málið eins og það er talað og skrifað í dag; m.ö.o., sú kunnátta sem við öðlumst með því að nota málið, ekki með því að læra um það. Það er auðvelt fyrir þann sem er að læra málið að gera sér grein fyrir því að no. eins og *skipun* er samsett úr tveimur myndönum. Það er vegna þess að báðir hlutarnir koma fyrir annars staðar, með u.þ.b. sömu merkingu; *skip-* í so. *skipa*, og *-un* í fjölmörgum orðum, sem eru e.k. verknadarheiti af sögnum. Þarna ber hvor hluti um sig afmarkaðan hluta af heildarmerkingu orðsins. En líklega myndu fáir treysta sér til — án málsögulærdóms — að segja hvað *af-* merkti eitt sér í orðinu *afl*, og hverju *-l* bætti við þá merkingu; eða nefna sameiginlegan merkingarþátt í *afl* og *karl*.

Sem sé: Eina gilda myndangreining nútímamáls er sú sem málnotendur beita ósjálfrátt þegar þeir læra málið. Gallinn er bara sá, að við vitum ekki alltaf hver hún er, vegna þess að við höfum engan beinan aðgang að málkunnáttunni.¹⁸ Í dæmum eins og *mol* og *skipun* er þetta að vísu nokkuð augljóst; en því miður er svo ekki alltaf. Við þetta bætist svo það að alls ekki er víst — og raunar ótrúlegt — að allir málnotendur séu jafn skarpskyggir. Það getur því vel verið að sumir sjái greinilegan skyldleika tveggja orða þar sem aðrir sjá engin tengsl; og þetta getur leitt til mismunandi myndangreiningar. Hugsanlegt er t.d. að einhverjum finnist tengsl milli *mol-* í *mol* og so. *mylja* liggja í augum uppi, og greini því *mol-* og *myl-* sem myndbrigði sama myndans, þótt flestir myndu líklega líta á þetta sem tvö myndön. Og þá vaknar spurningin: Er hægt að setja fram **eina rétta** myndangreiningu; eða verður hver að hafa sína eigin greiningu? Sú leið sem hér er farin hlýtur eiginlega að vísa á síðarnefnda kostinn.

2.3.2 Tengsl myndana og merkingar

Ýmis vandamál koma upp þegar litið er á orð, þar sem við þykjumst greina einhverja afmarkaða hluta, en eigum erfitt með að tengja ákveðna merkingu við hvern um sig. Dæmi um þetta eru no. sem enda á *-ul-*: *jökull*, *hökull*, *sökkull*, *djöfull* og nokkur fleiri. Við getum talið líklegt að *jök-* sé sama rót og í *jaki*, út frá hljóðafarslegum og merkingarlegum ástæðum. En hvað merkir þá *-ull*? Og er *hök-* í *hökull* sama rót og í *haka*, eða *haki*, eða hvorugu? Og hvar finnum við rótina *djöf-* annars staðar en í *djöfull*?

Það mætti kannski snúa sig út úr þessu með því að segja að tengslin milli *jaki* og *jökull* séu ekki mjög augljós, ólík stofnsérhljóð o.s.frv.; þess vegna geti það samrýmst málkunnáttunni að greina öll *-ull*-orðin sem eitt myndan hvert (þ.e. greina *-ull* aldrei sem sérstakt myndan). En það leysir ekki vandann með samsett orð sem hafa *-ber* sem síðari lið. Við höfum *bláber*, *hrútaber*, *hindber*,

einiber, sólber, jarðarber o.fl., þar sem hvor hluti hefur afmarkaða merkingu og kemur fyrir annars staðar. Þessi orð er því auðvelt að greina í myndön. En svo höfum við líka *krækiber* og *kirsuber*. Það eru hvorttveggja *ber*, þannig að merking síðari hlutans er ljós; en hvað er *kræki-* og *kirsu-*? Þeir orðhlutar koma hvergi fyrir annars staðar, og við getum því ekki fundið hvað þeir merkja. Það er merkingarlaust að segja að *kræki-* merki 'allir aðrir eiginleikar krækibers en þeir að vera ber' — er það ekki? Það er ekki heldur hægt að segja að *kræki-* og *kirsu-* merki 'ekki neitt', því að það myndi þýða að *krækiber* og *kirsuber* merkti það sama (ekki neitt = ekki neitt) — sem er auðvitað vitleysa. Og þó að þessum vandræðum væri sleppt, eigum við ýmislegt ósagt um aðrar berjategundir. *Bláber* geta t.d. verið græn; og skyldleiki *hrútaberja* við hrúta er mjög óljós, svo ekki sé minnst á tengsl *hindberja* og *hinda*.¹⁹

Einnig má taka dæmi af viðskeytinu *-ó*.²⁰ Ef við tökum t.d. orðið *strætó* og segjum að það merki hið sama og *strætisvagn*, þá má ætla að *stræt-* hafi sömu merkingu í báðum tilvikum. En þá hlýtur *-ó* að bera afganginn af merkingu orðsins, þ.e. '(is)vagn'. Það finnst manni nú nokkuð grunsamlegt, en gæti þó staðist út frá því orði einu sér. Lítum þá á annað orð með sama viðskeyti: *menntó*. Það merkir sama og *menntaskóli*; og ef *mennt(a)-* merkir nú það sama í báðum tilvikum, hlýtur *-ó* að standa fyrir það sem á vantar, þ.e. 'skóli'. Þá erum við komin með tvær gerólíkar merkingar í *-ó*: 'vagn' og 'skóli'. Og þær eru miklu fleiri, sbr. *Halló*, *Sigló* o.s.frv. Viðskeytið *-ó* virðist því geta »merkt« nánast hvað sem er. En þá er orðið dálítið hæpið að segja að það sé »merkingarbær eind«.

Önnur leið væri sú að segja að *-ó* merkti svo sem ekki neitt, væri bara viðskeyti til að sýna orðflokk eða þ.u.l. Það kemur þó ekki betur út, því að þá verður rötin, þ.e. það sem fer á undan *-ó*, að bera alla merkingu orðsins. *Stræt-* verður þá að merkja sama og *strætisvagn*, *mennt-* sama og *menntaskóli*, *Sigl-* sama og *Sigluffjörður*, o.s.frv. Ennþá verra verður þetta þegar við höfum samhljóða no. og lo. með *-ó*-viðskeyti; *Halló* 'Hallærisplan' og *halló* 'hallærislegur'. Ef við segjum að *hall-* hafi sömu merkingu í báðum tilvikum, getur *-ó* ýmist þýtt 'ærisplan' eða 'ærislegur'; sé *-ó* hins vegar talið merkingarlaust þýðir *hall-* ýmist 'Hallærisplan' eða 'hallærislegur'.

Af þessum ástæðum — og ýmsum fleiri — hefur hin gamla skilgreining myndansins sem »minnsta merkingarbær eind« verið gagnrýnd á seinni árum. Margir hafna því nú að orðum eins og *krækiber* og *strætó* sé hægt að skipta niður, þannig að ákveðinn hluti heildarmerkingarinnar fylgi hvorum orðhluta, og segja einfaldlega að **orðin í heild** beri **alla** merkinguna.

2.3.3 Ný skilgreining myndans

Þetta táknar þó ekki að myndaninu sé hafnað með öllu. Það vill nefnilega svo til, að þegar við finnum sömu hljóðaröð í fleiri en einu orði, er hún líkleg til að lúta sömu beygingarreglum og hljóðbeygingarreglum. Lítum aftur á viðskeytið *-ul-*. Þó að erfitt sé að finna einhverja sérstaka merkingu í því, getum við verið nokkuð viss um þrjú atriði: Orð með þessu viðskeyti eru karlkyns (í *steinull*, *stálull*, *glerull* o.fl. er að sjálfsgöðu ekki um viðskeyti að ræða); þau fá *-s* í ef.et. og *-ar* í nf.ft.; og þau fella brott *-u-* á undan beygingarendingu sem byrjar á sérhljóði.

Athugum svo til samanburðar viðskeytið *-ul-* sem myndar **lýsingarorð** af sögnum.²¹ Þar er hægt að finna ákveðna merkingu, þ.e. 'sá sem gerir mikið af'. *Þögull* er þannig 'sá sem þegir mikið', *gjöfull* 'sá sem gefur mikið', o.s.frv. En beygingarlega hagar þetta *-ul-* sér öðruvísi en í no.; orð með því fá *-ir* í nf.ft.kk., eins og önnur lo.; og þau fella ekki nærri alltaf brott *-u-*, þótt beygingarending byrji á sérhljóði. *Þögulan* og *þöglan* gengur hvorttveggja, en hins vegar aðeins *gjöfulan*, ekki **gjöflan*.

Við sjáum sem sé að þótt *-ul-* í kk.-no. hafi enga fasta merkingu, hagar það sér á ákveðinn hátt, og öðruvísi en *-ul-* í lo. Þar við bætist að fyrri hluti *-ull-*orðanna kemur stundum fyrir annars staðar, þannig að hæpið er að líta á orðin sem aðeins eitt myndan hvert. Þetta virðist sem sé rekast á. Hvernig leysum við það?

Sú leið sem sumir hafa farið á síðustu árum er að slíta tengslin milli myndans og merkingar, og byggja skilgreininguna fyrst og fremst á formlegum atriðum. Skilgreining myndans verður þá

eitthvað á þessa leið.²²

(8) Myndanið er (minnsta) afmörkuð eind í byggingu orðsins

Athugið að hér er ekki minnst á merkinguna. Hér er aðeins talað um ytra útlit orðsins. Því er sem sé slegið föstu, að ef menn rekast á nokkrum stöðum á sömu hljóðaröðina, og hún hagar sér alltaf eins í beygingarlegum efnum og hefur sama eða svipað formlegt hlutverk, þá beri að greina hana sem eitt og sama myndanið. Mjög oft hefur þessi hljóðaröð einnig sömu merkingu hvar sem hún kemur fyrir, eða einhvern merkingarskyldleika má finna; en meginmunur þessarar skilgreiningar og hinnar er þó sá, að merkingartengsl eru ekki grundvöllur skilgreiningarinnar.

Til að skýra þetta betur getum við tekið dæmi af margræðri sögn eins og *gefa*. Það nægir að nefna hér tvær merkingar hennar; 'gefa einhverjum eitthvað' og 'gefa í spilum'. Það má færa ýmis rök að því að hér sé í raun og veru um tvær mismunandi sagnir að ræða. Bæði er merkingin talsvert ólík (í spilum er ekki verið að afhenda neitt til eignar), og einnig er setningafræðileg hegðun mismunandi (í fyrra tilvikinu krefst sögnin a.m.k. eins andlags, en ekki í því síðara). Ef við erum í raun og veru með mismunandi sagnir þarna, er auðvitað ekkert skrítið þótt á þeim sé setningafræðilegur og merkingarlegur munur. Hins vegar beygjast þær eins; m.ö.o., við þurfum ekki að læra það sérstaklega um hvora sögnina fyrir sig að hún beygist óreglulega (þ.e. sterkt). Eðlilegast er að líta svo á að það stafi af því, að báðar sagnirnar feli í sér sama myndan, og þess vegna verki sömu beygingar- og hljóðbeygingarreglur í þeim; en merkingin getur verið mismunandi þótt um sama myndan sé að ræða, ef við aðhyllumst skilgreininguna í (8).

2.3.4 Orðið sem minnsta merkingarbær eind

En hvað verður þá um merkinguna? Það er ekki svo að hún hverfi alveg út úr myndinni, heldur segjum við nú að **orðið** sé minnsta merkingarbæra eindin.²³ Það má rökstyðja með því, að fjölmörg myndön hafa enga ákveðna merkingu nema þau myndi orð með öðrum myndönnum. Við höfum séð dæmi þessa með *-ul-*; en ekki síður lærdómsríkt dæmi má finna í beygingarendingum nafnorða. Við minntumst á það í upphafi að þær væru merkingarbærar, og það er rétt að vissu leyti. En hins vegar hafa þær enga ákveðna merkingu út af fyrir sig; hana fá þær ekki fyrr en í sambandi við tiltekna stofna. Flestar endingarnar geta nefnilega táknad fleiri en eitt og fleiri en tvö mismunandi föll, allt eftir því hvaða stofni þær tengjast. Lítum nú á mynd þar sem sýnd eru tengslin milli fallanna 8 (fjögurra í hvorri tölu) og 10 algengustu beygingarendinga nafnorða (í öllum kynjum) í íslensku:²⁴

(9)	Et.					Ft.				
	nf.	þf.	þgf.	ef.		nf.	þf.	þgf.	ef.	

r ö í s u ar ir ur um a

Eins og sjá má eru það aðeins *-s* og *-um*, sem sýna fallið ótvírætt; hinar geta staðið fyrir tvö og allt upp í 6 föll. Og 8 af þessum 10 endingum koma fyrir í þf.ft.!

Með þessu er ekki verið að segja að t.d. *-ar* í *vinar* (ef.et.kk.), *-ar* í *hestar* (nf.ft.kk.), *-ar* í *myndar* (ef.et.kvk.) og *-ar* í *skálar* (nf.ft.kvk.) sé sama myndanið. Aðeins er verið að benda á að það virðist dálítið hæpið að segja að endingarnar hafi einhverja ákveðna merkingu, einar og sér. Þær fá hana nefnilega ekki fyrr en búíð er að tengja þær ákveðnum stofni; og hún er breytileg eftir því um hvaða stofn er að ræða. Þess vegna er það orðið í heild, sem ber alla merkinguna, en ekki einstakir hlutar þess, sem bera afmarkaðan hluta hennar.

Þetta kemur líka vel fram þegar við skoðum myndirnar *hafðir* og *færir*, af so. *hafa* og *fara*. Línurnar frá hverri formdeild sýna, hvaða atriði í orðinu breyting á þeirri formdeild einni hefði áhrif á, ef allar aðrar væru láttnar óbreyttar:²⁵

(10)	a	þt.	fh.	et.	2.p.		b	þt.	vh.	et.	2.p.	
	h	a	f	ð	i	r		f	æ	r	i	r

Þarna sjáum við t.d., að með því einu að breyta et. í ft. í (10)a, en hafa annað óbreytt (þ.e. sömu tíð, sama hátt og sömu persónu), breytast þrjú atriði í orðinu; stofnsérhljóð úr *a* í *ö*, endingarsérhljóð úr *i* í *u*, og endingarsamhljóð úr *r* í *ð*; útkoman er *höfðuð*. Ef breytt er úr vh. í fh. í (10)b breytast einnig þrjú atriði. Og spurningin er þá: Hvert er hið eiginlega fleirtölumyndan í *höfðuð*, eða framsöguháttarmyndan í *fórst*? Ef við byggjum skilgreininguna á merkingarbærni, og segjum að fleirtölumyndanið (eða fulltrúi þess) í *höfðuð* sé það í orðmyndinni sem segir okkur að þetta er fleirtala en ekki eintala, þá er þar um þrjú framantalin atriði að ræða. Eigum við þá að segja að fleirtölumyndanið eigi þrjú fulltrúa í orðinu? Eða eigum við að velja eitt þessara atriða sem fulltrúa fleirtölumyndansins og segja að hitt séu bara einhverjar viðbótarbreytingar sem fylgi með í kaupbæti? Og hvernig eigum við að velja eitt atriði úr og segja að **það** sé hinn eiginlegi fulltrúi fleirtölumyndansins? Allt þetta verður oft ærið flókið.

Á hinn bóginn er málið mun einfaldara ef litið er framhjá merkingunni, en hin endurskoðaða skilgreining myndans notuð í staðinn. Það er nefnilega alveg ljóst að »eindir í byggingu orðsins« eru stofninn (*hef-/far-*), *-ð-* í (10)a, og *-i-* (sem alltaf bætist við í vh.) og *-r* (sem alltaf bætist við í 2.pers.et.vh.) bæði í (10)a og b.

Athugið líka, að jafnvel þar sem þetta er ekki svona flókið, eins og t.d. í *bílum*, þgf.ft. af *bill*, er dálítið hæpið að segja að með því að taka burt *-um* séum við að taka merkinguna 'þgf.ft.' burt og skilja merkinguna eftir. Hér á undan var sagt að fallendingar skiptu máli fyrir merkingu setningarinnar í heild, en ekki fyrir merkingu einstakra orða. Því er hæpið að tala um merkingu endinganna, þar sem ekki er einu sinni neitt setningarlegt samhengi. En *-um* er eftir sem áður »eind í byggingu orðsins«.

2.4 Yfirlit

Í fyrsta hluta þessa kafla er fjallað lítillega um orðaforða íslensku. Bent er á að í seðlasafni Orðabókar Háskólans eru heimildir um rúm 600.000 orð, og þeim er alltaf að fjölga. Síðan eru nefndir þrír meginþættir íslensks orðaforða; orð af norrænum stofni, nýyrði og tökuorð. Sínd eru dæmi um nýyrði frá ýmsum tímum, bæði orð sem nú eru notuð í daglegu tali og önnur sem fallið hafa úr notkun. Einnig eru sínd dæmi um tökuorð úr ýmsum málum og frá ýmsum tímum, og bent á að þau hafa aðlagast íslensku málkerfi misjafnlega vel, og njóta mismikillar virðingar; sum eru viðurkennd sem fullgild íslensk orð, en önnur teljast til **slangurs**.

Þá er gerð grein fyrir innri gerð orða; fjallað um **myndön** sem »minnstu merkingarbæra einingu málsins«, mismunandi gerðir myndana (málfræðileg og merkingarleg, rætur, aðskeyti, endingar o.s.frv.), og drepið á mismunandi birtingarform þeirra, **myndbrigði**.

Síðan var bent á að tengsl milli myndana og merkingar væru ekki alltaf ljós; oft og einatt væri ekki hægt að tengja neina merkingu við orðhluta, sem þó væru greinilega afmarkaðir formlega séð frá öðrum hlutum orðsins. Því var lagt til að hinni hefðbundnu skilgreiningu myndansins sem »minnsta merkingarbær eind« væri hafnað, en þess í stað væri tekin upp önnur sem ekki byggði á merkingunni, og væri á þessa leið: »Myndan er minnsta afmörkuð eind í byggingu orðsins.« Hins vegar var lagt til að **orðið** yrði talið »minnsta merkingarbær eind málsins«, enda mjög algengt að myndan öðlist fyrst ákveðna merkingu þegar það tengist öðrum myndönnum í orði.

3. Íslensk orðmyndun

3.1 Tegundir orðmyndunar

3.1.1 Lærð og virk orðmyndun

Eins og drepið var á í 2. kafla, eru alltaf að bætast ný orð í málið; ýmist tekin úr öðrum málum eða mynduð af innlendri rót. Í þessum kafla látum við tökuorðin liggja milli hluta, en skoðum dálítið hvernig ný íslensk orð verða til.

Oft er gerður munur á því sem kallað er **lærð** og **virk** orðmyndun.¹ Með lærðri orðmyndun er átt við það þegar þartilgerðir menn taka sig til og ákveða að búa nú til íslenskar samsvaranir ákveðinna erlendra orða. Stundum er þar aðeins um eitt orð að ræða (í einu), en meginhluti slíkrar orðasmíði fer fram í orðanefndum, sem fást við að semja íslensk fagorð í tiltekinni grein, s.s. iðngrein eða vísindagrein. Í slíkum orðanefndum sitja yfirleitt sérfræðingar í viðkomandi grein, en fá oftast ráðgjöf frá málfræðingum. Þess vegna er það algengt í þessari tegund orðmyndunar að notuð séu forskeyti eða viðskeyti sem eru gömul í málinu, en hafa nú glatað merkingu sinni að einhverju eða öllu leyti. Það táknar að nýyrðin sem mynduð eru með þeim verða ekki gagnsæ; þ.e., ekki er hægt að skilja þau svo að ótvírætt sé út frá merkingu einstakra hluta þeirra. Í lærðri orðmyndun eru líka stundum tekin upp gömul íslensk orð, sem fallin hafa verið úr notkun, og þeim gefin ný merking; stundum eitthvað breyttum. Langþekktasta dæmi um þetta er orðið *sími*, sem til var í fornmáli sem hvorugkynsorð, *síma*, og merkti 'þráður', en var svo endurvakið og gefin núverandi merking um síðustu aldamót. Einnig má nefna orðið *gengilbeina*, sem í fornmáli merkir 'fótgangandi kona', en nú hefur verið gefin merkingin 'kona sem gengur um beina'.²

Virk orðmyndun er það aftur á móti kallað þegar orð sprettur upp vegna þess að þess er þörf á ákveðnum stað og tíma, án þess að það sé endilega skráð á blað, og oft án þess að hægt sé að benda á nokkurn sérstakan höfund. Vegna þess að við búum oft til orð um leið og við þurfum á þeim að halda verða þau að vera gagnsæ; viðmælandinn verður að átta sig á því umsvifalaust hvað við eigum við. Ef hann gerir það ekki, og við þurfum að fara að útskýra orðið, er auðvitað til lítils barist; þá er eins gott að byrja á útskýringunni.

Af þessu leiðir að í virkri orðmyndun er aðeins hægt að nota samsetningar, og svo tiltölulega fá forskeyti og viðskeyti sem hafa alveg fasta og afmarkaða merkingu. Þar má nefna forskeytið *ó-*, og viðskeytin *-legur*, *-ari* og *-un*. Þótt tengsl þessara viðskeyta við stofnorðið séu að vísu ekki alltaf þau sömu (t.d. í *ellilegur* og *asnalegur*), þá skýra orð sem með þeim eru mynduð sig oftast sjálf. Í virkri orðmyndun er líka mikið um það að tekin séu erlend orð og sett á þau íslensk aðskeyti (*töffari*).

Annars má ekki skilja þetta svo að alltaf sé skýr munur á lærðri og virkri orðmyndun. Svo er alls ekki; miklu fremur má segja að þetta séu tveir andstæðir pólur, en milli þeirra sé samfella þar sem ómögulegt er að draga ákveðin skil.

3.1.2 Samsett orð og afleidd

Eins og drepið var á í 2.2.2 er venjulega gerður greinarmunur á tveimur megintegundum orða sem innihalda fleiri myndön en bara rót og beygingarendingu; **samsettum** orðum annars vegar og **afleiddum** hins vegar. Munur þeirra er þá skilgreindur á þann hátt að samsett orð innihaldi fleiri en eina rót, en afleidd orð rót og aðskeyti (forskeyti og/eða viðskeyti) að auki. Oft slær þessum tveim tegundum saman, og er þá talað um **afleiddar samsetningar**, eins og t.d. *stórhýsi*, þar sem eru tvær rætur

(*stór* og *hús*) og eitt viðskeyti (-i).³

Það er þó ekki svo að alltaf sé auðvelt að greina hvort orð er samsett eða ekki. Í sumum tilvikum getur verið álitamál hvort tiltekið myndan eigi að teljast rót eða aðskeyti. Venjan er þá sú að telja að um samsetningu sé að ræða ef báðir liðirnir koma fyrir sjálfstæðir, en afleiðslu ella. Þetta táknar t.d. að orð mynduð með *aðal-* og *sam-* sem fyrri lið teljast afleidd, þar sem þessi myndön koma ekki fyrir ein og sér. Hins vegar leiðir þessi skilgreining stundum til þess að orð sem virðast sambærileg lenda í mismunandi flokkum. Þannig er *forskeyti* afleitt orð, því að *for-* kemur ekki fyrir sjálfstætt; hins vegar er *viðskeyti* samsett orð, því að *við* er til sjálfstætt, sbr. *skeyta e-u við*. Eins verður þá munur á orðum eins og *aðalmaður* annars vegar og *aukamaður* og *varamaður* hins vegar, því að við höfum sambönd eins og *kjósa e-n til vara* og *þetta er auka*.

Oft er líka gerður munur á *forskeytum* og *forliðum*. Forliðir eru þá taldir myndön, oft rætur, sem skeytt er framan við orð og hafa iðulega misst merkingu sína að miklu eða öllu leyti, en eru fyrst og fremst notuð til áherslu. Slíkir forliðir eru einkum algengir í talmáli; dæmi eru *stein-* (*steindauður*, *steingeldur*) *mold-* (*moldfullur*, *moldríkur*) o.fl.⁴

Stundum gerist það líka að orð sem upphaflega er samsett breytist í afleitt orð, vegna þess að annar hluti samsetningarinnar missir sjálfstæða merkingu sína. Dæmi um það er orðið *viðdómur*, sem upphaflega merkti 'viturlegur dómur'. Síðan hefur það gerst að *-dómur* hefur misst merkingu sína í þessu sambandi, og er orðið að viðskeyti sem táknar eiginleika, ástand eða þ.u.l., sbr. *sveindómur*, *meydómur* o.fl. *Viðdómur* á þá ekki lengur neitt skylt við no. *dómur*, heldur merkir orðið einfaldlega 'víska'.⁵

3.1.3 Greining í stofnhluta

Því fer fjarri að orðmyndun felist eingöngu í því að bæta einu myndani framan eða aftan við annað. Orð sem eru sett saman úr mörgum myndönum hafa ákveðna innri byggingu eða formgerð (strúktúr), þannig að þótt við höfum tvö orð með sams konar myndönum, og í sömu röð, geta tengslin milli þeirra verið mismunandi. Þetta á sér hliðstæðu í setningafræðinni; setningin *Ég hitti Maríu á skrifstofunni* getur haft tvær mismunandi formgerðir eftir því hvort um er að ræða Maríu sem vinnur á kaffistofunni (þá er *Fl á skrifstofunni* hluti NI) eða einhverja Maríu sem var stödd þar fyrir tilviljun (þá er *á skrifstofunni* beinn stofnhluti í setningunni, en ekki hluti NI).

Tökum nú dæmi af orðunum *vörubílstjóri* og *strætóbílstjóri*. Í fljótu bragði virðast þau vera hliðstæð, en þegar betur er að gáð má færa góð rök að því að meginskilin séu á ólíkum stöðum í þeim. Í fyrra orðinu hljóta þau að vera milli *vörubíl-* og *-stjóri*; það er eðlilegra að telja orðið tákna 'mann sem stjórnar vörubíl' en 'bílstjóra sem ekur vörum'. Í seinna orðinu eru meginskilin örugglega á milli *strætó-* og *-bílstjóri*, og orðið merkir þá 'bílstjóri sem ekur strætó' en ekki 'maður sem ekur strætóbíl', enda er orðið 'strætóbíll' ekki notað (nema þá e.t.v. í barnamáli). Þennan mun má sýna á eins konar hríslumynd:

(1)	a	b	
	vöru	bíl	stjóri
		strætó	bíl
			stjóri

Athugið líka orð eins og *einkabílastæði*. Það má skilja á tvo vegu. Sennilega myndu flestir skilja það svo að átt væri við bílastæði sem einhver hefði einkarétt á; þar sem ekki má hver sem er leggja. En önnur hugsanleg merking væri sú að þetta væri stæði fyrir einkabíla; þar mætti leggja hvaða einkabíl sem væri, en ekki t.d. strætisvögnum eða rútum. Miðað við fyrri túlkunina mætti lýsa gerð orðsins með (2)a, en (2)b ætti við þá seinni:

(2)	a	b	
-----	---	---	--

einka bíla stæði einka bíla stæði

Þetta er kallað greining í **beina stofnhluta**, og svipar að mörgu leyti til greiningar setninga, sem fyrr segir. Hún getur verið heppileg til að átta sig á að orðin hafa ekki »flata« formgerð, frekar en setningar, og tengslin milli hluta þeirra geta verið á ýmsa vegu.⁶

3.2 Orð af orði

3.2.1 Styttingar og stýfingar

Það er ýmislegt sem sýnir að ný orð eru ekki bara mynduð með því að raða myndönnum saman. Oft er greinilegt að orð myndast beinlínis af öðru orði. Dæmi um það eru *-ó*-orðin sem áður var getið (í 2.3.2). Það er augljóst að þau eru dregin af heilum orðum, en ekki mynduð með því að bæta *-ó* við rót. Þetta sést ekki bara á merkingunni, heldur líka á því að það sem fer á undan *-ó* er ekki alltaf eitt myndan, heldur stundum eitt myndan og hluti annars (*Miðbó*, af *Miðbæjarbarnaskóli*,⁷ *samfó*, af *samferða*). Við þetta bætist það, að lo. með *-ó* kemur varla fyrir nema til sé tilsvarendi lo. með viðskeytinu *-legur* (og þar að auki verður þá það sem er á undan *-legur* að vera a.m.k. tvíkvætt, því að **góð(l)ó* af *góðlegur* er ekki til), og sýnir það að þarna á milli er samband.

Annað dæmi er af þeirri orðmyndun sem tíðkast í gælunöfnum. Einkenni hennar er að á eftir áherslusérhljóði kemur langt samhljóð, annaðhvort það sama og er stutt í grunnorðinu (*Vilhjálmur — Villi, Elín — Ella*) eða annað, hljóðkerfislega skylt (*Sigurður — Siggi, Viðar — Viddi, Stefán — Stebbi*). Auk þess fá þessi orð veika beygingu. Það er alveg augljóst hve háð þau eru grunnorðunum.

En þessi orðmyndun er ekki einskorðuð við gælunöfn; hún kemur líka fyrir í ýmsum styttingum sem tíðkast í talmáli, í orðum eins og *lögga, hjúkka, proffi* (af *prófessor*) o.fl., og lýtur þar sömu lögmálum og í gælunöfnunum.⁸ Það má segja að orðmyndun af þessu tagi sé sérstök að því leyti að hún hefur enga sérstaka merkingu heldur miklu fremur hlutverk, þ.e. það að stytta orð, einkum í talmáli. Orðin halda hins vegar merkingu sinni, orðflokki, kyni o.fl.

Enn ein tegund orðmyndunar er það sem kalla má **stýfingu**; þegar eitt orð er myndað af öðru með því að fella eitthvað brott, í stað þess að bæta við. Dæmi eru nafnorð mynduð af veikum sögnum þar sem *-a* er hluti stofns með því að fella þetta *-a* brott; *pukr, klifr, grenj*. Þessi orð eru sérstök að því leyti að þau brjóta oft almennar hljóðkerfis- og/eða hljóðskipunarreglur málsins, og má hugsa sér að skýra það með því að þessi orðmyndun verði seint í afleiðslu.⁹

Þá eru ýmis dæmi um að orð af mismunandi orðflokki, eða nafnorð af mismunandi kynjum og með mismunandi merkingu, séu eingöngu aðgreind með beygingarendingum, en rótin sé eins, og ekkert viðskeyti. Dæmi: *kisi — kisa; hali — halur; mata — matur; vita — vitur — vit — viti*. Einnig eru til dæmi um algerlega samhljóða myndir, þar sem endingarnar eru eins, þótt merking þeirra eða hlutverk sé mismunandi; *vinna* (no.) — *vinna* (so.). Í slíkum tilvikum er auðvitað oft erfitt að segja að eitt orð sé dregið af öðru.

3.2.2 Hljóðbreytingar í stofnorði

En fleira kemur til, sem huga þarf að við orðmyndun. Forskeyti og viðskeyti gera nefnilega yfirleitt einhverjar kröfur til stofnorðsins, t.d. að það standi í ákveðnu falli eða á því verði einhverjar hljóðbreytingar. Sem dæmi um hið fyrrnefnda má taka viðskeytið *-legur*; ef það tengist nafnorði, verður það no. yfirleitt að standa í eignarfalli (*asnalegur, tíkarlegur*) þótt líka sé til að stofninn sé notaður (*bóklegur, húslegur*).

Mjög oft gera viðskeyti kröfur til ákveðins atkvæðafjölda og hljóðbreytinga í stofnorðinu. Þannig er það t.d. með viðskeytið *-ing-*, sem áður var nefnt (2.2.2), og

einnig *-sk-*, sem myndar lo. af flestum sömu orðum og *-ing-* myndar no. af. Bæði gera í flestum tilvikum kröfu til þess að stofnorðið sé styttniður í tvö atkvæði; þannig fáum við *Reykvíkingur* og *reykvískur*, en ekki **Reykjavíkingur* og **reykjavískur*. En í myndum eins og *Hafnfirðingur*, *Ísfirskur*, í stað **Hafnfjörðingur*, **Ísfjör(ð)skur* er ekki bara styttingin á ferð, heldur verður að nota a.n.l. önnur hljóð en þau sem eru í nefnifallsmyndinni. Þarna vill að vísu svo til að viðkomandi hljóð koma fyrir í beygingunni, því að þgf. stofnorðanna er *Hafnarfirði*, *Ísafirði*. Þetta dugar þó ekki til að skýra orð eins og *Íslenskur*, *Rauðsendingur*, *Sauðkrækingur*. Þau hljóð sem þar verður að nota koma nefnilega ekki fyrir í beygingu stofnorðanna, þótt þau komi fyrir í skyldum orðum (*lendur maður*, *sendinn jarðvegur*, so. *krækja*).¹⁰

Það er því ekki hægt að segja einfaldlega að þessi viðskeyti krefjist þess að stofnorðið standi í ákveðnu falli, heldur verður að segja að þau krefjist ákveðinna hljóðavíxla í því. Í þessu tilviki er ekki erfitt að átta sig á þessum hljóðavíxlum; þau tengjast ýmist svokölluðu *i*-hljóðvarpi (*a — e, ó — æ*) eða klofningu (*jö — i*). *i*-hljóðvarp var hljóðbreyting sem var að verki í norrænu nokkru fyrir Íslands byggð. Helstu breytingar sem það olli og dæmi sjást um í nútímamáli eru eftirfarandi:¹¹

(3)	<i>ajó, (j)ú</i>	®	<i>y</i>	<i>sjóða — sýð, hús — hýsi</i>
	<i>b (j)u, o</i>	®	<i>y</i>	<i>þungur — þyngja, þorp — þyrpast</i>
	<i>cau</i>	®	<i>ey</i>	<i>naut — geldneyti</i>
	<i>d á, ó</i>	®	<i>æ</i>	<i>páll — pæla, hól — hæla</i>
	<i>ea (ö)</i>	®	<i>e</i>	<i>land — lenda, önd (andar) — endur</i>

Önnur tegund hljóðavíxla sem oft má sjá í skyldum orðum er svonefnd **klofning**. Hún felst í því að *jö* og *ja* skiptast á við *i* og *e*, í orðum eins og *fjörður — firði — fjarðar*, sbr. líka *ferð*. Skyldleiki orðanna *fell* og *fjall*, *gera* og *gjöra* fellur líka undir klofningu. Eins og dæmin sýna, birtast þessi víxl ekki síður í beygingu en orðmyndun.

Í upphafi voru þessi hljóðavíxl hljóðfræðilega skilyrt; þ.e. orsökudust af ákveðnum hljóðum í umhverfinu. Nú er umhverfið yfirleitt breytt, en hljóðavíxlin haldast þó víða enn. Í nútímamáli eru þau þá skilyrt af öðrum atriðum, ýmist ákveðnum viðskeytum, eins og hér að framan, eða ákveðnum beygingarþáttum, eins og við sjáum dæmi um síðar.

Mikilvægt er að átta sig á því að hér er um að ræða hljóðbreytingar sem eitt sinn voru lifandi þáttur málsins, en eru nú að mestu dauðar. Hins vegar eru ýmis orð sem mynduð eru með þessum hljóðbreytingum enn sprellum lifandi, eins og framangreind dæmi sýna glögg.

3.2.3 Orðmyndunarreglur

Það sem rakið er hér að framan bendir til þess að við verðum að gera ráð fyrir að við búum yfir sérstökum **orðmyndunarreglum**, sem geri okkur kleift að mynda ný orð af orðum sem við kunnum fyrir. Í þessum reglum getur þá bæði falist einhver viðbót við það sem fyrir er og skipti á hljóði eða hljóðum í grunnorðinu fyrir önnur. Við getum hugsað okkur að regla sem bætir viðskeytinu *-un* við sagnir og býr til af þeim nafnorð sé sett upp á þennan hátt:¹²

(4)	#X#		#X-un#
	+so		+no
	.	<á	VERKNAÐUR
	.		SEM X
	.		LÝSIR

#X# er breyta sem táknar hljóðform sagnarinnar, og getur staðið fyrir hvað sem vera skal, enda er hægt að beita þessari reglu á mikinn fjölda sagna. Mörg slík pör eru þekkt orð í málinu, s.s. *skipa — skipun*, *hanna — hönnun*, *neita — neitun* o.s.frv. Punktarnir

tákna aftur á móti ýmsa þætti (hljóðfræðilega, beygingarlega, setningarlega og merkingarlega) sem óþarft er að taka hér fram.

En við notum þessar orðmyndunarreglur ekki bara til að **mynda** ný orð; þær koma okkur líka að góðu gagni við að **skilja** orð sem við höfum ekki heyrt eða séð áður. Ef við heyrum nýtt orð sem endar á *-un* getum við yfirleitt auðveldlega tengt það við sögn sem við þekkjum, og þannig fundið merkingu þess. Þess vegna hefur örin í (4) odd báðum megin; við getum ályktað í báðar áttir.

Hér að framan var talað um mun á myndangreiningu á sögulegum grunni og greiningu á grundvelli virkrar málkunnáttu; og nú hefur verið minnst á mun virkrar og óvirkrar orðmyndunar. Því má spyrja: Er þetta sama aðgreiningin, í þeim skilningi að t.d. þau viðskeyti sem við getum greint frá rót á grundvelli málkunnáttu okkar séu jafnframt nothæf í virkri orðmyndun?

Nei, því fer fjarri. Mörg viðskeyti er nefnilega auðvelt að greina formlega frá rót án þess að merking þeirra sé augljós. Lítum á orð eins og *veðrátta*, *vinátta*, *kunnátta*. Við sjáum strax tengslin við orðin *veður*, *vinur*, *kunna*, og hin formlegu skil eru alveg ljós. Hins vegar er hæpið að halda því fram að *-átta* merki það sama í þessum dæmum; við verðum að læra merkingu orðanna hvers fyrir sig til að vita t.d. að þótt *vinátta* og *vinskapur* merki eitthvað svipað þá merkir *kunnátta* allt annað en *kunningsskapur*. Þetta leiðir til þess að viðskeytið *-átta* er ónothæft í virkri orðmyndun, þótt það sé auðgreinanlegt frá rót. Hins vegar gæti það vel komið fyrir í nýyrðum af lærðum toga. Við getum því hugsað okkur að margar reglur á við (4) séu ekki virkar sem orðmyndunarreglur, í þeim skilningi að við getum umsvifalaust beitt þeim til að mynda ný orð; en þær geti samt verið virkar til skilnings.

3.3 Orðmyndun með aðskeytum

3.3.1 Yfirlit yfir viðskeyti

Viðskeyti í íslensku eru mörg; sum viðskeyti sem mikið voru notuð til myndunar nýyrða í fornu máli eru nú ekki lengur notuð í nýmyndunum, þótt orð mynduð með þeim lifi. Þar má nefna viðskeyti eins og *-ul-* í orðunum *jökull*, *böggull* og nokkrum fleiri (sjá 2.3.2). Það hafa líka fjölmörg viðskeyti komið inn í málið á liðnum öldum, og eru ekki öll þeirra viðurkennd sem góð íslenska, t.d. hið margumtalaða *-ó* í orðum eins og *halló*, *púkó*, *menntó* og fjölmörgum öðrum; *-rí* í *fylliri*, *havari*, *kenderi* o.fl.¹³

Virk viðskeyti í íslensku eru ekki ýkja mörg, miðað við hin; útilokað er að nefna nákvæma tölu, en 20 gæti verið nærri lagi. Hér verður látið nægja að nefna þau helstu, og líta lauslega á hvaða reglur gilda um sum þeirra; hvaða orðum þau tengjast, hvaða orðflokki þau tilheyra, hvort þau valda breytingum á stofnorðinu o.s.frv.¹⁴

(5) Viðskeyti sem mynda nafnorð:

af nafnorðum	af sögnum		af lýsingarorðum
<i>-hátt-</i>	<i>-and-</i>	<i>-heit-</i>	
asna+háttur	nem+andi		leiðinleg+heit
<i>-dóm-</i>	<i>-ar-</i>		<i>-leik-</i>
guð+dómur	kenn+ari		heilag+leiki
<i>-i-</i>	<i>-i-</i>	<i>-ni-</i>	
veld+i	stýr+i		virk+ni
<i>-ing-</i>	<i>-ing-</i>		
Íslend+ingur	klofn+ingur		
<i>-ist-</i>	<i>-uð-</i>		
hass+isti	hönn+uður		
<i>-ó-</i>	<i>-un-</i>		
stræt+ó	göt+un		
<i>-skap-</i>			
leikara+skapur			

(6) Viðskeyti sem mynda lýsingarorð:

af nafnorðum	af sögnum	af lýsingarorðum
-leg-	-leg-	-(a)ð-
trölls+legur	breyti+legur	dópa+ður
-ótt-	-ul-	-leg-
bles+óttur	gjöf+ull	fátæk+legur
-sk-		
íslensk+ur		
-ug-		
blóð+ugur		

(7) Viðskeyti sem mynda sagnir:

af nafnorðum	af sögnum	af lýsingarorðum
-a-		-a-
flipp+a		bogn+a
-era-		
sjarm+era		

Athugið að þótt um mjög virk aðskeyti sé að ræða, er ekki þar með sagt að hægt sé að beita þeim í öllum tilvikum. Það er t.d. algengt þegar annað orð er til í málinu sem merkir það sama og nýja orðið ætti að gera, að það komi í veg fyrir beitingu ákveðins viðskeytis. Við sjáum dæmi um þetta með viðskeytið *-ing-*, sem áður var nefnt. Til eru mjög mörg orð þar sem það tengist staðanöfnum, s.s. *Íslendingur*, *Eyfirðingur*, *Englendingur*; og tiltölulega auðvelt er að mynda ný slík orð af staðanöfnum, a.m.k. þeim sem enda á *-fjörður* eða *-land*. Samt sem áður getum við ekki búið til slík orð af nöfnum eins og *Svíþjóð*, *Danmörk*, *Skotland*, *Írland*; **Svíþýðingur*, **Danmerkingur*, **Skotlendingur*, **Írlendingur* hljóma ankannalega. Það er ekki vegna neinna formgalla á orðmynduninni, heldur vegna þess að við höfum orðin *Svíi*, *Dani*, *Skoti* og *Íri* fyrir í málinu, og þess vegna eru nýju orðin óþörf. Hið sama gildir um önnur viðskeyti, eins og *-ari*; við höfum *kennari*, *leikari*, *ritari*, af *kenna*, *leika*, *rita*; en af sögninni *smíða* höfum við ekki **smíðari*. Það er væntanlega vegna þess að orðið *smíður* er fyrir í málinu, og gegnir því hlutverki sem **smíðari* myndi gera.

3.3.2 Viðskeyti sem mynda nafnorð

-ari er mjög algengt viðskeyti, og hefur yfirleitt ótvíræða merkingu; *X+ari* merkir 'sá sem gerir X'. Oftast vísar þetta til persóna, en nokkuð er líka um að það vísi til verkfæra, t.d. *áburðardreifari*, *fjölritari*, *valtari*. Þetta er þó yfirleitt augljóst af samhengi. Reyndar eru til gömul dæmi um að *-ari* sé leitt af nafnorði, en ekki sögn, sbr. *dómari*, ekki **dæmari*. Nýleg dæmi eru svo um *-ari* tengt lýsingarorðum, sbr. *töffari*, af tökuorðinu *töff*; en so. **töffa* er ekki til. Það leiðir svo af merkingarmun lo. og so. að *töffari* merkir ekki 'sá sem gerir', heldur 'sá sem er'. *-ari* er líka einfalt viðskeyti í notkun að því leyti að það gerir litlar kröfur til stofnorðsins; það getur verið næstum hvaða sögn sem er, ef hún felur í sér einhvern verknað, og ekki er til annað orð með sömu merkingu fyrir. Þar að auki er notuð óbreytt orðasafnsmynd (nafnháttur) sagnanna.¹⁵

-andi er annað viðskeyti sem notað er í svipaðri merkingu og *-ari*. Það er þó fjölhæfara að sumu leyti, því að það getur líka myndað orð af öðrum flokkum, eins og lo. og ao., auk þess að vera sagnmynd (lh.nt.) Þar að auki þarf ekki að felast verknaður í sögninni, eins og venjulega með *-ari*, sbr. orð eins og *eigandi*. Og reyndar eru til dæmi um að bæði *-ari* og *-andi* tengist sömu sögn, og út komi tvö orð mismunandi merkingar, eins og *leikandi* og *leikari*. En *-andi* getur líka gegnt öðru hlutverki en því að vísa til persóna, sbr. orð eins og *lekandi* og *sitjandi*. Í þeim tilvikum er þó tæpast um virka orðmyndun að ræða. Því má svo bæta við að *-andi* gerir ekki fremur en *-ari* hljóðfræðilegar kröfur til rótarinnar. Hins vegar verður sú breyting á viðskeytinu sjálfu í

ft., að *a* verður þar *e*. Það er eftirtektarvert, að það *e* veldur ekki framgömun á undanfarandi *g* eða *k*, í orðum eins og *leikendur* og *eigendur*. Það getur bent til þess að þar á milli séu allsterk skil.

-*uður* er enn eitt viðskeyti sem getur haft svipað hlutverk; dæmi eru orð eins og *könnuður*, *hönnuður*. Í mörgum tilvikum hefur -*uður* þó annað hlutverk, og er þá oft erfitt að tengja það nokkurri ákveðinni merkingu, t.d. í orðunum *söfnuður*, *fögnuður*, *jöfnuður*, *mánuður*. Þetta viðskeyti veldur *u*-hljóðvarpi í stofnorðinu, ef það hefur *a* í síðasta atkvæði.

Tekið var dæmi um viðskeytið -*i*- í hvorugkynsorði, en það er líka stundum notað í karlkyni og getur þá haft svipað hlutverk og þau framantöldu, sbr. nýyrðið *skrykkir*. Í nýyrðum virðist þetta miklu fremur notað um tæki en menn, sbr. *frystir*, *kælir*, *ræsir*. Þetta viðskeyti hefur *i*-hljóðvarpsvíxl í för með sér, eins og dæmin *vald* — *veldi*, *hús* — *hýsi* o.s.frv. sýna.

-*ing*- er líka stundum notað í svipaðri merkingu ef það myndar karlkynsorð, t.d. *kylfingur*, þótt algengast sé að það tengist staðanöfnum, eins og áður var nefnt (3.2.2). Hins vegar er líka hægt að nota það í kvenkyni, og þá hefur það oft verknaðarmerkingu, sbr. orð eins og *kynning*, *lækning* o.s.frv. Oft er þá skotið inn -*n*-, og við fáum *játning*, *ráðning* o.fl.; og tvímyndir eins og *beiting*/*beitning*. Mörg þessara orða geta bæði táknað verknaðinn og það »áhalð« sem hann er framkvæmdur með, sbr. *tenging*; önnur tákna aðeins »áhalðið«, s.s. *málning*.

En algengasta verknaðarviðskeytið og það virkasta er -*un*. Það er líka mjög einfalt í notkun; gerir engar kröfur til stofnorðsins nema fellir -*a* aftan af því, og veldur *u*-hljóðvarpi ef skilyrði þess eru fyrir hendi.

Viðskeytin -*dómur*, -*háttur*, -*heit*, -*leiki*/*leikur* og -*skapur* eiga það sameiginlegt að þau mynda nafnorð sem yfirleitt tákna eðli, eiginleika, hegðun eða þ.u.l.; *asnaháttur*, *leiðinlegheit*, *glæsileiki*, *kjánaskapur*. Erfitt er að sjá mikinn merkingarmun á þeim, en einhverjar reglur eru líklega til um hvenær hvert er notað. Þannig eru tengsl milli -*leiki* og lýsingarorðaviðskeytisins -*leg*-, þannig að þau tengjast oft sömu rótum; *glæsilegur* — *glæsileiki*. Oft virðist þó val viðskeytis tilviljun háð.

Mjög oft tengjast þessi viðskeyti orðum sem hafa önnur viðskeyti fyrir. Þeim er oft bætt við orð með -*ari*, -*leg*- eða -*ug*-; *leikaraskapur*, *loddaraháttur*, *saurugleiki*, *slóttugheit*, *kjánalegheit*. Takið líka eftir því að þegar stofnorðið er nafnorð heldur það beygingarendingu sinni. Til viðbótar má benda á þá sérstöðu viðskeytisins -*heit* að það myndar fleirtöluorð.

-*ni* er talsvert notað til að mynda nafnorð af lýsingarorðum, sbr. *nýtinn* — *nýtni*, *fikinn* — *fikni* o.s.frv. Upphaflega mun þetta viðskeyti aðallega eða eingöngu hafa verið notað á orð sem enduðu á -*inn*, þ.e. upphaflega lh.þt.; en nú er hægt að nota það á aðrar tegundir lýsingarorða líka, sbr. *blindur* — *blindni*, *virkur* — *virgni*, *fær* — *færni* o.fl.¹⁶

Viðskeytið -*ó* hefur svo oft verið til umræðu hér að framan að óþarft er að gera því frekari skil; en -*isti* er annað nýlegt viðskeyti í málinu, og mikið notað um t.d. fylgismenn stjórnmalastefna, svo og þá sem fást mikið við það sem í stofnorðinu felst (*hassisti*, *dópisti*, *gítaristi* o.s.frv.).

3.3.3 Viðskeyti sem mynda lýsingarorð

-*að*- er hin venjulega ending lh.þt. veikra sagna; en þetta myndan er líka mjög oft notað til að mynda lýsingarorð, s.s. *flippaður*, *bilaður*, *klikkaður*. Sama máli gegnir um ending lh.þt. sterkra sagna, -*in*-; *farinn*, *sofinn* o.s.frv. Oft á tíðum geta slík orð verið hvort heldur er lo. eða lh.þt., sbr. *talinn*, *barinn*, *málaður*, *kysstur* (litið er svo á að í síðastnefnda orðinu sé um að ræða afbrigði af -*að*-, sjá 8.4.2). Í beygingafræðibókum er venja að segja að ef lh.þt. tekur forskeyti (*óbarinn*, *nýmálaður*) beri að telja hann lýsingarorð, annars beygingarmynd sagnar. Þannig væri *barinn* talið lh.þt. í *Fiskurinn var barinn*, en *óbarinn* væri lo. í *Fiskurinn var óbarinn*. Eðlilegra virðist þó að hafa samræmi í þessu og greina eftir setningafræðilegri stöðu; telja slíkar orðmyndir lo. þar sem hægt er að setja hreinræktuð lo. í staðinn, en lh.þt. ella.¹⁷

Annað lýsingarorðaviðskeyti er *-ul-*, í orðum eins og *gjöfull*, *þögull*, *förull* o.s.frv. Merking þess er yfirleitt u.þ.b. sú sama, þ.e. *X+ull* merkir 'sá sem gerir mikið af X'. Það er yfirleitt tengt sögnum, en einnig eru til dæmi þar sem fyrri hlutinn verður ekki svo auðveldlega tengdur við sögn, s.s. *ötull*. Eins og eðlilegt er veldur viðskeytið *u*-hljóðvarpi í stofnorðinu, þar sem eitthvert *a* er fyrir hendi; en einnig gerir það kröfu um klofið form stofnorðsins, þar sem klofning kemur fyrir í beygingu á annað borð, eins og *gjöfull* sýnir. Reyndar eru orð með *-ul*-líklega fá, og viðskeytið tiltölulega lítið virkt. Það er þó meira líf í því en samhljóða nafnorðsviðskeyti, sem má heita alveg dautt.

Algengasta viðskeyti lo. — og raunar langalgengasta viðskeyti málsins — er þó *-leg-*.¹⁸ Það er eitt allra virkasta viðskeytið, og má skeyta það við nánast hvaða nafnorð sem er, og reyndar oft við sagnir og lýsingarorð líka. Orð mynduð með *-legur* verður að telja afleidd, en ekki samsett, vegna þess að *-legur* kemur aldrei fyrir eitt sér. Hins vegar líkjast orð mynduð með því meira samsettum orðum en afleiddum á ýmsan hátt, s.s. þann að *-legur* er oft bætt aftan við fallbeygt stofnorð, en ekki við rót; *asnalegur*, *aldurslegur*.

-ótt- er til í allmörgum orðum, s.s. *flekkóttur*, *blesóttur*, *holóttur* o.s.frv. Athyglisvert er að *u*-hljóðvarpsvíxl koma fyrir í stofnorðinu ef skilyrði þess eru fyrir hendi, enda þótt viðskeytið innihaldi ekkert *u*, sbr. *skörðóttur*, *öldóttur*.

-sk- hefur áður verið nefnt, og bent á tengsl þess við *-ing-* í nafnorðum, bæði hvað varðar þau orð sem þau tengjast og eins þær breytingar sem verða á grunnorðinu.¹⁹

Eitt viðskeyti enn sem myndar lo. er *-ug-*.²⁰ Það hefur tvær dálítið mismunandi merkingar; *X+ugur* merkir ýmist 'gæddur X', t.d. *öflugur*, *voldugur*; eða 'þakinn, ataður X', t.d. *snjóugur*, *drullugur*, *blóðugur*. Þótt þetta viðskeyti sé nokkuð virkt, þá er ekki alltaf augljóst hvaðan fyrri hlutinn er kominn. *vold-* í *voldugur* er væntanlega skylt *vald*, en þessi mynd kemur ekki annars staðar fyrir. Fyrri hluti orða eins og *kámugur* og *önugur* kemur ekki heldur fyrir sem sjálfstæð nafnorð, og a.m.k. það síðarnefnda fellur ekki alveg að merkingarskilgreiningunni hér að framan. Þetta getur reyndar komið fyrir jafnvel hjá virkustu viðskeytum, ef þau eru gömul í málinu; þá má búast við að finna orð þar sem fyrri hlutinn hefur ekki tengsl við sjálfstæð orð. Dæmi um svipaða hluti eru í samsettum orðum, sbr. *krækiber* o.fl. í 2. kafla.

3.3.4 Viðskeyti sem mynda sagnir

Nýjar sagnir eru einkum myndaðar á tvennan hátt. Annars vegar er það með *-a* (*flipp* — *flippa*) og þá stundum með hljóðavíxlum í stofni, ef stofnsérhljóð tekur t.d. *i*-hljóðvarpi (*mót* — *mæta*; *ból* — *bæla*; *rás* — *ræsa*). Hins vegar er svo orðmyndun með tökuviðskeytinu *-era*. Reyndar er oft óvíst að um sé að ræða innlenda orðmyndun, heldur er líklegt að sögnin sé tekin í málið í heilu lagi því að orð án *-era* er ekki til (*traktera*, *dómínera*); í öðrum tilvikum gæti orðmyndunin verið íslensk (*sjarmera*).

Ekki er gott að sjá ástæðu fyrir því hvor orðmyndunin er valin hverju sinni. Þó er ekki ólíklegt að beyging no. sem sögnin er dregin af hafi sitt að segja; ef hún er veik, verður nh. sagnarinnar samhljóða einni eða fleiri beygingarmyndum no., ef *-a* er notað. Því má segja að *-era* sé »betra« viðskeyti að því leyti að það er ótvírætt; hlýtur að tákna sögn. Dæmi: *flippa*/**flippera*, sbr. *flipp*; **sjarmalsjarmera*, sbr. *sjarmi*. Stundum eru líka til tvímyndir, eins og *vibra*/*vibrera*. E.t.v. skiptir líka máli hvort orðið sem sögnin er leidd af endar á samhljóðaklasa eða ekki.

Einnig er til að fyrir framan sé haft *-is-*, t.d. *skandalísera*, *organísera*, *sósíalísera*; úr ensku *-ize-*.²¹

3.3.5 Forskeyti

Eins og áður kom fram eru forskeyti í íslensku ekki nálægt því eins mörg og viðskeytin.²² Virkast þeirra er líklega *ó-*, sem hefur neitandi merkingu og getur tengst lýsingarorðum, nafnorðum og sögnum, sbr. *ljós* — *óljós*, *hraustur* — *óhraustur*, *nýta* — *ónýta* o.s.frv. Hafið þó alltaf í huga að oft hefur samsetningin ekki alveg sömu merkingu

og búast mætti við út frá merkingu myndananna hvors fyrir sig, eins og dæmið *nýta* — *ónýta* sýnir; *óléttur* merkir heldur ekki sama og *ekki léttur*. Stundum geta m.a.s. orð með og án *ó-* merkt u.þ.b. það sama, sbr. *hljóð* — *óhljóð*, *læti* — *ólæti*. Það er þannig hæpið að segja að *ó-* neiti merkingu stofnorðsins; hins vegar virðist merking þess oftast setja neikvæðan blæ á orð.

Það virðist raunar vera sameiginlegt með flestum forskeytum að þau hafa einhvers konar neikvæða merkingu eða draga úr merkingu stofnorðsins; forskeyti eins og *mis-* (*misjafn*, *misgóður* o.s.frv.), *tor-* (*torveldur*, *torfundinn* o.s.frv.), *and-* (*andstæður*, *andskoti* o.s.frv.), *ör-* (*örvænta*, *örsmár* o.s.frv.), *van-* (*vansvefta*, *vanheill* o.s.frv.) og fleiri. Flest þessara forskeyta eru að einhverju marki virk í nútímamáli, þótt sennilega sé lítið lífsmark með þeim sumum.

Athugið að forskeyti hafa yfirleitt miklu minni áhrif á stofnorðið en viðskeyti gera. Þau valda engum hljóðbreytingum í stofnorði, og gera ekki kröfur til þess um ákveðinn atkvæðafjölda eða þ.u.l., eins og viðskeyti gera iðulega. Forskeyti hafa heldur ekki áhrif á orðflokk, leiða t.d. ekki no. af so., eins og viðskeyti gera oft (nema talið sé að forskeyti geti breytt lh.þt. í lo., sbr. hér að framan).

3.4 Samsett orð

3.4.1 Formleg tengsl liðanna

Formleg tengsl liða í samsettum orðum eru einkum með þrennu móti. Algengast er að orð séu **fast samsett** (stofnsamsett), t.d. *snjóhús*, *vitlaus*, *bókhneigður*; eða **laust samsett** (eignarfallssamsett), t.d. *jarðarverð*, *sjúkrahús*, *dagsverk*. Að auki er til svonefnd **bandstafssamsetning**, þar sem skotið er inn sérhljóði (*a*, *i* eða *u*) milli orðhlutanna; *sessunautur*, *ruslafata*. Einnig má e.t.v. líta á *s* sem bandstaf í orðum eins og *leikfímishús*, *keppismaður*, *athyglisverður* o.s.frv.

Það liggur ekki í augum uppi hvaða reglur gilda um það hvenær hver þessara aðferða er notuð, enda oft hægt að nota fleiri en eina, og stundum til tvímyndir. Þó virðist oft vera leitast við að hindra að langir samhljóðaklasar komi fram á skilunum; en engin ein þessara aðferða tryggir það í öllum tilvikum, heldur fer það eftir gerð stofns og endingar fyrri hlutans. Þannig er stofnsamsetningin *stólfótur* betri en eignarfallssamsetningin **stólsfótur* væri, því að *-lf-* er þægilegri klasi en *-lsf-*; hins vegar er eignarfallssamsetningin *jarðarverð* betri en **jarðverð*, því að *-rðv-* er óþægilegur klasi.

Í fleirsamsettum orðum er venjan sú að eignarfallssamsetning sé milli síðasta liðar og þess næstsíðasta, jafnvel þótt til sé orð þar sem sömu liðir eru tengdir með stofnsamsetningu ef þeir eru aðeins tveir; dæmi eru *borðplata*, en *skrifborðsplata*; *bóklestur*, en *námsbókalestur*; o.s.frv.²³ Þetta stafar væntanlega af því, að þótt sömu liðirnir standi hlið við hlið er samsetningin ekki sama eðlis; í fleirsamsettum orðum er algengast að fyrri liðirnir myndi heild gagnvart þeim seinasta, og stofnhlutagreiningin sé

(8)

skrif borðs plata

Skrifborðsplata er þannig ekki 'borðplata skriftar' heldur 'plata skrifborðs', og *námsbókalestur* ekki 'bóklestur náms', heldur 'lestur námsbóka'. Svo virðist sem hlutverk eignarfallsendingarinnar sé að sýna hvernig samsetningunni sé háttað, því að í þeim (miklu færri) tilvikum þar sem seinni liðirnir mynda heild gagnvart þeim fyrsta, helst stofnsamsetning milli þeirra seinni hafi hún verið fyrir; *bilstjóri* — *einkabilstjóri*.

Í sumum tilvikum virðist eignarfallssamsetning nauðsynleg, einkum þegar talað er um hluta einhvers eða þ.u.l. Ef fyrri liðurinn er eins í öllum föllum, er enginn formlegur munur á stofnsamsetningu og eignarfallssamsetningu; og þá kemur það fyrir að skotið er inn *-s*, enda þótt fyrri liðurinn hafi aldrei *-s*-endingu einn sér; *leikfímishús*, *keppismaður*, *athyglisverður*. E.t.v. má líta á þetta sem bandstafssamsetningu, eins og

nefnt var hér að framan.

Stundum er það líka sem orð hafa sérstaka mynd þegar þau taka þátt í samsetningum, og þeirri mynd fylgir þá eitthvert viðskeyti. Dæmi um þetta er samband lýsingarorðs og nafnorðs; orð eins og *illmenni*, *stórhýsi*, *fjölbyli*. **menni* er ekki til eitt sér, *hýsi* varla, og *býli* ekki nema í annarri merkingu.²⁴

3.4.2 Merkingarleg tengsl liðanna

Samsetningar má líka flokka eftir merkingarlegum tengslum liðanna. Langalgengast er að fyrri liðurinn ákvarði þann síðari, þ.e. þrengi eða skýri merkingu hans nánar. Dæmi: *mannshöfuð*, *bókarkápa*, *eldiviður*, *dagmál*. Þetta þýðir þó ekki að merkingarlegt samhengi liðanna sé alltaf hið sama. Berum saman orð eins og *snjóhús*, *íbúðarhús*, *frystihús*, *fjölbylishús*, *einingahús*. Í öllum þessum orðum þrengir fyrri hlutinn merkingu orðsins *hús*, en merkingartengslin eru samt ólík. *Snjóhús* er 'hús úr snjó', en *íbúðarhús* er ekki 'hús úr íbúð', heldur 'hús ætlað til íbúðar'. Af orðunum fimm hér að framan má segja að það fyrsta og síðasta vísi til gerðar hússins, en hin til notkunar. Svo má greina þetta enn meira niður og segja að *einingahús* sé annars eðlis en *snjóhús*; í fyrrnefnda orðinu sé í raun og veru vísað til byggingaraðferðar fremur en efnis.

Eiginlega eru nær óendanlega mörg tilbrigði í merkingartengslum liðanna í þessari gerð samsettra orða. Það veldur þó yfirleitt ekki vandræðum vegna þess að merking liðanna segir okkur oftast hvernig tengslunum hljóti að vera háttað. Svo er þó ekki alltaf; orð eins og *viskíglas* er tvírætt að því leyti að það getur bæði vísað til innihalds glassins og þess til hvers það er ætlað. En í slíkum tilvikum segir samhengið okkur venjulega hvor merkingin á við. Ef ég segi *Ég geymi öll viskíglösin á efstu hillunni í skápnunum* á ég væntanlega við 'glös af sérstakri gerð'; en ef ég segi *Ég drakk fullt viskíglas í gærkvöld til að sofna betur* er líklegt að ég eigi við innihaldið. Það þarf þó ekki að vera, ef einhverju öðru er bætt við: *Ég drakk fullt viskíglas af hvítvíni í gærkvöld* getur staðist, þótt það hljómi e.t.v. dálítið ankannalega.

Önnur tegund eru samsetningar lo. og no., sem saman mynda lo. sem lýsir eiginleikum þess sem rætt er um, þ.e. nafnorðshlutans. Dæmi um þetta eru orð eins og *kaldrífjaður*, *hrokkinhærður*, *voteygur* o.fl. Örfá slík orð eru no., t.d. *gráskeggur*. Þriðji flokkurinn er svo orð þar sem liðirnir eru jafngildir; lýst er sambræðslu eiginleika eða þ.u.l. Slík orð eru fá í íslensku; til dæmis má taka *bláhvítur*, *daufdumbur*.

Þetta eðli samsettra orða, að vera oftast skiljanleg út frá merkingu samsetningarliða og/eða samhengi, gerir það að verkum að þau eru mjög áberandi í nýyrðasöfnum. Það er þó ekki þar með sagt að hægt sé að skilja allar samsetningar út frá merkingu einstakra liða. Einkum á það við þegar síðari hlutinn er orð með víðu merkingarsviði, orð eins og t.d. *tæki*, *hlutur*. Við getum séð að *heymartæki* er áhald til að heyra (betur); en slík áhöld eru ýmis til, og hafa talsvert mismunandi eiginleika (tæki fyrir heymardaufa, símtól, heymartól tengt hljómfletningstækjum).²⁵

Oft gerist það líka að orð sem í upphafi er almennt tengist sérstakri tegund svo sterkum böndum, að þegar ný tegund kemur fram, finnst mönnum nauðsynlegt að finna nýtt orð yfir hana. Dæmi er orðið *segulband* eða *segulbandsspóla*. Þegar snældur (kassettur) komu á markaðinn þrengdist merking orðsins, sbr. að nú er hægt að tala um *spóluband*, þótt snældurnar séu auðvitað jafn miklar 'spólur'. Svipuð dæmi mætti taka af orðunum *útvarp*, *sláttuvél*, *togari* o.fl.

3.4.3 Hvaða orð tengjast?

Langflest samsett orð eru nafnorð, og nafnorð geta myndað samsetningar með flestum orðflokkum, en aðallega þó öðrum nafnorðum (*heimilistölva*, *kennararborð*), lýsingarorðum (*stórhýsi*, *góðmenni*). Annars eru samsett nafnorð svo mörg og algeng að óþarfi ætti að vera að taka dæmi um þau hér; lesendur verða varla í vandræðum með að finna eða búa til nóg af slíku.

Einnig er til talsvert af samsettum lýsingarorðum (*þolgóður*, *nautsterkur*, *rauðhærður*) og sögnum, en sagnir eru þó oft tregar til að taka þátt í samsetningum.

Algengt er að til samsetts nafnorðs eða lýsingarorðs þar sem fyrri hlutinn er forsetning eða atviksorð svari sögn ásamt ögn: *uppgerð — uppgerður — gera upp, niðursetning — niðursettur — setja niður*. Reyndar fer líklega samsettum sögnum talsvert fjölgandi í málinu, e.t.v. fyrir erlend áhrif.

Aðrir orðflokkar eru nokkurn veginn alveg lokaðir, þ.e. taka ekki við nýjum orðum. Orð úr þeim koma því yfirleitt ekki fyrir sem seinni eða seinasti liður í samsetningu, því að það er hann sem ræður orðflokknum. Hins vegar eru þau oft fyrri liður í samsettum nafnorðum (*afkoma, áhætta, hjáseta, fyrirburður*) og sögnum, eins og dæmi voru tekin um hér að framan.

3.5 Yfirlit

Í upphafi þessa kafla var bent á þann mun sem oft er á **virtri** orðmyndun sem almennir málnotendur hafa á valdi sínu og **lærðri** orðmyndun málfræðinga og annarra sérfræðinga; þau orð sem mynduð eru með fyrrnefndu aðferðinni eru jafnan algerlega gagnsæ, skýra sig sjálf, en hin eru það oft ekki. Þá var gerð grein fyrir mun **samsettra** orða, sem mynduð eru af fleiri en einni rót, og **afleiddra**, sem mynduð eru af rót og aðskeyti, og bent á að ekki er alltaf augljóst í hvorn flokkinn orð falli.

Síðan var sýnt að gera verður ráð fyrir að orðin hafi ákveðna innri byggingu, ekki síður en setningar, og tengsl myndana innan orðs eru misnáin. Bent var á að mjög oft er ekki hægt að gera ráð fyrir að orð séu mynduð með því einu að raða saman myndönum, heldur verður að telja að þau séu mynduð af öðrum orðum; oftast með einhverjum viðbótum, sem iðulega gera kröfur um ákveðnar breytingar á stofnorðinu, s.s. styttingu þess eða hljóðavíxl; en stundum með öðrum hætti (*lögregla — lögga*). Í framhaldi af þessu var svo gerð grein fyrir því hvernig mætti hugsa sér að setja fram þær **orðmyndunarreglur** sem við búum yfir.

Í seinni hluta kaflans var svo gerð grein fyrir helstu tegundum íslenskrar orðmyndunar, afleiðslu og samsetningum. Drepið var á nokkur helstu virku aðskeytin í málinu, merkingarlegt hlutverk þeirra athugað lauslega, og tekin dæmi. Þá var fjallað um tengsl hlutanna í samsettum orðum, bæði formleg og merkingarleg, og tekin nokkur dæmi af mismunandi tegundum samsetninga.

Að endingu skal lögð áhersla á að hér er aðeins um að ræða mjög lauslegt yfirlit yfir orðmyndun í íslensku og þær reglur sem um hana gilda. Hins vegar er miklum erfiðleikum bundið að gera öllu meira hér, þar sem mjög lítið hefur verið skrifað um íslenska orðmyndun frá samtímalegu sjónarmiði. Þetta verður því látið gott heita.

4. Orðasafn og reglur

4.1 Orðasafnið og uppbygging þess

4.1.1 Innihald orðasafnsins

Einhvers staðar í minni okkar eru geymd öll orð sem við kunnum. Þessa geymslu getum við kallað **orðasafn**. Þar bíða orðin þess að við þurfum á þeim að halda; annaðhvort í setningu sem við segjum sjálf eða skrifum, eða til að skilja setningu sem einhver annar segir eða skrifar. Það segir sig því sjálft að ekki er nóg að kunna orðin sjálf, þ.e. hljóðformið; við verðum líka að þekkja merkingu þeirra til að hafa af þeim eitthvert gagn. Það er því gert ráð fyrir, að hvert orð hafi sitt »hólf« í orðasafninu, þar sem bæði hljóðformið og merkingin eru geymd, og hægt er að »fletta upp á« þessu »hólfi«.¹

En það er fleira í þessu »hólfi«. Ákveðin atriði sem máli skipta fyrir beygingu orða eru t.d. óumbreytanleg; einkenna orðið hvar og hvenær sem við rekumst á það. Þetta eru t.d. **kyn** nafnorða og **beyging** sagna (sterk eða veik). Slík atriði eru stundum kölluð **orðasafnsþættir**. Eins og nafnið bendir til er gert ráð fyrir að þær upplýsingar sem þessir þættir flytja séu geymdar með hverju orði í orðasafninu; enda verður að læra þær sérstaklega um leið og orðið sjálft. Og í stuttu máli sagt er gert ráð fyrir, að í »hólfi« hvers orðs í orðasafninu séu geymdar allar upplýsingar um það, sem ekki eru fyrirsegjanlegar út frá almennum reglum. Það eru auðvitað hljóðform og merking, eins og áður segir; en einnig ýmis setningafræðileg atriði (s.s. flokkunarráttur, orðflokkur), valhömlur, og síðast en ekki síst ýmis »sérvíska« í beygingu. Þannig þarf t.d. að geyma í orðasafni við orðið *maður* stofninn í aukaföllum, *mann*, því að hann er ekki fyrirsegjanlegur út frá almennum reglum. Aftur á móti þarf ekki að geyma þar þær upplýsingar að ending orðsins í þgf.ft. sé *-um*, því að sú ending er algerlega regluleg, og sú eina sem til greina kemur.²

Menn hafa mikið velt vöngum yfir uppbyggingu orðasafnsins; hvernig orðunum sé »raðað«. Það er ljóst að ekki dugir að gera bara ráð fyrir venjulegri stafrófsröð eins og í orðabókum. Ef við erum beðin að nefna orð sem rímar við *tár*, komum við umsvifalaust með nokkur, t.d. *sár*, *blár*, *már*, *nár*, *klár*, *skjár*, *smár*, *hrár*, *grár*, *frár* o.s.frv. Þetta sýnir að við getum líka »flett upp« í orðasafninu eftir endi orðanna, engu síður en upphafi. Við getum líka beðið einhvern að nefna önnur orð yfir *hest*, og hann kemur með t.d. *fákur*, *jór*, *gæðingur* o.s.frv. Það er sem sé líka hægt að »fletta upp« ákveðinni merkingu. Eins getum við nefnt andheiti orða o.fl. Allt þetta bendir til að orðasafn hugans sé ekki ósvipað tölvuminni, þar sem hægt er að kalla fram á augabragði alls konar skrár, sem raðað er eftir mismunandi atriðum, þótt »uppflettingin« í orðasafni hugans sé vissulega miklu óruggari og ómarkvissari. En frekari vangaveltur um þetta myndu leiða okkur of langt út á svið sálfræðilegra málvísinda, svo að hér skal staðar numið.

4.1.2 Orðasafnsmyndir

Eins og ýjað var að hér á undan er yfirleitt gert ráð fyrir því að þar sem um reglulega beygingu er að ræða sé aðeins ein mynd hvers orðs geymd í orðasafni; hinar séu leiddar af henni með almennum reglum. Það sé sem sagt í flestum tilvikum nægilegt fyrir okkur að **kunna** eina mynd hvers orðs, sem er þá kölluð **orðasafnsmynd**. Undantekningar frá þessu eru orð með óreglulega beygingu, eins og *maður*, sem áður var nefnt. Síðan er gert ráð fyrir því að þessu grundvallarformi sé stungið inn í viðeigandi bása í djúperð setninga, og eftir það geti svo orðið á því ýmsar breytingar, sem við gerum grein fyrir hér á eftir.

En í upphafi þurfum við að gera okkur grein fyrir því, hvaða form orðanna það sé, sem er geymt í orðasafninu og síðan stungið inn í setningahrísluna. Slíkt form þarf að uppfylla a.m.k. tvær kröfur: Í því þurfa að koma fram öll ófyrirsegjanleg hljóðeinkenni orðs; og af því verður að vera hægt að leiða allar beygingarmyndir þess með **beygingarreglum** og **hljóðbeygingarreglum**, sem gerð er grein fyrir hér á eftir. Þegar

útilokað er að fullnægja þessum skilyrðum, er okkur nauðugur einn kostur að gera ráð fyrir fleiri en einni orðsafnsmynd.

Í þriðja lagi má svo færa rök að því að orðsafnsmynd sé **ómörkuð**; og er nú mál til komið að kynnast aðeins hugtökunum **markað** og **ómarkað** og notkun þeirra í málfræði.³

Þessi hugtök koma víða fyrir, og í talsvert mismunandi merkingu; en hér verður lögð sú merking í þau, að **ómarkað** tákni það sem er á einhvern hátt »hlutlaust« eða »eðlilegt« við tiltekna aðstæður; **markað** þá það sem er á einhvern hátt »eðlilegra«, »torlærðara« eða þ.u.l. Ef við tökum dæmi úr hljóðkerfisfræðinni, þá má benda á að munur /p/ og /b/ felst einkum í því að /p/ kemur fram fráblásið, [pσ], en /b/ ekki. En á eftir /s/ eru /p/ og /b/ aldrei aðgreind; við höfum *para* og *bara*, en hins vegar aðeins [sæ:ra], ekki *[spœa:ra]. Á eftir /s/ er það sem sé aðeins [ē] sem kemur fram, aldrei [pσ]. Þess vegna getum við sagt að [ē] sé ómarkað með tilliti til [pσ]; það er hljóðið sem kemur fram í »hlutlausri« stöðu, þar sem engin aðgreining er á milli þeirra.

Á sama hátt getum við sagt að **SVO** (frumlag — sögn — andlag) sé ómörkuð orðaröð í íslensku; sú röð gengur við langfjölbreyttastar kringumstæður, en aðrar raðir krefjast mun »sérhæfðari« aðstæðna, s.s. undanfarandi samtals o.s.frv.

Orðsafnsmynd er þá sú mynd sem kemur fram í hlutlausri stöðu, og engum beygingarreglum hefur verið beitt á. Samkvæmt því er **nafnháttur** orðsafnsmynd sagna, og **nefnifall eintölu** orðsafnsmynd nafnorða. Þetta kemur líka fram í því, að í þáttamerkingunum, sem gerð verður grein fyrir í 5. kafla, fá nf., et. og nh. eintómar — (mínus) merkingar. Einnig má nefna að börn á máltökuskeiði, sem þurfa mjög á því að halda að leiða eina mynd af annarri, virðast oftast leggja þessar myndir til grundvallar.

Athugið að orðsafnsmynd samsvarar ekki alveg **baklægri gerð** í hljóðkerfisfræði. Orðsafnsmynd er sem sé sú mynd sem er geymd í orðsafninu, stofn og (yfirleitt) meðfylgjandi beygingarending, sem er þá grundvallarending eins og ending nf.et. í no. og nh. í so. En í beygingarhlutanum er þessum endingum oft skipt út fyrir einhverjar aðrar; og þar að auki geta verkað hljóðbeygingarreglur sem valda breytingum á stofninum. Hin baklæga gerð hljóðkerfisfræðinnar er þá sú mynd sem kemur út úr beygingarhlutanum, eftir verkun beygingar- og hljóðbeygingarreglna. Baklæg gerð orðmyndarinnar *örmum* er þannig #arm-um#, en orðsafnsmyndin er #arm-r#.

4.1.3 Regluleiki í orðsafni

Það er ekki lítið átak fyrir barn að læra málið sem er talað í kringum það. Kannski er ekki svo mikill vandi að grípa upp eitt og eitt orð og nota í tíma og ótíma, enda byrja börnin yfirleitt á því. En að búa sér til heildstæða málfræði út frá þeim tilviljanakenndu setningum og setningabrotum sem börnin heyra, og nota síðan þessa málfræði á skapandi hátt, til að mynda sjálf nýjar setningar — það er virkilegt afrek.

Eitt það mikilvægasta sem íslensk börn þurfa að tileinka sér í máltökunni er beygingin. Það tekur sinn tíma fyrir þau að átta sig á því að sum orð breyta um form eftir stöðu í setningu o.fl. Að því kemur þó að þeim verður þetta ljóst; og þá standa þau frammi fyrir þeim vanda að þurfa að búa sér til eina mynd út frá annarri. Þau hafa kannski bara heyrt eitthvert orð í eintölu, en þurfa svo allt í einu að nota það í fleirtölu; eða þau hafa heyrt sögn í nafnhætti, en þurfa að nota hana í þátíð. Við vitum að börn gera oft villur í þessum ágiskunum sínum, en þó er langt frá því að villurnar séu alveg tilviljanakenndar. Börnin eru nefnilega fljót að grípa upp ýmsan regluleik í málinu og giska í samræmi við það.

Væntanlega er **tíðni** eitt það helsta sem börnin fara eftir í upphafi. Það er t.d. líklegt að þau beygi sögn sem þau kannast ekki við veikt en sterkt, vegna þess að veikar sagnir eru miklu fleiri en sterkar. Annað sem skiptir máli er **einfaldleiki**; beyging veikra sagna er einfaldari en sterkra, því að í þeim veiku þarf ekki að huga að hljóðskiptum. Athugið þó að hlutverk þessara þátta hvors um sig og samspil þeirra er langt frá því að vera einfalt. Sterkar sagnir koma t.d. margfalt oftar fyrir en fjöldi þeirra gæti bent til, því að margar þeirra teljast til grundvallarsagna málsins (*ganga, sofa, syngja, hlæja, gráta*

o.s.frv.).

Smám saman virðast börn tileinka sér fleiri og þrengri reglur, sem leiðbeina þeim við beygingu. Það eru nefnilega oft ákveðin tengsl milli stofngerðar orða og þeirra beygingarendinga sem þau taka. T.d. eru aðalendingar sterkra karlkynsorða í nf.ft. *-ar* og *-ir*, en það er alls ekki að öllu leyti tilviljanakennt hvaða orð fá hvora endinguna; það er hægt að spá fyrir um það út frá gerð stofnsins, eins og fram kemur í 6. kafla. Sú spá verður að vísu ekki örugg, því að þessi regluleiki á sér fjölmargar undantekningar. Eigi að síður er ljóst að hann léttir mjög undir með börnum sem eru að læra málið.

Oft er ýmis regluleiki sem finna má í orðasafni kallaður einu nafni **orðasafnsreglur**. En það er mikilvægt að átta sig á því, að grundvallarmunur er á orðasafnsreglum og ýmsum öðrum reglum málsins, s.s. liðgerðarreglum, ummyndunarreglum, beygingarreglum, hljóðbeygingarreglum og hljóðkerfisreglum. Sá munur felst í því, að þær reglur eru (eða eiga a.m.k. að vera) undantekningarlausar, og miða eingöngu við ákveðin formleg atriði, s.s. formgerð eða þáttamerkingu. Orðasafnsreglurnar taka á hinn bóginn einnig tillit til merkingar; og þær gera enga kröfu til að vera undantekningarlausar. Hlutverk þeirra er eingöngu að minnka álagið á minnið; koma í veg fyrir að geyma þurfi sömu upplýsingarnar á mörgum stöðum, við mörg orð í orðasafninu. Hinar reglurnar eiga aftur á móti að segja fyrir um, hvernig leiða eigi út ákveðna yfirborðsgerð.

Regluleikinn í orðasafni getur falist í ýmsu fleiru. Það gilda t.d. ákveðnar reglur um hvaða hljóðasambönd geti komið fyrir í íslenskum orðum; hinar svonefndu **hljóðskipunarreglur**. Einnig er ýmiss konar regluleiki sem tengist merkingu; orð af ákveðnu merkingarsviði fá t.d. oft sama kyn;⁴ og fleira mætti nefna.⁵

4.1.4 Orðasafnsreglur

Þótt hér að framan hafi eingöngu verið talað um orðasafnsreglur í sambandi við málnám barna, fer því fjarri að þær skipti fullorðna engu. Við erum að vísu í gerólíkri aðstöðu, því að við þekkjum flest orðin sem við heyrum eða sjáum hversdagslega, og vitum hvernig á að beygja þau. Enda verður oft á tíðum varla hjá því komist, því að hæpið er að sjá nokkurn regluleik í því að *prestur* og *hestur* fá *-ar-ft.*, en *brestur* og *gestur -ir*; þetta verður að læra sérstaklega. Samt sem áður er hægt að sýna fram á að við búum yfir einhverjum reglum um tengsl stofngerðar og beygingar. Þegar fólk er beðið að beygja »bullorð«, þ.e. »orð« sem ekki eru til, og það getur því ekki kunnad, þá fer það eftir ákveðnum reglum hvaða endingar menn velja.

Eins og áður er sagt eru orðasafnsþættir atriði eins og **kyn** og **beygingarflokkur**, sem læra verður sérstaklega fyrir hvert orð og fylgja því alltaf, hvaða stöðu sem það hefur í setningu. En þótt sagt sé að læra verði orðasafnsþætti sérstaklega, táknar það ekki að útilokað sé að spá nokkuð fyrir um þá. Það er líka gert að vissu marki í bókum um íslenska beygingafræði. Þar er t.d. sagt að kvenkynsorð sem endi á *-ing* fái *-ar-fleirtölu*;⁶ sterk kvenkynsorð með *ö* í stofni fái *-ir-fleirtölu*;⁷ o.s.frv.

Þær reglur sem um þetta gilda má setja upp svona:

$$(1) \quad a \quad \left[\begin{array}{l} \#X\text{-ing}\# \hat{a} \text{-ar-ft.} \\ +\text{no} \\ +\text{kvk} \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \end{array} \right] \quad b \quad \left| \begin{array}{l} \#X\hat{o}Y\# \hat{a} \text{-ir-ft.} \\ +\text{no} \\ +\text{kvk} \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \end{array} \right|$$

Þessar reglur eiga þá að lýsa því, hver sé **ómörkuð** fleirtala orða með þessar stofngerðir. Þær spá því, að orð af þessum gerðum, sem hafa einhverjar aðrar fleirtöluendingar, hafi tilhneigingu til að leggja þær niður og taka þessar upp; og þær spá því líka, að nýyrði og tökuorð með þessar stofngerðir fái þessar endingar.

Því er ekki að neita, að oft kann að virðast erfitt að setja upp einhverjar slíkar reglur,

t.d. þegar við rekumst á áðurnefnd dæmi um *hest* og *prest*, sem fá *-ar*-endingu í ft., og svo *gest* og *brestr*, sem fá *-ir*-endingu; þó er stofngerð allra þessara orða eins, nema að því er varðar upphafshljóðið. En hér verðum við þá að hafa í huga það sem áður var sagt, að orðasafnsreglur eiga sér oft og einatt undantekningar. Við gætum því hugsað okkur að setja upp reglu af þessari gerð:

- (2) #XC₂# á *-ar*-ft.
 +no
 +kyn
 .
 .
 .

Þessi regla segir að karlkynsorð, þar sem stofninn endar á a.m.k. tveimur samhljóðum, fái *-ar*-ft. Hún spáir því rétt um *hest+ar* og *prest+ar*; en hún spáir því líka að við fáum **gest+ar* og **brestr+ar*, sem er auðvitað rangt.

4.1.5 Undantekningar

Eins og fram hefur komið geta orðasafnsreglur auðveldlega átt sér undantekningar. En orðið **undantekning** felur auðvitað í sér einhvers konar afbrigði eða frávik frá norminu. Því er oft litið svo á að þau orð séu í einhverjum skilningi torlærðari eða meira álag á minnið. Við getum þá tengt þetta við það sem áður var sagt um upplýsingar í orðasafni og sagt að t.d. við orð eins og *hestur* þurfi ekki að geyma neinar upplýsingar um fleirtöluna, en við *gestur* þurfi að fylgja að það fái *-ir*-fleirtölu.

Þetta táknar í raun og veru, að við verðum að læra fleirtölu orðanna *gestur* og *brestrur* sérstaklega; hún kostar m.ö.o. meira álag á minnið en ft. orðanna *hestur* og *prestrur*, vegna þess að sú fyrrnefnda samræmist ekki reglunni í (2). Meginatriðið er sem sé að *-ir*-fleirtalan er á einhvern hátt »erfiðari«, því að hún krefst viðbótarupplýsinga; og það má hugsa sér að breytingar á beygingu einstakra orða gangi í þá átt að útrýma slíkum viðbótarupplýsingum. Síðan er það undir ýmsu komið hvort af því verður; það eru meiri líkur á því að hin »afbrigðilega« fleirtala haldist eftir því sem orðin eru algengari. Það er auðvitað ósköp eðlilegt að algeng orð komist frekar upp með einhverja sérvisku í beygingu en sjaldgæf; við lærum þau algengu snemma, og heyrum þau oft. Það er því lítil hætt á að við gleymum nokkurn tíma beygingu þeirra og þurfum að giska á hana. Við sjáum þetta vel ef við berum t.d. saman pfn. *ég* og *þú* og no. *ær* og *kýr*. Þau fyrrnefndu eru ákaflega óregluleg í beygingu, en tíðni þeirra gerir það að verkum að þeim helst það uppi, og beyging þeirra breytist ekki. Hin síðarnefndu hafa að vísu óvenjulega beygingu, en þó sist óreglulegri en *ég* og *þú*; en vegna þess hve þau eru sjaldgæfari, hættir þeirri beygingu mjög til að riðlast.

Væntanlega skiptir einnig máli hversu almenn reglan er. Regla sem tæki til 100 orða en ætti sér eina undantekningu hefði líklega sterkara aðdráttarafl en regla sem tæki til 20 orða og hefði 5 undantekningar.

En hvað gerist nú þegar tvær orðasafnsreglur gætu verkað á sama formið? Við getum aftur tekið dæmi af reglu sem gildir um sterk karlkynsorð, og mætti setja upp eitthvað svipað þessu:

- (3) #XöC# á *-ir*-ft.
 +no
 +kyn
 -kvk
 .
 .

Þessi regla segir að orð með *ö* í stofni, eins og *mödur*, fái *-ir*-ft. En hvað gerist nú þegar

við fáum orð eins og *löstur* og *köstur* þar sem báðar reglurnar, (2) og (3), gætu átt við? Vanalega er talið, að í slíkum tilvikum gildi sú regla sem er þrengri. Hér er það (3), því að hún gerir kröfu um ákveðið sérhljóð í stofni, en (2) er sama hvert sérhljóðið er. Þess vegna fáum við í ft. *lestir* (ö ® e með sérstakri reglu) en ekki **löstar*.⁸

4.2 Málfræðilegar formdeildir

4.2.1 Formleg flokkun

Hlutverk setningafræði og beygingafræði tungumáls er að brúa bilið milli merkingarinnar og hinnar hljóðfræðilegu yfirborðsgerðar — þess sem við heyrum.⁹ Ef við ætlum að segja eitthvað, höfum við (væntanlega) einhverja ákveðna merkingu í huga; og hana þarf að móta á ákveðinn hátt í orð og setningar. Hvert mál hefur sitt sérstaka lag við að móta merkinguna í orð, og það er sjaldgæft að merking eins orðs sé nákvæmlega sú sama og merking annars orðs í öðru máli.

Ef mál gerir ekki einhvern greinarmun sem gerður er í íslensku, finnst okkur verið að rugla hlutum saman. En það er ekki síður ruglandi þegar erlent mál gerir einhvern greinarmun sem íslenska hefur ekki. Slíkt er algengt í »frændsemisorðum«, eins og hér kemur fram í dæmum úr dönsku:

- (4) fætter
onkel frændi
nevø

Við sjáum að málin hafa misjafnlega mörg orð yfir sama merkingarsvið. Íslenska orðið *frændi* tekur yfir það sem danska hefur þrjú orð yfir. Þarna má segja að danska geri nákvæmari greinarmun en íslenska. Það er þó ekki algilt, eins og sést þegar við athugum danska orðið *onkel*. Við getum auðvitað þýtt það sem *frændi* á íslensku, en ef við ætlum að vera nákvæmari sjáum við að íslenska á vissulega nákvæmara orð, en þá er það orðið of nákvæmt; *föðurbróðir* eða *móðurbróðir*. Danska orðið þýðir hins vegar hvorttveggja. Við sjáum því að mismunandi mál skipta merkingunni á mismunandi hátt niður á orð.

Þarna er um að ræða merkingu einstakra orða. En mál hafa líka reglubundna flokkun, sem tekur ekki til einstakra orða, heldur hópa þeirra. Ein algengasta flokkun af þessu tagi er munur eintölu og fleirtölu. Nafnorð hafa mismunandi form eftir því hvort þau vísa til eins eða fleiri. Slíkar flokkanir, sem taka til (nær) allra orða af ákveðnum flokki, eru nefndar **málfræðilegar formdeildir**.¹⁰ **Tala** er þannig málfræðileg formdeild í íslensku, því að hún er táknuð á reglubundinn hátt í formi (nær) allra nafnorða; og undirdeildir (gildi) hennar eru tvær, **eintala** og **fleirtala**. Sömuleiðis er **tíð** formdeild í íslensku, því að sagnir fá mismunandi endingar eftir því hvort sagt er frá liðnum atburði eða ekki; tíð hefur tvær undirdeildir, **nútíð** og **þátíð**. Að vísu eru til einstöku nafnorð þar sem enginn formlegur munur er á eintölu og fleirtölu (*eitt spil — mörg spil*) og einstöku sagnir þar sem nútíð og þátíð eru eins (*Ég hitti Jón í gær — Ég hitti Jón á morgun*) en það er tilviljun og breytir því ekki að langflest orð gera þennan mun.

Það er mjög misjafnt hvaða formdeildir einstök tungumál hafa, rétt eins og misjafnt er hvernig mál skipa merkingu niður á einstök orð. Þó að tala sé formdeild í flestum málum, er hún það t.d. ekki í kínversku.¹¹ Þar hafa nafnorð sama form hvort sem þau vísa til eins eða fleiri. Ef nauðsynlegt er að gera þar mun á, er það hægt með notkun töluröð eða þ.u.l.; en meginatriðið er að það er alls ekki gert á kerfisbundinn hátt.

Athugið að merkingin sem liggur á bakvið getur verið alveg sú sama hjá Íslendingnum sem notar annaðhvort eintölu eða fleirtölu og hjá Kínverjanum sem gerir ekki þennan mun. Það ber að varast að líta svo á að mál sem skortir einhverja formdeild séu á einhvern hátt »óskýrari« eða »ófullkomnari«. Oft er formlegur munur eintölu og fleirtölu óþarfur í íslensku. *Hveiti* er eintala, en *hafrar* fleirtala, en sá munur skiptir ekki máli merkingarlega séð; við tölum um *mikið af hveiti* og *mikið af höfrum* í alveg hliðstæðri merkingu. Hér myndi því kínverska aðferðin, að hafa enga greiningu í tölur, henta alveg jafn vel.

Sama máli gegnir um föllin. Þegar við segjum *Svein barði Guðmundur* sýna föllin okkur ótvírætt hver barði hvern. En þótt t.d. enska hafi ekki mun nf. og pf. (nema í pfn.), er þetta alveg jafn augljóst í setningunni *Peter John hit*; það gera reglur um orðaröð.

Enn eitt dæmi sem nefna má er að áður fyrr greindist formdeildin **tala** í íslensku í þrennt, og hafði sérstaka **tvítöluundirdeild**, þar sem *við* og *þið* var tvítala, *vér* og *þér* fleirtala. Nú táknar *við* og *þið* bæði tvo og fleiri, og verður enginn var við annað en það sé yfirleitt nógu skýrt; en þar sem nauðsyn krefur er auðvitað hægt að segja *við báðir*, *þið allar* o.s.frv.¹²

4.2.2 Beygingarlegar og setningarlegar formdeildir

Venja hefur verið að líta svo á að beygingafræði (og orðmyndunarfræði) fengist við innri gerð orða, en setningafræði við tengsl milli orðanna. Þetta er þó ekki einhlítt, a.m.k. ekki miðað við það sem venja er að kalla beygingu í íslenskum kennslubókum. Þar er t.d. talað um að sagnir beygist í 8 tímum og þremur myndum. Nú er ljóst að aðeins tvær þessara tíða, nútíð og þátíð, eru ósamsettar, þ.e. myndaðar með breytingum á sögninni einni saman; hinar eru allar myndaðar með einni eða fleiri hjálparsögnum. Þær eru því allt annars eðlis en hinar, og eðlilegast að líta svo á að þær séu viðfangsefni setningafræðinnar, en ekki beygingafræði. Sama máli gegnir um þolmynd.

En hvernig stendur þá á því að þetta hefur allt saman verið kallað **beyging** í íslensku? Áður var dregið á að það verkaði ruglandi á mann að rekast á mál með einhvern greinarmun sem íslenska gerði ekki. En hálfu verra er að finna mál með **formdeild** sem íslenska hefur ekki. T.d. eru til mál þar sem formdeildin **tíð** er táknuð í nafnorðum,¹³ og eigum við víst dálítið erfitt með að átta okkur á því. Svipað gerist þegar latnesk málfræði er yfirfærð á íslensku; þá er farið að gera ráð fyrir 8 mismunandi tímum í málinu, vegna þess að latína hefur 8 mismunandi form sagna sem kölluð eru tíðir. En þessi yfirfærsla er hæpin; það er miklu eðlilegra að viðurkenna bara að það sem er beygingarlegt í einu máli geti verið setningafræðilegt í öðru. Eins og sagt var hér að framan er það sameiginlegt verkefni setningafræði og beygingafræði að tengja merkingu og hljóð; en verkaskipti þeirra eru mismunandi milli mála. Í þessu riti verður orðið **beyging** því aðeins notað um þær breytingar sem verða á einstökum orðum.

Þetta kemur þó ekki í veg fyrir að merkingarleg flokkun, sem kemur fram á reglubundinn hátt með ákveðnu setningafræðilegu sambandi, sé einnig kölluð **formdeild**, enda oft gert. Við hinar venjulegu **beygingarformdeildir** — þær einu sem við munum hér flokka undir beygingu — geta þá bæst **setningafræðilegar formdeildir**. Undir það mætti t.d. flokka þolmynd í íslensku; hún er alltaf táknuð með *vera/verða* + lh.þt., og sambandið milli *X* (þar sem *X* er breyta fyrir stofn sagnarinnar) og *var X-áður* er yfirleitt u.þ.b. hið sama. Svipuðu máli gegnir um það sem vani er að kalla »samsettar tíðir«. Öllu óljósara er með sambönd eins og *fara að* og *vera búinn að*, en líklega er þó rétt að telja þetta sérstakar formdeildir, og það er gert hér (sjá 5.2.9).

Hér er þá dæmi þess að sama formdeildin komi fram í setningafræði eins máls, en beygingafræði annars. Hugsanlegt er líka að halda því fram að sama formdeildin geti verið ýmist beygingarleg eða setningarleg í sama málinu. Þannig gæti það e.t.v. verið um formdeildina **stig** í íslensku. Miðstig og efstastig eru yfirleitt táknuð með endingum, *-(a)r(i)*, *-(a)st(ur)*; en á sumum orðum gengur þetta ekki, og þá er hægt að nota *meira* og *mest* (*mest andvaka* o.s.frv.).

Athugið að **miðmynd** í íslensku fellur eiginlega fyrir utan þetta. Hún er ekki setningarleg, því að hún tekur aðeins til eins orðs, ekki orðasambands. Hins vegar getur hún varla talist beygingarformdeild heldur. Hvorttveggja er að milli germyndar og miðmyndar geta verið mjög margvísleg tengsl, en í beygingu er yfirleitt um að ræða alveg reglubundin vensl; og svo eru mörg dæmi um að »miðmynd« sé til þótt samsvarandi germyndarsögn sé alls ekki til (**ferða* — *ferðast*) eða hafi allt aðra merkingu (*fara* — *farast*). Þess vegna er, oftast a.m.k., eðlilegt að líta á miðmynd sem **orðmyndun**.

4.2.3 Mismunandi hlutverk formdeilda

Við getum sagt að eðli eða hlutverk formdeilda sé þrenns konar. Í fyrsta lagi er ákveðin formdeild stundum fastur fylgipáttur orðsins og breytist ekki, en hefur ekkert merkingarlegt gildi. Þannig er t.d. með **kyn** nafnorða, eins og bent var á í 4.1.1. Orðið *borð* er hvorugkyns hvar sem við rekumst á það, en *stóll* karlkyns; en erfitt er að sjá nokkuð í fari eða eðli þessara hluta sem gerir það eðlilegt að þau hafi þessi kyn; það er bara tilviljun. Reyndar eru til orð sem koma fyrir í fleiri en einu kyni, t.d. segja sumir *sykrið* í hvorugkyni þótt flestir segi *sykurinn* í karlkyni. En merkingin er alveg sú sama.

Í öðru lagi eru sumar formdeildir breytilegar og hafa ákveðið merkingarlegt gildi. Þannig er t.d. með **tölu** nafnorða. Þótt *stóll* sé alltaf karlkyns, getur hann ýmist staðið í eintölu eða fleirtölu, *stólar*, og *stóll* og *stólar* merkir ekki það sama. Sama er að segja um **tíð** sagna; það skiptir máli fyrir merkinguna hvort við segjum *Jón er hér* eða *Jón var hér*.

Í þriðja lagi eru svo mörg dæmi um að orð þiggi sum atriði í beygingu sinni frá orðum sem þau standa með. Þótt **kyn** nafnorða sé alltaf það sama, gegnir öðru máli um lýsingarorð; þau þiggja kyn sitt frá orðinu sem þau eiga við. Og þótt sagnir hafi **tölu** eins og nafnorð er hún annars eðlis; þau þiggja hana yfirleitt frá nafnorði (frumlagi sínu) og hún hefur því ekki sjálfstætt merkingarlegt gildi. Það sjáum við á setningum eins og *Okkur vantar bækur*. Þar er sögnin í eintölu, þótt bæði orðin sem með henni standa séu í fleirtölu. Samt sem áður er ljóst að það er fleiri en einn sem vantar bækur. Það sýnir að eintölu mynd sagnarinnar hefur ekkert merkingarlegt gildi; það er tala fallorðanna sem ræður merkingunni.

Í hverri orðmynd geta þá komið fram margar formdeildir og mismunandi gildi þeirra. Í myndinni *hesti* kemur þannig fram formdeildin 'kyn', nánar tiltekið gildið 'karlkyn'; formdeildin 'tala', nánar tiltekið gildið 'eintala'; og formdeildin 'fall', nánar tiltekið gildið 'þágufall'. Hægt er að hugsa sér þetta sem **þætti** sem fylgi sérhverri orðmynd og einkenni hana. Þeir eru kallaðir **beygingarþættir**, og skipta miklu máli í beygingarlýsingunni hér á eftir.¹⁴

Beygingarþættirnir skiptast í þrjá hópa, í samræmi við það þrískipta eðli beygingarformdeilda sem rakið er hér að framan. Þeir sem einkenna orðin hvar og hvenær sem er (t.d. kyn) nefnast **orðasafnsþættir**, eins og áður er nefnt. **Grunnþættir** nefnast þeir sem eru breytilegir eftir þeirri merkingu sem við á í hvert skipti (t.d. tala no. og tíð), og settir sjálfstætt á viðkomandi orð, án þess að önnur orð í setningunni ráði þar öllu. Að síðustu eru þeir sem orð þiggja frá öðrum og ekki hafa sjálfstætt merkingarlegt gildi (t.d. tala lo. og persóna og tala so.) kallaðir **ummyndanarþættir**, og er gert ráð fyrir að þeir séu yfirfærðir með e.k. ummyndunum frá öðrum orðum í setningunni.

Við skulum athuga vel, að sami þátturinn getur verið orðasafnsþáttur eða grunnþáttur í einum orðflokki, en ummyndanarþáttur í öðrum. Dæmi þess sjáum við hér á eftir.

4.3 Beygingarreglur og hljóðbeygingarreglur

4.3.1 Beygingarreglur

Ef við hugsum okkur að flest orð séu geymd í orðasafninu óbeygd, þ.e. í orðasafnsmynd sinni, þá verður einhvern veginn að gera grein fyrir því hvernig þau fá yfirborðsmynd sína. Þá er komið að **beygingarþáttunum**, sem áður voru nefndir. Með notkun þeirra getum við tjáð á formlegan hátt þau atriði sem **beygingarreglur** þurfa að hafa aðgang að til að setja réttar endingar á orð. Þessir þættir tákna bæði hinar eiginlegu beygingarformdeildir, persónu, tölu, tíð o.s.frv., og einnig atriði eins og beygingarflokk o.þ.u.l.

Við getum hugsað okkur að sérhverri orðasafnsmynd fylgi þegar í upphafi ákveðinn þáttabálkur, þ.e. margnefndir orðasafnsþættir. Þegar orðið er sett inn í grunnform setningar bætast fleiri þættir við, grunnþættirnir; þeir hafa merkingarlegt gildi, og merkingin er ákveðin í djúperð. Síðasta stigið er svo að önnur orð í setningunni geta haft áhrif, og þá bætast ummyndanarþættirnir við (samræmingarþættir o.þ.u.l.). Þá getum

við hugsað okkur að þáttabálgurinn sem orðið tók upphaflega með sér úr orðasafninu hafi lengst talsvert; og nú er komið að því að hann fari að hafa áhrif. Við getum sem sé hugsað okkur að þegar hér er komið sögu í afleiðslu setningarinnar komi til skjalanna svokallaðar **beygingarreglur**. Þær »skoða« þáttabálginn, og breyta endingu orðasafnsmyndarinnar í samræmi við hann. Hver beygingarregla er þáttamerkt, og verkar á þau orð sem hafa þáttamerkingu sem passar við hana.

Við getum hugsað okkur að þegar orðið *húsi* (þgf.et.hk.) kemur út úr setningafræðihluta málfræðinnar líti það út eitthvað á þessa leið:

- (5) #hús-Ø#
 +fallo
 +no
 -so orðasafnsþættir
 -kyn
 -kvk
 -ft
 grunnþættir
 -ákv
 +aukaf
 +djúpf ummyndanþættir
 -eignarf
 .
 .
 .

(Þættirnir verða skýrðir nánar í 5. kafla.) Þetta er þá inntak í beygingarreglu, sem hefur það verkefni að bæta við endingunni *-i*. Sú regla hefur tvennt að miða við; annars vegar **orðasafnsmyndina**, en hins vegar **þáttamerkinguna**. Auðvitað geta fleiri reglur verkað á orðasafnsmyndina #hús-Ø#, t.d. sú sem setur á endinguna *-um* í þgf.ft. Þess vegna verður reglan að hafa aðgang að þáttamerkingunni, og hafa sjálf að geyma þætti. Slíkar reglur eru oft settar upp eitthvað á þessa leið:¹⁵

- (6) Ø
 #X- _ |# â #X-i#
 r
 +no
 -kvk
 -ft
 +djúpf
 -eignarf

X er þá breyta sem táknar stofninn, sem getur verið hvað sem er, því að auðvitað á reglan að gilda á fleiri orð en *hús*. Slaufan táknar síðan að reglan verkar hvort sem ending orðasafnsmyndarinnar er *-r*, eins og í flestum sterkum karlkynsorðum (#hest-r#), eða *-Ø*, eins og í hvorugkynsorðum (#hús-Ø#); bæði sterk karlkyns- og hvorugkynsorð fá nefnilega *-i*-endingu í þgf.et., og því er hægt að láta sömu regluna gera grein fyrir því. Það sem er hægra megin við örina táknar svo form orðsins eftir að reglan hefur verkað; stofninn er auðvitað sá sami, en endingin *-i* hefur leyst endingu orðasafnsmyndarinnar af hólmi.

Takið eftir að í reglunni eru aðeins 5 þættir, þótt 10 séu í orðasafnsmyndinni sem henni er beitt á. Það er vegna þess að gert er ráð fyrir því að í beygingarreglum sé komist af með eins fáa þætti og mögulegt er; þá þarf ekki að hafa margar reglur, sem allar setji sömu endingu á, þótt þessi ending komi fyrir í mismunandi kynjum, tölum og föllum. Í reglunni er þáttunum [+fallo], [-so], [-kyn], [-ákv] og [+aukaf] sleppt. Þeim tveim

fyrstnefndu má sleppa vegna þess að [+no] nægir til að afmarka þann orðflokk þar sem reglan gildir (fn. og lo. fá aðrar endingar). [-kyn] má sleppa vegna þess að nóg er að útiloka kvenkynið, og til þess dugar [-kvk]; karlkynsorð fá nefnilega líka *-i* í þgf.et., eins og bent var á hér að framan. [-ákv] er svo óþarft, því að *-i* bætist við stofninn hvort sem greinir er með eða ekki; og [+aukaf] er óþarft, því að hinir fallaþættirnir tveir duga til að einkenna þágufallið.¹⁶

Við skulum svo taka dæmi af beygingu sagna, og líta á myndina *fari*, 1.pers.et.nt.vh. af so. *fara*:

(7)	#far-a#	
	-fallo	
	-no	orðasafnsþættir
	+so	
	+sterk	
	+ph	
	+vh	grunnþættir
	-bh	
	-þt	
	+1.pers	
	-2.pers	ummyndanaþættir
	-ft	

Reglan sem hér þarf að beita er þá einhvern veginn svona:

(8)	#X-Y# â #X-i#
	+so
	+vh

Hér verður orðasafnsmynd að vera #X-Y# (þar sem *Y* = hvað sem er) en ekki einfaldlega #X-a#, því að þetta gildir líka um sagnir eins og *spá* og *þvo*, sem eru endingarlausar í nh. Síðan skiptir ekki máli hvort um er að ræða sterka sögn eða veika, nútíð eða þátíð, eintölu eða fleirtölu, 1., 2. eða 3. persónu; *-i* er alltaf bætt við í viðtengingarhætti (þótt það komi ekki alltaf fram í yfirborðsgerð vegna hljóðkerfisreglu sem kemur í veg fyrir að tvö áherslulaus sérhljóð geti staðið saman).

4.3.2 Hljóðbeygingarreglur

Hljóðbeygingarreglur eru allt annars eðlis en beygingarreglur. Þær bæta engu við stofninn. Verkefni þeirra er að stjórna hljóðavíxlum **innan** stofnsins (og hugsanlega innan endingar líka).¹⁷

Nauðsynlegt er að draga skýrt fram muninn á hljóðbeygingarreglum og **hljóðkerfisreglum**. Þær valda áþekktum breytingum, en á þeim er þó talsverður eðlismunur. Hljóðkerfisreglur eru óháðar öllum beygingarlegum atriðum; *a* breytist t.d. í *ö* fyrir áhrif frá *u* í næsta atkvæði á eftir í nafnorðum, lýsingarorðum, töluorðum, fornöfnum og sögnum; það er aðeins hið hljóðfræðilega umhverfi sem skiptir máli. Sömuleiðis kemur aðblástur hvar sem tvö *t* lenda saman; í hk.lo. (*feitt*), þt.so. (*mætti*) o.v.

Skodum svo til samanburðar breytinguna sem verður á stofnsérhljóði orðsins *háttur*. Beygingin er *háttur* — *hátt* — *hætti* — *háttar*; *hættir* — *hætti* — *háttum* — *háttá*. Við sjáum að *æ* leysir á af hólmi þegar *i* er í endingunni, annars ekki. Sama breyting verður í orðunum *máttur*, *þáttur*, *sláttur* o.fl.; svo að okkur gæti dottið í hug að hér væri um hljóðkerfisreglu að ræða, sem breytti *-átt-* í *-ætt-* á undan *i*. En svo er þó ekki, eins og kemur í ljós þegar við skodum so. *háttá*. Vh.nt. í et., 1. og 3.pers., er *hátti*, og í 2.pers.

háttir. Ef hér væri um hljóðkerfisreglu að ræða, ætti þarna að koma **hætti* og **hættir* — sem er auðvitað til, en ekki sem *vh.* af *háttá*, heldur *hætta*. Sama gildir um þt.so. *mega* í et.fh.; 1. og 3.pers. er þar *mátti*, 2.pers. *máttir*. Ef um hljóðkerfisreglu væri að ræða, mætti búast við **mætti*, **mættir*, sem er eingöngu *vh.*, ekki *fh.*

Þetta sýnir að reglan sem breytir *-átt-* í *-ætt-* á undan *-i* getur ekki verið algild hljóðkerfisregla, því að hún verkar því aðeins að ákveðnir beygingarþættir séu til staðar í orðinu sem henni er beitt á. Slíkar reglur, sem valda hljóðavíxlum og miðast við nærveru ákveðinna beygingarþátta, eru kallaðar **hljóðbeygingarreglur**, og tilheyra beygingarhluta málfræðinnar. Hljóðbeygingarreglur í íslensku eru mjög margar, og verður reynt að gera þeim helstu nokkur skil í 6.—8. kafla, hverri á sínum stað.

Hér er einnig rétt að benda á, að merkingarlegt hlutverk hljóðbeygingarreglna er mjög misjafnt; og þar er munur á þeim og hljóðkerfisreglum. Þar sem hljóðkerfisreglur miðast eingöngu við hljóðfræðileg atriði leiðir það af sjálfu sér að þær geta ekki gegnt merkingarlegu hlutverki. Ef við sleppum t.d. að beita *u*-hljóðvarpi í þgf.ft. af *maður* kemur út myndin **mannum*, sem stenst ekki sem eðlilegt mál; og ruglast þar af leiðandi ekki saman við neitt annað. Það er sem sagt aldrei hægt að greina sundur tvær myndir með því einu að beita tiltekinni hljóðkerfisreglu í annarri, en láta vera að beita henni í hinni.

Lítum svo til samanburðar á víxlin *a — ö* í sterkum hvorugkynsorðum, eins og *barn — börn*, *land — lönd*. Hér felst eini munur orðanna í stofnsérhljóðinu, en umhverfi þess er það sama, þ.e. *b rn*. Ef við sleppum því hér að beita reglunni sem breytir *a* í *ö*, þá fáum við ekki út ótæka mynd, eins og **mannum*, heldur fullkomlega eðlilega mynd, *barn — sem* að vísu merkir annað, því að hún er eintala, en ekki fleirtala. Þetta sýnir okkur að um hljóðbeygingarreglu er að ræða, en ekki hljóðkerfisreglu, því að það er hægt að greina sundur tvær myndir með því að beita henni í annarri, en ekki í hinni.

Athugið samt að ekki eru allar hljóðbeygingarreglur þess eðlis að þær haldi aðgreindum tveim myndum mismunandi merkingar. Víxlin *a — ö* gera það t.d. ekki í sterkum kvenkynsorðum, þótt þau geri það í hvorugkyni; ef við breytum ekki *a* í *ö* í kvk. fáum við myndir eins og **þakk* og **skamm* í stað *þökk* og *skömm*. Fyrirnefndu myndirnar eru ótækar, og ruglast því ekki saman við neitt annað. Þetta sýnir okkur, að víxlin hafa þarna ekkert merkingarhlutverk.

Einnig geta sömu víxl haft mismunandi hlutverk þótt þau séu formlega alveg hliðstæð. Í þt.so. *sjá* eru víxl *á* og *æ*, *sá — sæi*; þar hafa víxlin ekki merkingargreinandi hlutverk, því að *vh.* hefur líka sérstaka endingu umfram *fh.* En í þt.so. *mega* eru alveg sams konar víxl *á* og *æ*, *mátti — mætti*; og þar gegna þau merkingargreinandi hlutverki, því að myndirnar eru eins að öðru leyti.

4.3.3 Regluröðun

Stundum verður að gera ráð fyrir því að fleiri en ein beygingarregla verki á sama stofn, hver á eftir annarri. Þetta gildir einkum í sagnbeygingunni. 2.pers.et. endar á *-r*, bæði í nútíð og þátíð; *farir*, *færir*; *teljir*, *taldir*; *kallir*, *kallaðir* (um undantekningar sjá 8.3.3). Þetta *-r* kemur á eftir því *-i*, sem alltaf bætist við í *vh.* samkvæmt (8). Það er því eðlilegt að gera ráð fyrir að á eftir (8) verki sérstök regla, (9):¹⁸

- (9) #X-a(-i)# â #X-a(-i)-r#
 +so
 +2.pers
 -ft

Athugið að orðsafnsmyndin hefur (*-i*) í sviga; það táknar að reglan getur bæði verkað beint á orðsafnsmyndina, eins og í framsöguhætti, en líka eftir að búið er að beita reglunni sem setur viðtengingarháttarendinguna *-i* á.

Hægt er að finna dæmi þar sem fleiri en tvær reglur verða að verka í sama orði, og í ákveðinni röð. Lítum á myndina *horfðum*, 1.pers.ft.vh.þt. af so. *horfa*. Gera má ráð fyrir

að orðasafnsmyndin sé #horf-a#. Á hana verkar fyrst regla sem bætir við þátíðarendingu; #horf-a# \implies #horf-ði#. Síðan kemur regla sem bætir við endingu viðtengingarháttar, þ.e. reglan í (8); #horf-ði# \implies #horf-ði-i#. Næst er svo regla sem bætir við fleirtöluendingunni -u-, sem einnig kemur fram í 2. og 3.pers.ft.; *horfðuð*, *horfðu*; #horf-ði-i# \implies #horf-ði-i-u#. Að lokum kemur til regla sem bætir við endingu 1.pers.ft., -m, sem einnig er notuð í vh.nt. og fh.nt. og þt.; #horf-ði-i-u# \implies #horf-ði-i-u-m#. -i-in tvö falla svo brott af völdum hljóðkerfisreglu, eins og áður segir; og útkoman er *horfðum*. Hér verða því fjórar beygingarreglur að verka í sama forminu.

Hljóðbeygingarreglur hljóta svo að verka á eftir beygingarreglum, vegna þess að margar eru þær háðar ákveðnum beygingarendingum. Reglur þær sem stjórna sérhljóðavíxlum í orðum eins og *kökkur* og *Björn* sýna þetta greinilega. Þessi orð geta bæði fengið -ar og -s-endingu í ef.et.; og -ar kallar á a í stofni (*kakkar*, *Bjarnar*) en -s krefst ö (*kökks*, *Björns*).

Hljóðkerfisreglur verka svo á eftir hljóðbeygingarreglum. Við skulum nú til dæmis skoða afleiðslu orðmyndarinnar *gladdi*, af so. *gleðja*:

(10) orðasafnsmynd	#gleð+j-a#	
beygingarregla	#gleð+j-a#	\implies #gleð-ði#
hljóðbeygingarregla	#gle-ði#	\implies #gla-ði#
hljóðkerfisregla	#glað-ði#	\implies [ôlaè:Φ]

4.3.4 Beygingarreglur og beygingarflokkar

Sú aðferð að lýsa beygingu með beygingarþáttum og beygingar- og hljóðbeygingarreglum sem taka tillit til þessara þátta á að koma í stað hinnar hefðbundnu lýsingar þar sem orðum er skipað í **beygingarflokka**, tekin dæmi um hvern flokk og síðan sagt: Eins og *hestur* beygjast þessi og þessi orð, eins og *gestur* beygjast ákveðin önnur, o.s.frv. Nú má auðvitað spyrja: Hvað hefur þessi nýja lýsing fram yfir hina? Gerir hún eitthvað betri grein fyrir því sem um er að ræða?

Hugum þá aðeins að eðli beygingarflokkunar — hvað hún eiginlega sé. Með því að gera ráð fyrir nokkrum beygingarflokkum, setja upp dæmi þar sem öll föll eru tilgreind, og segja að við þurfum að læra í hvaða flokki hvert orð er, erum við í raun og veru að segja að beygingin sé ekki fyrirsegjanleg út frá orðasafnsmyndinni, og þess vegna verði að læra fleiri en eitt fall hvers einasta orðs.

En er það í raun og veru svo að beygingin sé ófyrirsegjanleg út frá orðasafnsmyndinni? Greinilega er hún að nokkru leyti fyrirsegjanleg; ef við vitum að orð er karlkyns og endar á samhljóði í nf.et., þá vitum við líka að það er endingarlaust í þf.et., endar á -um í þgf.ft. og -a í ef.ft. Það helsta sem við vitum ekki fyrir víst er hvort ef.et. fær -s eða -ar, og hvort nf.ft. er myndað með -ar (og þf. þá -a) eða -ir (og þf. þá -i; endingin -ur er líka til, en svo sjaldgæf að hún skiptir litlu máli hér). Beygingarflokkunin miðast því við þessi tvö föll, ef.et. og nf.ft., eins og áður segir; þau eru kölluð **kenniföll**, og sagt að nóg sé að kunna þau til að geta sagt fyrir um hin. En það kemur ekki fram í beygingardæmunum; þar eru öll föll tilgreind.

Þar við bætist að þessi beygingarflokkun tekur ekki tillit til þess, að í sumum orðum eru ef.et. og nf.ft. algerlega fyrirsegjanleg út frá orðasafnsmyndinni (nf.et.), þótt þau séu það ekki í öðrum. Þar er ýmist um að ræða að orð með ákveðnum viðskeytum beygjast öll eins, eða ákveðið hljóðafar stofns krefst ákveðinna endinga. Við sjáum þetta betur þegar farið verður að fjalla um nafnorðabeyginguna sérstaklega.

Þótt hér hafi aðeins verið tekið dæmi af nafnorðum, þá gegnir svipuðu máli um aðra orðflokka. Í lýsingarorðum eru t.d. flestar myndir fyrirsegjanlegar út frá orðasafnsmyndinni. Í sögnum eru svokallaðar **kennimyndir**, sambærilegar við kenniföll nafnorðanna; fjórar í sterkum sögnum en þrjár í veikum. Þó dugar í flestum tilvikum að kunna orðasafnsmynd veikra sagna, og e.t.v. eina aðra, til að geta sagt fyrir um alla beyginguna.

Athugið líka að aðferðirnar spá mismunandi fyrir um það hvernig beyging lærist, og

hvernig breytingar á beygingu gerist. Ef beygingunni er lýst með beygingarflokkum, mætti líklega búast við að breytingar yrðu helst á þann hátt að orð flyttust milli flokka. Sé þess í stað gert ráð fyrir sérstökum beygingarreglum fyrir hvert fall, mætti búast við að eitt fall gæti breyst án þess að það hefði áhrif á önnur, og upp gæti komið samval falla sem áður væri ekki til í málinu (nýr »beygingarflokkur«).

Oft er líka sagt að breytingar á reglum felist í einföldun, t.d. á þann hátt að einhverjum þrengjandi þætti er sleppt úr reglu, og hún verður þannig víðtækari en áður – og tekur þá kannski til atriða sem önnur regla sá um áður, og sú regla verður þá óþörf. Einföldunin kemur þá fram í beygingarreglunum á tvennan hátt; bæði með fækkun reglna um eina og fækkun þátta í þeirri sem yfirtekur hlutverk þessarar einu. En lýsing með beygingarflokkum sýnir þetta aðeins sem breytingu, ekki sem einföldun; eftir sem áður eru öll föllin talin upp.

4.4 Yfirlit

Í þessum kafla var fyrst bent á að gera verður ráð fyrir að í minninu höfum við sérstaka geymslu, **orðasafn**, þar sem við geymum öll orð sem við kunnum og ýmsar upplýsingar um þau; hljóðfræðilegar, beygingarlegar, setningarlegar, merkingarlegar o.fl. Þá var nefnt að hægt væri að gera ráð fyrir því að við þyrftum aðeins að kunna eina mynd, **orðasafnsmynd**, af þeim orðum sem beygjast reglulega; hinar myndirnar mætti svo leiða út með almennum reglum. Skýrð voru hugtökin **markað** og **ómarkað**, og bent á hvernig nota má þau við val orðasafnsmyndar. Einnig var bent á að við málnám og í daglegu tali nýtum við okkur ýmiss konar regluleika sem sjá má í orðum málsins, varðandi beygingu þeirra, hljóðskipun o.fl., og gerð grein fyrir svonefndum **orðasafnsreglum**, einkum þeirri tegund þeirra sem tengir ákveðnar stofngerðir ákveðinni beygingu. Bent var á að þar sem tvær reglur gætu verkað á sama form, er þeirri þrengri beitt.

Síðan voru tekin dæmi af því hvernig mál skipta merkingu niður á orð á mismunandi hátt, og í framhaldi af því bent á að formleg, reglubundin flokkun (beyging) er líka mismunandi milli mála. Gerð var grein fyrir hugtakinu **málfræðileg formdeild**, og bent á að í sumum málum kemur tiltekin flokkun fram setningarlega, þ.e. með ákveðnum orðasamböndum, þótt hliðstæð flokkun komi í öðrum málum fram beygingarlega, þ.e. með formbreytingum á einstökum orðum. Einnig var bent á að formdeildir hafa mismunandi stöðu í málkerfinu hvað varðar merkingarlegt gildi, stöðugleika o.fl.; og í því sambandi gerð grein fyrir **beygingarþáttum** og mismun þeirra.

Þá var fjallað um tvær tegundir reglna sem gert er ráð fyrir í beygingarlýsingunni; **beygingarreglur**, sem bæta einhverju við orðasafnsmynd; og **hljóðbeygingarreglur**, sem breyta hljóðum í henni. Báðar tegundirnar miða við þáttamerkingu orðsins sem þær verka á, og innihalda sjálfar þætti; þær hafa engin áhrif á önnur orð en þau sem bera sömu þætti og þær sjálfar. Þvínæst var bent á að gera yrði ráð fyrir að beygingarreglur verkuðu á undan hljóðbeygingarreglum, sem aftur verkuðu á undan **hljóðkerfisreglum**, og sýnt dæmi um afleiðslu þar sem öllum þessum tegundum reglna er beitt. Að lokum var borin saman hefðbundin beygingarlýsing byggð á beygingarflokkum og lýsing með beygingarþáttum, beygingar- og hljóðbeygingarreglum, og reynt að sýna fram á kosti síðarnefndu aðferðarinnar fram yfir hina.

5. Málfræðilegar formdeildir í íslensku

5.1 Almenn atriði

5.1.1 Þáttamerkingar

Hér á eftir verður litið dálítið á þær beygingarformdeildir sem fram koma í íslensku. Megináherslan verður lögð á að athuga hvernig megi greina þær niður í þætti til að byggja beygingarlýsinguna á; og þá þarf í upphafi að velja þætti og þáttamerkingar. Er t.d. rétt að hafa aðeins tvígilda (+ eða - merkta) þætti, eða tölumerkta? Þ.e., er rétt að tákna fleirtölu sem t.d. [+ft] eða sem [2. tölu]? Hér verður haldið þeirri venju að nota tvígilda þætti, +/-merkta, vegna þess að það auðveldar mjög alla lýsingu á því hvað hagi sér eins, svo sem fram kemur hér á eftir; og einnig byggist notkun beygingarreglna á því. Þetta er auðvelt með formdeildir sem hafa aðeins tvö gildi, eins og t.d. **tíð** (nútið — þátíð) og **tala** (eintala — fleirtala); en þær sem hafa fleiri gildi, s.s. **kyn** (karlkyn — kvenkyn — hvorugkyn) og **persóna** (1. — 2. — 3.) þarf þá að kljúfa upp í tvígilda þætti, og ekki er alltaf augljóst hvernig það verður gert.

Í framhaldi af þessu þarf að velja viðmiðunarpól; þ.e. ákveða hvaða gildi tiltekinnar formdeildar á að leggja til grundvallar. Það kemur nefnilega í ljós við nánari athugun að þótt ákveðin formdeild (eins og t.d. tíð eða tala) greinist á eðlilegan hátt í tvö gildi, þá er oft fjarri því að bæði gildin séu jafnvæg. Það virðist oft vera svo að ákveðið gildi formdeildar er notað við mun fjölbreyttari aðstæður en annað eða önnur gildi. Þannig hefur nútið mun víðara notkunarsvið en þátíð í íslensku, eins og sýnt er hér á eftir. Í slíkum tilvikum er hentugt að grípa til hugtakanna **markað** og **ómarkað**, sem við gerðum grein fyrir hér að framan (í 4.1.2). Eðlilegt er að segja að það gildi sem hefur fjölbreyttari notkun sé hlutlaust, og það fær þá - merkingu. Andstæðan, þ.e. það gildi sem hefur þrengra notkunarsvið, verður þá viðmiðunarpóll, og fær + merkingu. Þess vegna segjum við að nútið í íslensku sé ómörkuð, og táknum hana [-þt]; þátíðin er mörkuð, og fær táknumina [+þt].

Annað atriði sem stundum má miða við til að ákvarða markað og ómarkað gildi í beygingafræði er það, að oft hefur ákveðið gildi formdeildar viðbótar»efni«, sem andstætt gildi hefur ekki. Þannig hefur þátíð veikra sagna í íslensku sérstaka endingu (blaðmyndað lokhljóð eða önglhjóð, *ð/d/t*), sem nútiðin hefur ekki. Oftast er þá gert ráð fyrir því að það gildið sem hefur viðbótar»efnið« sé markað, og svo er í þessu tilviki; þó eru undantekningar frá því.¹

Eins og áður var sagt, þarf ákveðin formleg flokkun helst að ná til nær allra orða af ákveðnum flokki til að geta talist formdeild. Þetta útilokar t.d. svokallaðar »byrjunarsagnir«, sem eru margar myndaðar af nafnhætti sagna með því að skjóta inn *-n* á undan *-a*. Dæmi eru *sofna* (af *sofa*), *vakna* (af *vaka*), *lifna* (af *lifa*). En við getum ekki sagt **lesna* í merkingunni `byrja að lesa', **borðna* í merkingunni `byrja að borða' o.s.frv. Ekki eru heldur allar slíkar sagnir myndaðar af sögnum; við höfum *gulna*, en ekki **gula*, *blána*, en ekki **bláa*, o.s.frv.

Það virðist mega gera ráð fyrir a.m.k. 8 beygingarformdeildum í íslensku. Það eru **persóna**, **tala**, **kyn**, **fall**, **ákveðni**, **háttur**, **tíð** og **stig**. Síðastnefnda formdeildin kemur einstöku sinnum fram setningafræðilega, eins og fyrr segir; og við þetta bætast svo **mynd** og **horf**, sem oftast eða alltaf koma fram setningafræðilega.

5.1.2 Orðflokkar

En áður en umfjöllun um eiginlegar beygingarformdeildir og þætti hefst, er rétt að fara nokkrum orðum um **orðflokkana**. Þeir eru auðvitað eins konar málfræðilegar formdeildir, þótt af öðru sauðahúsi séu.

Eins og víða er lýst í nýrri bókum, eru merkingarlegar skilgreiningar orðflokka æði valtar, og eðlilegra að byggja á notkuninni.² Orðflokkur orðs er auðvitað yfirleitt orðasafnsþáttur í því, en út af því getur þó brugðið, einkum með lýsingarhætti sagna, sem ýmist geta staðið sem so. eða lo. Í slíkum tilvikum er e.t.v. hugsanlegt að líta fremur á orðflokkinn sem grunnþátt.

Orðflokkana má auðvitað tákna með þáttum, eins og aðrar formdeildir. Hér er lagt til að notaðir verði þrír þættir, sem bæði eiga að þjóna þeim tilgangi að greina flokkana sundur og einnig sýna sameiginleg einkenni þeirra, þar sem við á; [\pm nafnorð], [\pm sagnorð] og [\pm fallorð]. Táknun orðflokka verður þá á þessa leið:³

(1)	no	fn/to	lo	so	fs/ao/st
fallo	+	+	+	-	-
no	+	-	-	-	-
so	-	-	+	+	-

Með þessari flokkun næst fram að no., fn. og lo. hafa ýmsar sameiginlegar formdeildir; kyn, tölu, fall og ákveðni. No. og fn. geta hagað sér eins, en skilið lo. eftir (standa t.d. ein í NI, og taka eignarfallseinkunn); þau eru þá [+fallo, -so]. Fn. og lo. geta líka staðið saman, en undanskilið no. (þau geta staðið hliðstæð með no. í NI, og beygjast svipað oft á tíðum); merking þeirra er þá [+fallo, -no]. So. og lo. beygjast í tölu, og lh.þt. flakkar þar á milli; þau má þá merkja [+so]. Að lokum má nefna að so. og fs. eru helstu fallvaldarnir, og þeir einu sem geta stjórnað þolfalli; merking þeirra er þá [-fallo].

Margt er þó óljóst í þessu, s.s. hvort réttlætánlegt sé að flokka fn. og to. saman, og hvort yfirleitt sé hægt að setja alla flokka fn. undir einn hatt. Einnig er ekki víst að gangi að flokka saman fs., ao. og st.; og spyrja má hvort ekki þurfi að vera hægt að flokka saman lo. og (sum) ao. vegna stigbreytingarinnar. Þetta verður þó látið gott heita hér.

5.2 Beygingarformdeildir í íslensku

5.2.1 Persóna

Persónur í íslensku eru þrjár; en það er langt frá því að þær séu allar jafngildar. Aðeins eitt orð, *ég* (og beygingarmyndir þess) hefur 1.pers. sem orðasafnsþátt, þ.e. er aldrei neitt annað; og eitt annað orð, *þú*, hefur 2.pers. sem orðasafnsþátt. Öll önnur fornöfn, og öll nafnorð, hafa 3.pers. sem orðasafnsþátt. Það er því eðlilegt að líta á 3.pers. sem ómarkað gildi persónuformdeildarinnar, og tákna hana sem [-1.pers, -2.pers] í stað [+3.pers].⁴ Táknun persónanna yrði þá svona:

(2)	1. persóna	2. persóna	3. persóna
1.pers	+	-	-
2.pers	-	+	-

Athugið nú að þessar þáttamerkingar fela í sér ákveðna **spá**. Vanalega er gert ráð fyrir því, að þau gildi innan ákveðinna formdeilda sem hafa sömu þáttamerkingu að einhverju leyti séu líkleg til að haga sér stundum á sama hátt. Samkvæmt því mætti búast við að 1. og 3. persóna höguðu sér stundum eins (þær eru báðar [-2.pers]); einnig að 2. og 3. persóna höguðu sér stundum eins (þær eru báðar [-1.pers]); hins vegar ættu 1. og 2. persóna aldrei að geta hagað sér eins en skilið 3. persónu útundan, vegna þess að þær (1. og 2.) hafa engan beygingarþátt sameiginlegan.

Til að athuga nú hvort þessi spá rætist skulum við líta á beygingu sagna. Persóna kemur líka fram í sögnum, og þar sem ummyndanaþáttur; sagnir fá persónu sína frá frumlaginu. Athugið þá í leiðinni að þegar frumlagið er í aukafalli, samræmist sögnin því aldrei í persónu, heldur stendur alltaf í 3. persónu óháð persónu frumlagsins; og má telja þetta rök fyrir því að telja 3. persónu ómarkaða.

Í fjölmörgum sögnum eru 1. og 3.pers.et. eins, en 2.pers. frábrugðin: *fer* — *ferð* — *fer*; *les* — *lest* — *les*. Þó er enn algengara að 2. og 3.pers. séu eins, en 1.pers. frábrugðin: *dæmi* — *dæmir* — *dæmir*; *kalla* — *kallar* — *kallar*. Um þriðja möguleikann, að 1. og 2.pers. séu eins, en sú 3. frábrugðin, eru hins vegar engin dæmi. Það er nú gott, því að það er einmitt í samræmi við það sem (2) spáir.

Ef við lítum á samband persónu og tölu kemur í ljós að þar eru persónurnar alls ekki hliðstæðar. Þeir er t.d. *hann* + *hann*; en *þið* þarf alls ekki að vera *þú* + *þú*, getur eins

verið *þú + hann/hún* o.s.frv. Og *við* getur alls ekki verið *ég + ég*, en hlýtur að tákna *ég + þú* eða *ég + hann/ hún* o.s.frv. Ef ég tala um hóp fólks, get ég notað *þeir/þær/þau*; en ef viðmælandi minn er í þessum hópi, verð ég að nota *þið*; og ef ég er í honum sjálfur verð ég að segja *við*. Þótt þarna væru 999 »hann«, en bara einn »ég«, ræður þessi eini persónu alls hópsins. 3.pers. er því veikust, síðan 2., og 1. sterkust.⁵

Þetta kemur líka fram þar sem samsettur NI er frumlag. Ef liðir samsetningarinnar hafa mismunandi persónu, fær sögnin yfirleitt persónu þess sterkasta; þ.e. 3. persónu því aðeins að 1. eða 2. persóna komi ekki fyrir í neinum liðanna, og 2. persónu því aðeins að 1. persóna komi ekki fyrir:

(3)	a	??komu
		Jón og ég
		komum
	b	??komu
		Þú og Jón
		komuð
	c	*komuð
		Þú og ég
		komum

Út frá þessu mætti e.t.v. hugsa sér að eðlilegra væri að hafa tvö stig í flokkuninni; fyrst greina sundur 1. og 2.pers. annars vegar (og + merkja þær), og 3.pers. hins vegar (-merkta); og síðan láta þáttinn [\pm 1.pers] greina þær fyrirnefndu að. Þetta myndi þó kosta flóknari þáttamerkingar en gert er ráð fyrir í (2), svo að við skulum láta það eiga sig.

5.2.2 Tala

Í nafnorðum er **tala** að jafnaði grunnþáttur; hvert orð getur ýmist verið í **eintölu** eða **fleirtölu**, og talan skiptir máli fyrir merkinguna, en ræðst ekki af öðrum orðum í setningunni. Einstöku orð hafa þó eingöngu ft., t.d. *skæri*, *buxur*, *dyr* o.fl. Í slíkum orðum er talan orðasafnsþáttur, og þarf að læra hana sérstaklega eins og önnur atriði sem orðasafnið geymir (sjá 4. kafla). Það er ekkert í merkingu eða eðli þessara orða sem segir okkur að þau megi ekki nota í et. (enda oft talað um *tveggja dyra bíl*). Öðru máli gegnir um orð sem yfirleitt eru et.; það stafar oftast af merkingarlegum ástæðum. Þau tákna nefnilega eitthvað sem ekki er teljanlegt, s.s. *mjólk*, *vatn*, *hveiti*, *sandur*, *keppni*, *gleði*. Þarna er ástæðulaust að gera ráð fyrir að talan sé orðasafnsþáttur, enda taka þessi orð greiðlega ft. þegar þau eru notuð í »teljanlegri« merkingu: (*stöðu*)*vötn*, (*eyði*)*sandar*, (*íþrótt*)*keppnir*, (*jóla*)*gleðir*.

Að safnheiti skuli að jafnaði vera et. styður það að telja et. ómarkaða, en ft. markaða. Einnig má benda á, að sagnir með aukafallsfrumlagi standa í (3.pers.)et., óháð tölu frumlagsins. Því er eðlilegt að nota fleirtöluna sem viðmiðunarpól, og tákna sem [+ft], en eintöluna sem [-ft].

Tala er sem sagt ummyndanaþáttur í sögnum; þær fá hana frá frumlagi sínu. Hún er líka ummyndanaþáttur í lo. og þeim fn. sem geta staðið hliðstæð með no. í NI. En ef fn. eða lo. stendur sem aðalorð í NI verður aftur á móti að gera ráð fyrir að tala sé grunnþáttur í því. En meginatriðið er að öll ákvæðisorð með aðalorði í NI verða að samræmast því í tölu. Það má sýna samræminguna á þennan hátt:

- (4) NI

(ófn) (áfn) (lo) no

Það má sem sé hugsa sér að talan flytjist frá aðalorðinu upp á NI í heild, og sé dreift þaðan út til allra orða sem eru beinir stofnhlutur í liðnum.

Athugið að þar sem tvö eintöluorð mynda samsett frumlag stendur sögnin í ft. Það verður því að fara fram eins konar »samlagning« í nafnliðnum, eins og (5) sýnir:

(5)	NI _{ft}	
	et et	
	NI _{et}	NI _{et}

Hins vegar kemur fyrir að sögnin stendur í et. undir slíkum kringumstæðum, ef liðir samsetningarinnar renna saman í eitt hugtak eða hugmynd. Þannig getum við sagt bæði *Kaffi og brennivín er besti drykkur sem ég fæ* og *Kaffi og brennivín eru bestu drykkir sem ég fæ*, en merkingin er ekki sú sama. Ef notuð er et., er átt við 'kaffi og brennivín blandað saman'. E.t.v. er í því tilviki rétt að líta á samsetninguna sem eitt orð í einhverjum skilningi; en út í það skal ekki farið hér.⁶

Þá má benda á að tölusamræming lo. er ekki einskorðuð við þau sem standa með no. í NI; lo. sem eru sagnfyllingar samræmast líka frumlaginu (nema það sé í aukafalli; þá standa þau alltaf í et., og má líta á það sem enn frekari rök fyrir því að et. sé ómörkuð). No. sem eru sagnfyllingar samræmast líka frumlaginu í tölu. Þar er e.t.v. eðlilegt að líta svo á að tala sé ummyndanaþáttur nafnorðs. Sama gæti átt við þar sem töluorð stendur með no.; það er a.m.k. ljóst að [+ft] er ekki ummyndanaþáttur í *tveir*, heldur orðasafnsþáttur, og meðfylgjandi no. verður að haga sér samkvæmt því. Annars skiptir ekki meginmáli hvernig þetta er hugsað; aðalatriðið er að samræmi verður að vera.

5.2.3 Kyn

Kyn er orðasafnsþáttur í nafnorðum; við verðum að læra það sérstaklega. Kynin eru þrjú, **karlkyn**, **kvenkyn** og **hvorugkyn**, og má líklega líta á hvorugkyn sem ómarkað; það kemur fram á lýsingarorðsagnfyllingum þegar frumlagið er setning (*Að María skuli elska Jón er ótrúlegt*) eða í aukafalli (*Stelpunni er kalt*). Hvorugkyn kemur líka fram í samblöndun kynja; *hann + hún* er hvorki *þeir* né *þær*, heldur *þau*.

Kynið er líka orðasafnsþáttur í 3. persónu fornöfnum; en í 1. og 2. persónu er það grunnþáttur. Við getum sagt bæði *þú ert glaður* og *þú ert glöð*, eftir því sem við á. Aftur á móti er kynið ummyndanaþáttur í lýsingarorðum og öðrum fornöfnum en pfn. Um eðli þess sem ummyndanaþáttar gildir hið sama og sagt var um töluna, að sama kyn verður að vera á öllum orðum í NI, og samræmi milli kyns frumlags og lýsingarorðs-sagnfyllingar.

En hvaða þætti á að nota til að greina kynin sundur? E.t.v. lægi beinast við að nota [+kk] og [+kvk]; með því yrði hk. ómarkað, eins og að var stefnt. En þá næst það ekki fram að oft fá kk. og hk. sömu endingar (t.d. í þgf. og ef.et. sterkra no.; *manni* — *barni*, *manns* — *barns*; og ef.et. sterkra lo.: *góðs*); einnig fá kk. og kvk. stundum sömu endingar (t.d. í ft. no.: *hestar* — *nálar*, *dalir* — *þakkir*). En hk. og kvk. fá yfirleitt ekki sömu endingar (nema þá kk. fái þær líka). Þess vegna er hér stungið upp á að nota þættina [±kyn] og [±kvk], eins og fram kemur í eftirfarandi töflu:

(6)	hvorugkyn	karlkyn	kvenkyn
	kyn	-	+
	kvk	-	+

Þessi uppsetning spáir því að kvenkynið sé markaðast, og það virðist vera rétt; þar sem einhverjir kynjaárekstrar verða, fáum við síst kvenkynsform. T.d. er yfirleitt notað karlkyn fornafna í ýmsum almennum staðhæfingum eða fyrirskipunum, s.s. *Enginn má yfirgefa húsið* og *Allir græða á verðbólgunni*. Karlkynið getur hér vísað til bæði karla

og kvenna, en væri notað kvenkynsform og sagt *Engin má yfirgefa húsið* og *Allar græða á verðbólgunni* væri eingöngu vísað til kvenna, en karlar undanskildir.

Okkur hættir til að tengja málfræðilegt kyn við merkingarlegt, og vissulega er yfirleitt samræmi þar á milli, þar sem um slíkt getur verið að ræða á annað borð.⁷ Ef svo er ekki, getur hins vegar brugðið til beggja vona með samræmingu t.d. lýsingarorðsagnfyllinga við frumlag. Ef stutt er þar á milli, virðist málfræðilegt kyn frumlagsins ráða kyni sagnfyllingarinnar; en ef langt er á milli, nær merkingarlega kynið oft yfirhöndinni. Athugið að þótt no. sem eru sagnfyllingar þurfi að samræmast frumlaginu í tölu, rétt eins og lo., þurfa þau ekki að samræmast í kyni, þótt lo. þurfi þess; *Forsetinn er kona* eða *Hún er forseti* eru réttar setningar, þótt ósamræmi sé milli kyns frumlags og sagnfyllingar.

Hér kemur einnig til talsvert kynjamisrétti, sem rétt er að drepa á, þótt það sé fremur félagslegs eðlis en málfræðilegs. Orð eins og *skáld* er hk., sem sést þegar það fær greini, *skáldið*; samt hefur þótt ástæða til að búa til orðið *skáldkona*, en enginn finnur neina þörf fyrir *skáldmaður* eða *karlskáld*. Enn athyglisverðara dæmi er *hetja*; það orð er kvenkyns, en samt sem áður hefur þótt ástæða til að búa til samsetninguna *kvenhetja* þegar orðið vísar til konu!

5.2.4 Fall

Öfugt við þær formdeildir sem fjallað hefur verið um hér á undan er **fall** eingöngu ummyndanapáttur; ákvarðast af afstöðu viðkomandi orðs til annarra liða í setningunni. Reyndar er hugsanlegt að líta svo á að fallið sé orðasafnsþáttur í einstöku orðum sem aðeins koma fyrir í föstum orðasamböndum, s.s. *tagi* (*tæi*) í *af því/þessu tagi* (*tæi*). Sama mætti e.t.v. segja um orðið *gær* (sem að vísu er vanalega greint sem atviksorð, en eðlilegra virðist að líta á sem no., sem hafi mjög þröngt notkunarsvið). Eins og með tölu og kyn verður að vera samræmi í falli allra orða sem eru beinir stofnhlutar í sama nafnlið.

Það liggur ekki í augum uppi hvernig eigi að þáttamerkja föllin. Sitthvað mælir þó með því að telja **nefnifallið** ómarkað, og hin þrjú, **þolfall**, **þágufall** og **eignarfall**, mörkuð. Benda má á að sagnir samræmast aðeins nefnifallsfrumlagi. Því mætti hugsa sér að greina nefnifallið frá hinum með þættinum [\pm aukafall]. Slík aðgreining er líka hentug fyrir beygingarreglur, því að oft hefur nf.et. eina endingu, en þf., þgf. og ef. aðra sameiginlega (*hani — hana — hana — hana; kisa — kisu — kisu — kisu*).

Á hinn bóginn væri oft þægilegt að flokka nf. og þf. saman, á móti þgf. og ef. Þessi föll eru ómörkuð, hvort á sínu sviði (nf. sem frumlagsfall, þf. sem andlagsfall) og geta breyst við ummyndanir (s.s. þolmynd: *Jón barði strákinn — Strákurinn var barinn* (af *Jóni*); og svokallaða frumlagslyftingu: *Ég tel að Guðmundur sé hraustur — Ég tel Guðmund vera hraustan*). Þgf. og ef. breytast hins vegar aldrei í ummyndunum (*Ég hjálpaði Guðmundi — Guðmundi var hjálpað; Ég saknaði Guðmundar — Guðmundar var saknað*). Það mætti skýra þetta með því að segja að þgf. og ef. væru jafnan **orðstýrð föll**; þ.e. stjórnúðust af ákveðnum orðum í setningunni. Nf. og þf. væru hins vegar fremur **stöðubundin föll**; þ.e. stjórnúðust í raun og veru ekki af ákveðnum orðum, þótt svo sé jafnan látið heita, heldur séu þau í ákveðnu falli vegna stöðu sinnar eða hlutverks í setningu. Vegna þess að hlutverk nafnliða geta breyst við breytingar á setningu (eru t.d. ekki þau sömu í germynd og þolmynd) getur fallið líka breyst. Þarna eru þó ekki alger skil á milli, og þetta þyrfti að athuga nánar. Við skulum samt gera ráð fyrir að á þessu og fleiru megi byggja skil milli nf. og þf. annars vegar og þgf. og ef. hins vegar. Vegna þess að gera má ráð fyrir að hin síðarnefndu séu merkt þegar í djúpgerð er lagt til að notaður sé til þess þátturinn [\pm djúpfall]; nf. og þf. eru [-djúpfall], þgf. og ef. [+djúpfall]. Þessi þáttur gagnast líka beygingarreglunum vel, því að oft hafa nf. og þf. sama form, andstætt þgf. og ef. (*barn — barn — barni — barns; börn — börn — börnum — barna; sögur — sögur — sögum — sagna*; og þótt nf. og þf.ft. í kk. séu ekki eins, eru þau tengd að því leyti að sérhljóð endingarinnar er alltaf hið sama; *hestar — hesta; dalir — dali*).

Þá er eftir að greina milli þágufalls og eignarfalls. Þægilegast er að nota til þess

þáttinn [\pm eignarfall]; með honum getum við greint ef. frá öllum hinum. Það hefur líka sérstaka stöðu sem »andlagsfall« NI (svonefnd **eignarfallseinkunn**, *hús Jóns*), og hefur varðveist í grannmálunum. Það er líka oft sér um endingu, gagnvart öllum hinum (*mynd — mynd — myndar*; *kvæði — kvæði — kvæði — kvæðis*).

Ef þessir þrír þættir eru notaðir, má greina milli fallanna fjögurra á þessa leið:

(7)		nf.	þf.	þgf.	ef.
aukaf	-	+	+	+	
djúpf	-	-	+	+	
eignarf	-	-	-	-	+

Með þessu þáttakerfi á að vera hægt að ná nær öllum möguleikum á sameiginlegri hegðun tveggja eða fleiri falla. Margir þeirra voru nefndir hér á undan; með því að nota tvo þætti, [\pm aukaf, \pm eignarf], er líka hægt að ná þeim tilvikum þar sem þf. og þgf. eru eins (*drottning — drottningu — drottningu — drottningar*; *brúður — brúði — brúði — brúðar*). Aftur á móti getur kerfið ekki sýnt það ef þf. og ef. haga sér eins, andstætt hinum, enda kemur það vart fyrir (nema í ft. kk.-orða með *-ar-ft.*: *hestar — hesta — hestum — hesta*, en þar má líta svo á að þetta sé tilviljun; *-a* er algild ending í ef.ft. og engin tengsl milli hennar og *-a* í þf.). Kerfið ræður heldur ekki við það ef nf. og ef. haga sér eins, andstætt þf. og þgf.; enda kemur það vart fyrir nema í *ær*, *kýr* og *sýr*, sem eiga mjög í vök að verjast.

Eins og áður sagði er fallið ummyndanabáttur, sem miðast við sögn, forsetningu, nafnorð, fornafn eða lýsingarorð. Í svokölluðum **aukafallsliðum** er þó ekki augljóst hvaðan fallið kemur (*stunginn hnífi*, *öllum stundum*, *alla leiðina*, *annars staðar* o.s.frv.). Þessir liðir hafa sömu setningafræðilegu stöðu og forsetningar- eða atviksliðir, og sumir vilja líta svo á að hér sé í raun og veru um að ræða forsetningarlið, þar sem forsetningin hafi ekkert hljóðform, en sé samt þáttamerkt og geti því stjórnað falli. Því til stuðnings mætti benda á að í setningu eins og *Nú rignir* er ekkert frumlag á yfirborði; samt er sögnin í persónuhætti, en það eru frumlagslausar sagnir yfirleitt ekki, s.s. í nafnháttarsamböndum. Því mætti e.t.v. segja að hér væri \emptyset -frumlag, sem gæti samt verið þáttamerkt. Annars er þetta fremur setningafræðilegt vandamál en beygingarlegt, og skal því ekki rætt frekar hér.⁸

5.2.5 Ákveðni

Það eru skiptar skoðanir um hvort gera eigi ráð fyrir **ákveðni** sem beygingarformdeild í íslensku. Fer það eftir því hvern stað menn ætla greininum. Stundum er gert ráð fyrir því að hann sé alltaf sérstakt orð í djúpperð setninga, *hinn/hin/hið*, og standi fyrir framan nafnorðið; síðan sé hann fluttur aftur fyrir með ummyndun, sem er skyldubundin ef ekkert lo. fylgir (**Hin bók* \implies *bókin*, en *Hin góða bók* \implies *góða bókin*), og *h(i)*- fellt framan af honum og hann festur við nafnorðið.

EKKI er þó víst að þetta sé rétta leiðin; hugsanlega er betra að líta á lausa greininn sem e.k. ábendingarforafn. Benda má á að hugsanlegt er að hafa áfn. *þessi* eða *sá* með lausa greininum, en ekki þeim viðskeytta (*Sá hinn góði maður* — **Sá góði maðurinn*), og bendir það til að setningafræðilegir eiginleikar lausa og viðskeytta greinisins séu ekki þeir sömu. Raunar er »samsteypureglan« hæpin, ef við lýsum mun beygingafræði og setningafræði svo að setningafræðin fái við röðun orða, en beygingafræðin við innri gerð þeirra; *bókin* er augljóslega eitt orð. Hér verður því litið svo á að skeyting greinis aftan við nafnorð sé **beyging**, en ekki setningafræðilegt ferli. Það er þó ljóst að þessi beyging hefur nokkra sérstöðu, sem væntanlega má rekja til þess að greinirinn var í öndverðu sérstakt orð. Sérstaðan kemur m.a. fram í því að greinirinn bætist aftan við fallendingar nafnorðsins, en fær þó sínar eigin fallendingar líka; það er sem sé eðlilegt að greina hann í rót og endingu.

Hér er þó gert ráð fyrir sérstökum grunnþætti í nafnorðum, [\pm ákveðni]. Eðlilegast er að velja ákveðni sem viðmiðunarpól, fremur en óákveðni; bæði af því að ákveðin orð

hafa endinguna umfram, og eins af því að þau virðast vera setningafræðilega mörkuð. Þau hafa minna frelsi í færslum, þ.e. virðast tengjast orðinu sem þau standa með nánari böndum; og no. sem eru sagnfyllingar eru yfirleitt óákveðin, jafnvel þótt frumlagið sé ákveðið (*Maðurinn er bóndi/*bóndinn*).

En það verður líka að gera ráð fyrir [+ákv] sem orðasafnsþætti í ýmsum orðum; pfn., áfn. og sérnöfnum. Þetta má sjá á því að þessi orð taka með sér lo. í veikri beygingu, rétt eins og no. m. gr. Það virðist ekkert vera því til fyrirstöðu að tvö orð sem hafa [+ákv] sem orðasafnsþátt standi í sama NI, eins og *Sá hinn góði maður* sýnir, þar sem bæði *sá* og *hinn* eru [+ákv]. Hins vegar mætti hugsa sér, að þegar liður er ákveðinn vegna þess að í honum er eitthvert orð sem hefur [+ákv] sem orðasafnsþátt, þá megi ekki beita beygingarreglu á no. í liðnum til að setja á þau endingu sem táknar ákveðni; þ.e. reglu sem bætir við greini. Það að telja viðskeyttan greini settan á með beygingarreglu, þótt sá lausi sé sérstakt orð, gæti þá skýrt hvers vegna **Sá góði maðurinn* gengur ekki þótt *Sá hinn góði maður* sé í lagi.

Í íslenskri beygingafræði er venja að tala um **sterka** og **veika beygingu** no. og lo., og miða þá við endinguna í ef.et.; ef hún er sérhljóð, er beygingin veik, annars sterk. Einnig hafa so. ýmist veika eða sterka beygingu, og miðast það við myndun þt. Ekki hefur verið talað um þetta sem sérstaka formdeild, og svo verður heldur ekki gert hér hvað varðar no. og so.; þar er um að ræða venjulega beygingarflokkun, sem er eingöngu formleg.

En um lýsingarorðin gegnir öðru máli. Þar ræðst þessi skipting af formlegum einkennum nafnliðarins, sem orðið stendur í; ef hann er óákveðinn, er lo. oftast sterkt, annars veikt. Hér er því kominn þátturinn [±ákv], og í þessu tilfelli að jafnaði ummyndanapáttur, því að lo. fá merkingu hans frá öðrum orðum í liðnum. Stundum virðist þó nauðsynlegt að líta á þennan þátt sem grunnþátt í lýsingarorðum, því að dæmi eru um að lo. séu veik með óákveðnum no. (*Góði maður!*) en sterk með ákveðnum (*Ég sá opna bókina*). Hugsanlegt er að líta svo á að innri gerð slíkra nafnliða sé önnur en hin venjulega, og það valdi þessu; en það er setningafræðilegt vandamál, sem ekki verður leyst hér. Einnig er ákveðni lýsingarorða sem standa með eignarfornöfnum með mismunandi móti; þannig er sagt *bróðir minn*, en hins vegar *maðurinn minn* (en aftur *eiginmaður minn*).

Í beygingu lo. má einnig finna rök fyrir því að óákveðni (öðru nafni sterk beyging) sé ómörkuð; lo., sem ekki standa í NI, heldur sem sagnfyllingar, eru sterk, jafnvel þegar frumlagið er ákveðið: *Maðurinn er góður*, en ekki **Maðurinn er góði*.

5.2.6 Stig

Formdeildin **stig** er aðallega bundin við lýsingarorð, en kemur þó einnig fram í nokkrum atviksorðum. Eins og dregið var á hér að framan er stundum hugsanlegt að líta svo á að stig sé setningafræðilegt í íslensku, en langoftast er það auðvitað beygingarformdeild.

Stigin eru þrjú; **frumstig**, **miðstig** og **efstastig**. Ekki leikur vafi á því að frumstigið sé ómarkaðast; hin krefjast sérhæfðara umhverfis og hafa auk þess endinguna fram yfir frumstigið. Hér er stungið upp á því að nota [±stig] til þessarar aðgreiningar; frumstig er þá [-stig], en hin [+stig].

Af efri stigunum virðist miðstigið fremur markað. Það krefst enn sérhæfðara umhverfis en það efsta, og er auk þess aðeins til í veikri beygingu. Milli þeirra mætti því greina með þættinum [±mst]. Sett upp í töflu lítur þetta svona út:

(8)		frumstig	miðstig	efstastig
	stig	-	+	+
	mst	-	+	-

Með þessu er hægt að ná fram sameiginlegri hegðun frumstigs og efstastigs, gegnt miðstigi. Það er nauðsynlegt, því að frumstig og efstastig fá sömu endingar bæði í

sterkri og veikri beygingu, þótt stundum geti komið fram mismunur á yfirborði vegna verkana hljóðkerfisreglna (s.s. í nf.et.kk. *sæll*, en *sælastur*, eða í þgf. og ef.et.kvk. *vænni*, en *vænstri*). Miðstig fær hins vegar aðrar endingar, nema í hk.et. (þar er *-a* í öllum föllum; annars er alls staðar *-i*).

Stig virðist vera grunnþáttur; það skiptir máli merkingarlega hvort við segjum *Jón er ríkur bóndi í Eyjafirði* eða *Jón er ríkastur bóndi í Eyjafirði*. Oft væri e.t.v. hugsanlegt að líta á [±mst] sem ummyndanapátt; miðstig er aðallega notað í samanburði, og má líta svo á að það stýrist þar af ákveðnum orðum, einkum samanburðartengingunni *en*. Í þeim samböndum eru hin stigin útilokuð, miðstigið er það eina sem kemur til greina. Á hinn bóginn er formlegt miðstig stundum notað án þess að um nokkurn ákveðinn samanburð sé að ræða, s.s. þegar talað er um *yngra fólk* og *betri bændur*; í þeim samböndum geta hin stigin líka komið fyrir, og þar verður því að líta á [±mst] sem grunnþátt.

5.2.7 Háttur

Hættir í íslensku eru oft taldir 6; **framsöguháttur**, **viðtengingarháttur**, **boðháttur**, **nafnháttur**, og **lýsingarhættir þátíðar** og **nú tíðar**. Þrír þeir fyrrnefndu eru kallaðir **persónuhættir**, en hinir **fallhættir**.

Skiptingin í persónuhætti og fallhætti virðist eiga fullan rétt á sér. Í hverri setningu verður að vera sögn í persónuhætti, en fallhættir eru ekki nauðsynlegir til að mynda setningu; og aðeins persónuhættir beygjast í tíðum, persónum og tölum. Nauðsynlegt er því að hafa þáttinn [±ph] til að greina þarna á milli. Persónuháttur er valinn sem viðmiðunarpóll, m.a. vegna þess að þá er hægt að hafa nafnháttinn ómarkaðan, en ýmis rök hníga til þess að telja hann orðasafnsmynd sagna. Þessi þáttur virðist vera ummyndanapáttur; val merkingar á hann fer eftir stöðu sagnarinnar í setningu, þ.e. hvort hún hefur frumlag eða ekki (að því er nafnháttinn varðar a.m.k.). Aðeins þær sagnir sem standa í hjálparlið geta staðið í fallhætti.

Um flokkun fallhátanna er það að segja, að lýsingarháttur nú tíðar verður hér talinn orðmyndun, en ekki beyging, sbr. það að hann verður oft að nafnorði og bætir þá við sig greini, og einnig getur hann staðið sem lýsingarorð eða atviksorð. Um stöðu lýsingarháttar þátíðar er allt óljósara, og virðist stundum rétt að líta á hann sem orðmyndun (þegar hann er notaður sem hvert annað lo.), en annars staðar sem beygingu (einkum í þolmynd). Mætti þá nota þáttinn [±lh] til að greina hann frá nafnhætti.

Innan persónuhátanna er ljóst að framsöguhátturinn er ómarkaður; hann kemur fram við langfjölbreyttastar aðstæður, og viðtengingarhátturinn hefur oft endingu umfram hann. Oft er sagt að háttur tákni afstöðu talandans til þess sem hann er að segja. Í einföldum fullyrðingarsetningum, þar sem framsöguháttur er notaður, má segja að talandinn taki enga afstöðu, og kemur því vel heim að þar sé hafður ómarkaður háttur. Má því greina milli framsöguháttar og viðtengingarháttar með þættinum [±vh]. Í mörgum tilvikum mætti líta á þennan þátt sem ummyndanapátt, því að oft eru það ákveðnar sagnir eða tengingar sem krefjast vh. Þó eru ýmis dæmi um að hættirnir standi í sama umhverfi; hægt er að segja bæði *Ég vissi að Jón fór* og *Ég vissi að Jón færi*. Þá verður að telja þetta grunnþátt.

Boðhátturinn hefur nokkra sérstöðu, og er notaður í setningum af allt annarri gerð en hinir; hann verður t.d. alltaf að standa fremst í setningu. Til að greina hann frá öðrum háttum er eðlilegast að nota [±bh]. Raunar er ekki ljóst hvernig best er að gera grein fyrir hinni vanalegu notkun boðháttarins, þar sem honum fylgir viðskeytt fornafn 2. persónu; þar koma upp svipuð vandamál og varðandi viðskeytta greininn.

Heildargreiningin yrði þá eitthvað á þessa leið:

(9)		nh.	lh.þt.	fh.	vh.	bh.
persh	-	-	+	+	+	
vh	-	-	-	-	+	-
(bh	-	-	-	-	-	+))
(lh	-	-	+	-	-	-))

Þess má að lokum geta, að ef við segjum að háttur tákni »afstöðu talandans«, þá virðist ekki óeðlilegt að kalla hinar svonefndu **skildagatíðir**, **framtið** og **þáframtið** hætti. *Ég mun koma* táknar vafa, óvissu, eins og *vh.* gerir vanalega. Og þátíðin, *mundi*, er oft notuð jöfnum höndum við *vh.pt.*; *Ég mundi segja* — *Ég segði*. Það er a.m.k. ljóst að *munu* þarf alls ekki að hafa framtiðarmerkingu, eins og sést á *Ég mun hafa sagt þetta* og *Þú munt vita þetta*, þar sem *munu* er eingöngu notað til að draga úr krafti fullyrðingarinnar. En hér er þá komið dæmi um að sams konar formdeild, merkingarlega séð, sé ýmist táknud beygingarlega eða setningarlega.

5.2.8 Tíð

Áður var vani að gera ráð fyrir 8 tíðum í íslensku, eins og nefnt var í 4. kafla; **nútið**, **þátíð**, **framtið**, **núliðin tíð**, **þáliðin tíð**, **þáframtið**, **skildagatið** og **þáskildagatið**. Þar af eru bara tvær þær fyrstnefndu beygingarlegar, og verða þær einar taldar tíðir hér. Fyrir því að skilja hinar útundan eru ýmis rök. Í fyrsta lagi hinn formlegi munur; aðeins nútið og þátíð eru ósamsettar, en hinar eru allar táknaðar með hjálparsögnum, og teljast því ekki beyging í þeim skilningi sem lagður er í það hugtak hér. Í öðru lagi er merkingarlegt hlutverk hinna samsettu tíða annað; þær tákna ekki **afstöðu í tíma**, eins og nútið og þátíð, heldur fremur **dvöl í tíma**, eins og núliðin og þáliðin tíð; eða **afstöðu talanda**, eins og segja má að þær fjórar sem eftir lifa geri, og bent var á hér á undan. Samsettar »tíðir« eru því flokkaðar hér undir **horf** eða jafnvel **hætti**.

Þar sem aðeins tvær tíðir eru eftir dugar einn þáttur til að greina þær að; og auðvelt er að velja viðmiðunarpól. Nútiðin er ekki bara notuð sem nútið, heldur einnig um ókominn tíma: *Ég fer á morgun*. Hún er líka notuð um það sem alltaf gerist: *Ég sef alltaf lengi á morgnana*, jafnvel þótt í slíkri setningu sé augljóslega miðað við liðinn tíma. Einnig má nefna svokallaða »sögulega nútið«, þar sem nútið er notuð í stað þátíðar í frásögn: *Fara þeir nú og finna bónda*. Þátíðin er hins vegar eingöngu notuð um liðinn tíma (að undanskildum viðtengingarhætti þátíðar, sem fjallað er um hér á eftir), þannig að einboðið er að nota þáttinn [\pm þátíð] til aðgreiningar.

Samspil tíðar og háttar er allflókið.¹⁰ Það er ljóst að tíðgreining kemur eingöngu til þar sem um [+ph] er að ræða; en það er líka samspil milli þáttanna [\pm pt] og [\pm vh]. Þar sem þarna er um tvo tvígilda þætti að ræða, ættu þeir að geta raðast saman á fjóra vegu; en oftast eru í raun miklar hömlur á samröðun þeirra. Ef sögn í aukasetningu stendur í viðtengingarhætti, er tíð hennar ekki valin frjálst, heldur verður hún að vera sú sama og tíð sagnarinnar í aðalsetningunni; og viðtengingarháttur og nútið fara t.d. nánast aldrei saman í aðalsetningum, eins og (10) sýnir:

(10)	fer	kemur	
	*fari	*komi	
	Jón	ef María	heim
	fór	kom	
	færi	kæmi	

Viðtengingarháttur þátíðar er oft notaður á nokkuð sérstakan hátt; sem sé í framtiðarmerkingu, eins og kemur greinilega fram í setningunni *Ég færi á morgun ef ég gæti*. Þar er bæði *færi* og *gæti* formlega séð *vh.pt.*, þótt augljóslega sé verið að tala um ókominn tíma. Hvernig eigum við að skýra þetta?

Væntanlega er hægt að skýra þetta með þeim hömlum sem eru á samvali tíðar og háttar. (10) sýnir, eins og áður var bent á, að í aðalsetningum kemur *vh.nt.* ekki fyrir. Ef við hugsum okkur að hátturinn sé grunnþáttur, þá er ljóst að með því að velja *vh.* í aðalsetningunni erum við búin að útiloka nútiðina; þetta tvennt fer einfaldlega ekki saman. Við slíkar aðstæður, þegar nútiðarmyndin er útilokuð af formlegum ástæðum, má hugsa sér að þátíðarmyndin geti tekið að sér hlutverk hennar; hún er ekki valin frjálst, og eðlilegt er að hugsa sér að tíð sem ekki er valin frjálst beri enga sérstaka

tíðarmerkingu, heldur sé hlutlaus hvað varðar andstæðuna milli liðins og ókomins tíma, enda er ekki um neina andstæðu við nútíðina að ræða í þessu umhverfi. Það leiðir svo aftur af vafamerkingu þeirri, sem viðtengingarháttur felur yfirleitt í sér, að *vh.þt.* er að jafnaði notaður um ókominn tíma; um óorðna atburði er af skiljanlegum ástæðum meiri óvissa en um þá liðnu.

Við getum borið þetta saman við eintöluna í setningum eins og *Okkur vantar mat*. Þegar frumlagið er í aukafalli, útilokar það fleirtölu á sögninni. Eintalan er ekki valin frjálst, heldur er ummyndanaþáttur; og hún ber því ekki heldur sérstaka eintölumerkingu.

5.2.9 Horf og mynd

Að lokum skal litið hér lauslega á tvær formdeildir sagna í viðbót, **horf** og **mynd**. Þær eru reyndar að mestu fyrir utan efnið, því að þær eru alltaf eða því sem næst táknaðar setningarlega.

Horf er formdeild sem táknar »dvöl í tíma« eða þ.u.l. Í eldri íslenskum málfræðibókum er yfirleitt ekki minnst á horf. Væntanlega stafar það af því að það kemur ekki fram beygingarlega, heldur aðeins setningarlega; og svo er ekki heldur vani að tala um það í latneskri málfræði, sem sú íslenska var sniðin eftir framan af (og þess gætir jafnvel enn).

Í sumum nýrri bókum eru þó sambönd eins og *hef lesið, hafði lesið, er að lesa, fer að lesa, er búinn að lesa* o.e.t.v.fl. kölluð horf. Þetta virðist réttlæt看legt, þar sem hér er yfirleitt um að ræða föst orðasambönd sem ná til nær alls sagnakerfisins, eins og skilyrði er til að hægt sé að tala um formdeild. Að vísu eru nokkrar undantekningar til, en væntanlega má halda því fram að ástæðurnar fyrir þeim séu yfirleitt merkingarlegar. **Vera að sitja* gengur t.d. ekki, en færa má rök að því að það sé vegna þess að sögnin feli í sér ástand, en ekki athöfn, sem sé skilyrði fyrir notkun þessa sambands.¹¹

Mynd er aftur á móti gamalkunn úr íslenskum málfræðibókum. Þar er gert ráð fyrir þremur myndum; **germynd**, **miðmynd** og **þolmynd**. Þolmyndin er algerlega setningarleg formdeild, mynduð með *vera/verða* + lh.þt. Milli germyndar og þolmyndar eru reglubundin vensl, sem ná til nær alls kerfisins; undantekningar má yfirleitt skýra merkingarlega.

Miðmyndin er vissulega ekki setningarleg; en eins og áður var bent á (í 4.2.2) tæplega beygingarformdeild heldur. Það eru nefnilega sjaldnast reglubundin merkingartengsl milli germyndar og miðmyndar. *Berjast* merkir allt annað en *berja*, *farast* allt annað en *fara*, *virðast* allt annað en *virða*, o.s.frv. Því er eðlilegast að líta á þetta sem orðmyndun, en ekki beygingu.

Sem orðmyndun er miðmyndin þó mjög óvenjuleg, að því leyti að endingar persónu, tölu, háttar og tíðar koma á undan miðmyndarviðskeytinu *-st*; *berjumst, fórust*. Hins vegar er tilhneiging í málinu til að hafa a.m.k. endingu 1.pers.ft. fyrir aftan miðmyndarviðskeytið, og segja *berjustum* o.s.frv. Má e.t.v. líta á þetta sem rök fyrir því að miðmyndin sé hætt að vera beyging og orðin orðmyndun, því að alkunna er í málum að orðmyndunarviðskeyti standa að jafnaði nær stofni en beygingarendingar.¹²

Nokkur dæmi eru þó um reglubundin vensl milli germyndar og miðmyndar, svo að minnir á beygingu. *Jón klæddist* merkir nokkurn veginn það sama og *Jón klæddi sig*. Ef þörf er á að lýsa miðmynd sem beygingu, væri hægt að nota þáttinn [\pm miðm]; en óvíst er hvort það er nauðsynlegt. En það er þá a.m.k. ljóst að germyndin hlýtur að teljast ómörkuð.

Horf og mynd eru merkilegar formdeildir á margan hátt; en athugun á þeim er fremur verkefni setninga- og merkingarfræði en beygingafræðinnar, svo að við látum útrætt um þær hér.

5.3 Yfirlit

Í upphafi kaflans voru færð rök að því, að hentugt væri að lýsa öllum formdeildum með tvígildum þáttum, + og - merktum; og því yrði að leysa formdeildir eins og **tölu**, **kyn** og **persónu** upp. Bent var á að mismunandi gildi innan formdeildar væru sjaldnast jafnvæg, og nauðsynlegt væri að grípa til hugtakanna **markað** og **ómarkað** til að gera grein fyrir því; það gildið sem hefði víðast notkunarvið og væri hlutlausast teldist þá ómarkað.

Síðan var gerð grein fyrir íslenskum beygingarformdeildum, og aðaláhersla lögð á að finna þáttamerkingu sem lýsti sem best samspili hinna mismunandi gilda innan hverrar formdeildar. Til hægðarauka skal hér endurtekin sú þáttamerking sem lögð var til:

Orðflokkar:

(11)		no	fn/to	lo	so	fs/ao/st
	fallo	+	+	+	-	-
	no	+	-	-	-	-
	so	-	-	+	+	-

Persóna:

(12)		1. persóna	2. persóna	3. persóna
	1.pers.		+	-
	2.pers.		-	+

Tala:

(13)		eintala	fleirtala
	ft.	-	+

Kyn:

(14)		hvorugkyn	karlkyn	kvenkyn
	kyn		-	+
	kvk		-	+

Fall:

(15)		nf.	þf.	þgf.	ef.
	aukaf	-	+	+	+
	djúpf	-	-	+	+
	eignarf		-	-	+

Ákveðni (lýsingarorða):

(16)		sterk beyging	veik beyging
	ákv	-	+

Stig:

(17)		frumstig	miðstig	efstastig
	stig		-	+
	mst		-	+

Háttur:

(18)		nh.	lh.þt.	fh.	vh.	bh.
	pers	-	-	+	+	+
	vh	-	-	-	+	-
	(bh		-	-	-	-
	(lh		-	+	-	-

Tíð:

(19)		nútið	þátíð
	þt	-	+

Að lokum var svo bent á að hægt er að líta svo á að **horf** komi fram sem setningafræðileg formdeild í íslensku; og sama máli gegnir um **þolmynd**.

6. Nafnorðabeyging

6.1 Orðasafnsþættir

6.1.1 Kyn

Nafnorð í íslensku hafa **kyn** sem orðasafnsþátt, eins og áður kom fram, og geta verið karlkyns, kvenkyns eða hvorugkyns. Yfirleitt er erfitt að spá fyrir um kynið út frá gerð stofnsins; merkingarleg atriði verða líklega drýgri, ef spá á fyrir um kyn t.d. nýyrða eða tökuorða. En ef gert er ráð fyrir að orðasafnsmynd hvers nafnorðs, þ.e. sú mynd sem við kunnum og leiðum hinar af, sé nefnifallsformið, þá fylgir kynið oft þar með. Það er vegna þess að ákveðnar nefnifallsendingar eru einkennandi fyrir ákveðin kyn. Við gætum t.d. sett upp orðasafnsreglu á þessa leið:

- (1) #X-r#
+no á kk.
.
.
.

Þessi regla segir þá, að orðum sem hafa orðasafnsmynd sem endar á *-r* sé eðlilegt að vera karlkyns. Undantekningar frá því eru örfáar; nefna má *brúður*, þar sem merkingarlegt kyn hjálpar væntanlega til við að viðhalda kvenkyninu. Í *vættur* kemur slíkt ekki til, enda hefur það tilhneigingu til að verða karlkyns. *Elfur* beygist nú yfirleitt veikt, *elfa*; og *reyður*, *æður* og *gýgur* eru fáséð orð.

Orð með einkvæða, endingarlaus orðasafnsmynd geta oft verið hvort heldur er kvenkyns eða hvorugkyns, því að hljóðafarið sker ekki úr; sbr. *sorg*, *borg* (kvk.) og *org*, *torg* (hk.). Stundum getur þó merkingin aðstoðað; við gætum t.d. hugsað okkur að *sorg* sé kvk. af því að *mæða*, *angist*, *hryggð*, *depurð* og fleiri orð svipaðrar merkingar eru kvk. Aftur á móti sé *org* hk. í stíl við *öskur*, *óp*, *garg*, *arg*, *kall*, *gaul*, *væl* o.s.frv.

Fyrir kemur líka að merkingarleg og hljóðafarsleg atriði rekast á. Þannig er með tökuorðið (*jóla*)*glögg*. Einkvæð endingarlaus orð með *ö* í stofni eru flest kvk., og auk þess höfum við lík orð eins og *lögg* og *dögg*, sem bæði eru kvk. Aftur á móti er *glögg* drykkur, og nöfn flestra drykkja virðast vera hk. (og raunar nöfn vökva yfirleitt). Hljóðafar orðsins er heldur ekki einsdæmi fyrir hk.-orð, því að *högg* er hk. En þessi ólíku viðmið leiða til þess, að sumir segja *glöggin*, aðrir *glöggið*.

Eflaust má komast eitthvað áleiðis í því að spá fyrir um kyn orða út frá hljóðafari og merkingu, en því verður sleppt hér. Aðeins skal bent á það að lokum, að þónokkur no. koma fyrir í fleiri en einu kyni, s.s. *sykur* (kk. og hk.), *saft* (kvk. og hk.), *föl* (kvk. og hk.), (*rigningar*)*skúr* (kk. og kvk.) og ýmis fleiri. Stundum er þarna um að ræða mun eftir landshlutum, en annars staðar mun milli einstaklinga án þess að landfræðileg atriði skipti þar nokkru máli. Slík tilbrigði koma helst fram þar sem orðasafnsmyndin (nefnifallið) gæti samkvæmt útliti sínu tilheyrt fleiri en einu kyni. Það þarf m.ö.o. ekki að skipta um nefnifallsendingu þótt breytt sé um kyn.

6.1.2 Hefðbundin beygingarflokkun

Nafnorð í íslensku eru geysimörg, og raunar útilokað að segja til um fjölda þeirra, því að nafnorð eru það sem kallað er **opinn flokkur**; þ.e., það er alltaf hægt að bæta við nýjum og nýjum orðum ef nauðsyn krefur. Andstætt þessu eru t.d. fornöfn **lokaður flokkur**; við bætum ekki við nýjum fornöfnum á hverjum degi.¹

Þótt beyging nafnorða virðist við fyrstu sýn mjög fjölbreytileg, eru þær endingar sem notaðar eru ekki ýkja margar; varla nema 9–10 sem talandi er um (sjá mynd (9) í 2. kafla). Þessar endingar eru líka nokkuð einlitar; þær eru allar 1–2 hljóð, og innihalda ekki önnur sérhljóð en *a*, *i* og *u*, og af samhljóðum aðeins *r*, *s* og *m*. Orðmyndunarviðskeyti eru t.d. miklu fleiri og fjölbreyttari að útliti.

Beygingin er því ekki flókin vegna fjölda endinga, heldur vegna þess að flestar endingarnar geta hafa mismunandi hlutverk, eftir því í hvaða kyni þær eru, hvort um er að ræða eintölu eða fleirtölu, og eftir því hvaða stofnum þær tengjast. Þetta leiðir til þess, að í íslenskri beygingafræði er vaninn að skipta nafnorðum í nokkra

beygingarflokka. Skiptingin er þá yfirleitt miðuð við tvö atriði; endinguna í ef.et. og endinguna í nf.ft., og þessi föll eru kölluð **kenniföll**, eins og nefnt var í 4.3.4.

Meginskilin eru venjulega dregin milli **sterkrar beygingar**, þar sem ef.et. endar á samhljóði, og **veikrar beygingar**, þar sem öll föll et. enda á sérhljóði. Ekki verður þó séð að skiptingin í sterka beygingu og veika sé í eðli sínu frábrugðin annarri beygingarflokkun, s.s. hvort eignarfallsendingin er *-s* eða *-ar*. Því verður hér fjallað um sterka og veika beygingu saman.

Hér að framan var dregið í efa að lýsing sem byggði á beygingarflokkum væri sú heppilegasta. M.a. var bent á að hún gerði ekki upp á milli falla; sýndi ekki að sum föll eru alltaf algerlega fyrirsegjanleg.

Í öðru lagi er það, að í hvoru (eða hverju, ef þgf.et. er tekið með) falli koma aðeins fyrir tvær endingar; en vegna þess að ekkert beint samband er milli endingar í ef.et. og endingar í nf.ft. verður að setja upp fjóra flokka, eins og (2) sýnir:²

(2)	<i>-s, -ar</i> (armur)	<i>-ar, -ir</i> (vinur)
	<i>-s, -ir</i> (dalur)	<i>-ar, -ar</i> (grautur)

Eins og sjá má eru allir möguleikar nýttir. Í íslenskum beygingafræðibókum eru orð eins og *armur* oft kölluð 1. flokkur, orð eins og *dalur* 2. flokkur, orð eins og *vinur* 3. flokkur, en orð eins og *grautur* (sem reyndar eru fá) eru ekki talin sérstakur flokkur, heldur óregluleg í 1. flokki. Slík óregla hlýtur þó auðvitað að rýra gildi flokkunarinnar; spyrja má hvers vegna t.d. orð eins og *vinur* séu talin sérstakur flokkur, en ekki orð eins og *grautur*. Ef flokkunin á að vera sjálfri sér samkvæm, hlýtur hún að verða að gera öllum þessum afbrigðum jafnhátt undir höfði.

Í lýsingu hér á eftir verður því ekki gert ráð fyrir neinum beygingarflokkum, heldur byggt eingöngu á **beygingarreglum**, sem gerð var grein fyrir í 4. kafla.

6.2 Karlkyn

6.2.1 Beygingardæmi

Karlkynsorðin hafa tvær meginorðasafnsmyndir; #X-r# (sterk beyging) og #X-i# (veik beyging), þar sem #X# táknar stofninn, en #-r# og #-i# beygingarendingar. Að auki verður að gera ráð fyrir myndinni #X-Ø# í einstöku tökuorðum, eins og *biskup*, svo og í mörgum mannanöfnum eins og *Jón*, *Friðrik* o.fl. Gert er ráð fyrir að endingin #-r# liggja að baki í orðum eins og *armur*, *stóll*, *steinn*, *fugl*, *ís* o.s.frv., en hljóðkerfisreglur leiði síðan út viðeigandi yfirborðsgerð. Enn fremur er gert ráð fyrir að *-i* sé almenn ending í þgf.et., en falli svo stundum niður, annaðhvort með almennri hljóðkerfisreglu eins og í #lækni-i# ® *lækni*, eða með sérstakri hljóðbeygingarreglu eins og t.d. í *dal*; sjá 6.4.2.

(3)		a	b	c	d
	Et.	nf. arm-ur	dal-ur	vin-ur	graut-ur
		þf. arm-Ø	dal-Ø	vin-Ø	graut-Ø
		þgf. arm-i	dal-Ø	vin-i	graut-Ø
		ef. arm-s	dal-s	vin-ar	graut-ar
	Ft.	nf. arm-ar	dal-ir	vin-ir	graut-ar
		þf. arm-a	dal-i	vin-i	graut-a
		þgf. örm-um	döl-um	vin-um	graut-um
		ef. arm-a	dal-a	vin-a	graut-a
		e	f	g	h
	Et.	nf. mó-r	stól-l	stein-n	himin-n
		þf. mó-Ø	stól-Ø	stein-Ø	himin-Ø
		þgf. mó-Ø	stól-Ø	stein-i	himn-i
		ef. mó-s	stól-s	stein-s	himin-s

Ft.	nf.	mó-ar stól-arstein-ar	himn-ar		
	þf.	mó-a stól-a stein-a	himn-a		
	þgf.	mó-um stól-um stein-um	himn-um		
	ef.	mó-a stól-a stein-a	himn-a		
Et.	nf.	akur-Ø helli-r söfnuð-ur	höfund-ur		
	þf.	akur-Ø helli-Ø söfnuð-Ø	höfund-Ø		
	þgf.	akr-i helli-Ø söfnuð-i	höfund-i		
	ef.	akur-s helli-ssafnað-ar	höfund-ar		
Ft.	nf.	akr-ar hell-ar söfnuð-ir	höfund-ar		
	þf.	akr-a hell-a söfnuð-i	höfund-a		
	þgf.	ökr-um hell-um söfnuð-um	höfund-um		
	ef.	akr-a hell-a safnað-a	höfund-a		
Et.	nf.	bekk-ur hátt-ur	fjörð-ur	kött-ur	
	þf.	bekk-Ø hátt-Ø	fjörð-Ø	kött-Ø	
	þgf.	bekk-Ø hætt-i firð-i	kett-i		
	ef.	bekkj-ar hátt-ar	fjarð-ar	katt-ar	
Ft.	nf.	bekk-ir hætt-ir	firð-ir	kett-ir	
	þf.	bekk-i hætt-i firð-i	kett-i		
	þgf.	bekkj-um hátt-um	fjörð-um	kött-um	
	ef.	bekkj-a hátt-a	fjarð-a	katt-a	
Et.	nf.	faðir-Ø fót-ur fingur-Ø	mað-ur		
	þf.	föður-Ø fót-Ø fingur-Ø	mann-Ø		
	þgf.	föður-Ø fæt-i	fingr-imann-i		
	ef.	föður-Ø fót-ar	fingur-s	mann-s	
Ft.	nf.	feður-Ø fæt-ur	fingur-Ø	menn-Ø	
	þf.	feður-Ø fæt-ur	fingur-Ø	menn-Ø	
	þgf.	feðr-um fót-um	fingr-um	mönn-um	
	ef.	feðr-a fót-a	fingr-a	mann-a	
Et.	nf.	biskup-Ø sím-i	nemand-i	Dan-i	
	þf.	biskup-Ø sím-a	nemand-a	Dan-a	
	þgf.	biskup-i sím-a	nemand-a	Dan-a	
	ef.	biskup-s sím-a	nemand-a	Dan-a	
Ft.	nf.	biskup-ar sím-ar	nemend-ur	Dan-ir	
	þf.	biskup-a sím-a	nemend-ur	Dan-i	
	þgf.	biskup-um sím-um	nemend-um	Dön-um	
	ef.	biskup-a sím-a	nemend-a	Dan-a	

Athugið að í nf.et. í (3)f–h gefur ritmálið dálítið villandi mynd; orðin eru ekki borin fram með löngu [l:] eða [n:], heldur hafa *stóll* og *steinn* [è], en *himinn* stutt [n].

Orðin í (3)q–r eru nær einstök í sinni röð; eins og *faðir* (að undanskildum sérhljóðavíxlunum) beygist aðeins *bróðir*; og *vetur* (með stofnlægt *r*) beygist ýmist eins og *fótur* eða eins og *fingur* (ef. ýmist *vetrar* eða *veturs*). Fyrir utan hljóðavíxl í stofni kemur óregla þessara orða fram í því að *faðir* og *bróðir* eru endingarlaus í ef.et., enda hafa þau sterka tilhneigingu til að bæta við sig *-s*; og öll eru orðin endingarlaus í nf. og þf.ft. Það veldur svo aftur ýmissi annarri óreglu, s.s. þeirri að sum þeirra (einkum *fætur*) verða oft kvenkyns í ft., *fætturnar*, enda líta þau út eins og kvenkynsorð (*bækur*); og *menn* bætir við sig *-ir* þegar greinir kemur á orðið. En að öðru leyti fá þessi orð sömu

endingar og önnur karlkynsorð.

6.2.2 Beygingarreglur

Í (3)a–p og u–x koma fram allar beygingarreglur og flestar helstu hljóðbeygingar- og hljóðkerfisreglur sem þörf er á í beygingu karlkynsnafnorða. Nú verður reynt að setja beygingarreglurnar fram á formlegan hátt:

- (4) #X-i# â #X-a#
 +no
 -kvk
 -ft
 +aukaf

Þessi regla verkar í þgf., þf. og ef.et. allra veikra karlkynsnafnorða, þ.e. öllum föllum sem eru [+aukaf], og breytir t.d. orðasafnsmyndinni #han-i# í #han-a#.

- (5) #X-r# â #X#
 +no
 -kvk
 -ft
 +aukaf
 -djúpf

Þessi regla er algild í þf.et.kk. þeirra orða þar sem orðasafnsmynd endar á #-r#, þ.e. sterkur beygingar. Það eina sem hún gerir er að klippa endinguna af orðasafnsmyndinni, og breytir þá t.d. #arm-r# í #arm# o.s.frv.

- (6) $\begin{matrix} r \\ \#X- _ \end{matrix} \begin{matrix} | \\ \# \end{matrix} \hat{=} \#X-i\#$
 Ø
 +no
 -kvk
 -ft
 +djúpf
 -eignarf

Þessi regla verkar í þgf., eins og merkingin [+djúpf, -eignarf] sýnir. Hér má hafa slaufu í endingu orðasafnsmyndarinnar, því að þessi regla gildir ekki bara í sterkum karlkynsorðum, þar sem orðasafnsmyndin endar á #-r#, og breytir þar #arm-r# í #arm-i#, heldur líka í hvorugkynsorðum sem hafa orðasafnsmyndina #X-Ø#, og breytir þar t.d. #land-Ø# í #land-i#. Reyndar endar orðasafnsmynd fjölmargra kvenkynsorða líka á #-Ø# (t.d. #mynd-Ø#, #skál-Ø#), en þátturinn [-kvk] útilokar að reglunni sé líka beitt á þau.

- (7) $\begin{matrix} r \\ \#X- _ \end{matrix} \begin{matrix} | \\ \# \end{matrix} \hat{=} \#X-s\#$
 Ø
 +fallo
 -kvk
 -ft
 +eignarf

Þessi regla setur eignarfallsendinguna -s á orð (#arm-r# — #arm-s#). Hún gildir líka í hk.-orðum, (#land-Ø# — #land-s#), og því er slaufan í orðasafnsmyndinni og [-kvk] í

þáttabálknum. Og reyndar gildir reglan ekki bara í no., heldur fallorðum yfirleitt (#góð-# — #góð-s#, #hver-Ø# — #hver-s#); þess vegna er ekki notaður þátturinn [+no], heldur [+fallo].

- (8) r
 #X- |# â #X-ar#
 Ø
 +no
 +kyn
 -kvk
 +ft
 -aukaf

Þessi regla gildir bæði í sterkum og veikum kk.-orðum (með orðasafnsmyndunum #X-r# og #X-i#). Hún breytir t.d. #arm-r# í #arm-ar#, #han-i# í #han-ar#, og #skál-Ø# í #skál-ar#. Hér dugir ekki þátturinn [-kvk], því að reglan gildir ekki í hvorugkyni; þess vegna þarf líka [+kyn]. Þátturinn [+aukaf] sér til þess að reglan verkar aðeins í nf.

- (9) i
 #X- |# â #X-a#
 r
 +no
 -kvk
 +ft
 +aukaf
 -djúpf

Þessi regla verkar í þf.ft. karlkynsorða, bæði veikra og sterkra; hún breytir þannig #arm-r# í #arm-a# og #han-i# í #han-a#.

- (10) #X-Y# â #X-um#
 +fallo
 +ft
 +djúpf
 -eignarf

Hér er Y notað sem breyta í orðasafnsmynd, því að ekki skiptir máli hver ending hennar er; og [+fallo] í stað [+no], því að endingin *-um* er notuð í þgf.ft. (nær) allra fallorða.

- (11) #X-Y# â #X-a#
 +no
 +ft
 +eignarf

Endingin *-a* er svo notuð í ef.ft. flestra nafnorða, sama hvert kynið er (#gest-r# — #gest-a#, #mynd-Ø# — #mynd-a#, #barn-Ø# — #barn-a#; sjá þó um *-na* í sumum veikum kvenkynsorðum í 6.4.2). Þess vegna er þáttum sem varða kyn sleppt.

6.2.3 Markaðar reglur

Nú hafa verið sýnd dæmi um helstu beygingarreglur sem þörf er á í beygingu karlkynsnafnorða; margar þeirra koma reyndar að gagni líka í beygingu kvenkyns- og hvorugkynsorða. En ekki hafa öllu verið gerð skil; aðeins hefur verið sett fram ein beygingarregla fyrir hvert fall, þótt í sumum komi fleiri en ein ending til greina, t.d. í ef.et. (*-s* og *-ar*) og nf.ft. (*-ar*, *-ir* og *-ur*). Einhvern veginn verður líka að gera grein fyrir

beygingu orða eins og *vinur*, *gestur* o.s.frv. Þar er í raun um tvennt að ræða; bæði að setja fram reglur sem gefi þessum orðum sínar réttu endingar, og líka að koma í veg fyrir að reglurnar hér að framan verki á þau þar sem þær eiga ekki að gera það. Eins og t.d. regla (7) er sett fram, setur hún *-s*-endingu á öll sterk karlkynsnafnorð, þótt við vitum að mörg þeirra fá *-ar* (*vinar*, *matar* o.s.frv.). Hvað er til ráða?

Athugum nú að sjaldnast er það svo, þar sem fleiri en ein ending kemur fyrir í sama falli, að þær séu jafngildar. Yfirleitt er önnur (ein) miklu algengari,³ sækir á (t.d. í beygingarbreytingum, nýyrðum og tökuorðum) á kostnað hinna(r);⁴ og algengt er líka að börn alhæfi ákveðna endingu, þ.e. velji hana frekar en aðra(r) á orð sem þau kunna ekki að beygja.⁵ Ef ein og sama endingin sýnir öll þessi einkenni má hugsa sér að gera hana öðrum æðri, og telja hana **ómarkaða** endingu í sínu falli. Eins og bent var á í 4.1.5 gætum við þá hugsað okkur að í orðasafninu þurfi engar upplýsingar um þessar ómörkuðu endingar, aðeins hinar. Ef við segjum að *-ar* sé ómörkuð ending í nf.ft. sterkra karlkynsorða, þá þýddi það að við orðið *hestur* þyrftu ekki í orðasafni að vera neinar upplýsingar um fleirtöluna; við orðið *gestur* þyrftu aftur á móti að geyma þær upplýsingar, að það fengi *-ir*-ft. Hliðstæður munur kæmi fram í beygingarreglunum; reglan sem setti *-ir*-fleirtölu á orð þyrfti að hafa einum þætti fleira en (8) hér að framan, sem gerir grein fyrir hinni ómörkuðu *-ar*-fleirtölu. Það kæmi þá fram bæði í orðasafninu og beygingarreglunni að beyging orða eins og *gestur* væri á einhvern hátt »erfiðari« en beyging orðsins *hestur*.

Til að komast hjá því að *-ar*-reglan, (8), verki líka á orð sem eiga að fá *-ir*-fleirtölu má svo nota reglu sem getið var í 4. kafla, og gerir ráð fyrir að þrengri reglur séu alltaf reyndar á undan þeim víðtækari. Reglan um *-ir*-fleirtöluna er þrengri, því að hún inniheldur fleiri þætti. Hún er því reynd fyrst, og athugað hvort hún fellur að þáttamerkingu orðsins sem á að beygja. Ef hún gerir það, þarf ekki að prófa fleiri fleirtölureglur; geri hún það ekki (og ekki heldur regla sem gefur *-ur*-fleirtölu) er almennu reglunni (8) beitt. Þess vegna má hún vera án takmarkana; hún verkar einfaldlega á öll orð sem eru eftir, orð sem hinar fleirtölureglurnar hafa ekki haft nein áhrif á.

Ég geri hér ráð fyrir að í eignarfalli eintölu sé *-s* ómörkuð ending, en *-ar* mörkuð; og í nf. og þf.ft. séu *-ar/-a* ómarkaðar, en *-ir/-i* og *-ur/-ur* markaðar. Hér verða ekki settar fram beygingarreglur fyrir hinar mörkuðu endingar, enda eru þær alveg hliðstæðar reglunum hér að framan, nema hvað við bætist þessi eini þáttur sem sýnir að orðið hefur ekki hina ómörkuðu endingu í viðkomandi falli.

6.2.4 Orðasafnsreglur

Við skulum nú athuga hvort hægt sé að finna einhver sameiginleg einkenni á þeim orðum sem fá markaðar endingar. Víða er hægt að komast nokkuð áleiðis í því, en þó er ljóst að alltaf verða fjölmörg dæmi útundan, sem ekki verður komist hjá að læra sérstaklega. En hér verður reynt að setja einhvern regluleika fram í formi orðasafnsreglna; og lítum fyrst á nf.ft. Þar má byrja á að taka fram, að orð sem hafa viðskeytin *-að-* (*fatnaður*) og *-uð-* (*söfnuður*) fá *-ir*-ft. Sama gildir um orð sem hafa *-j-* í enda stofns (*bekkur*, sbr. *bekkjar*; gert er ráð fyrir að þetta *-j-* sé í orðasafnsmynd, #bekkj-r#, en falli síðan brott með hljóðbeygingarreglu, sem fjallað verður um hér á eftir). Að öðru leyti virðist helst vera hægt að gera ráð fyrir orðasafnsreglu í líkingu við þessa:

$$(12) \#X - \quad V \quad - C^1 - r\# \\ \quad \quad \quad [-\text{þan}] \quad \hat{a} \text{ -ir-ft.} \\ \quad \quad \quad +\text{no} \\ \quad \quad \quad +\text{kyn} \\ \quad \quad \quad -\text{kvk}$$

(12) segir að búast megi við að orð eins og *dalur*, *vinur*, *siður*, *smiður*, *litur*, *vegur*

o.s.frv. fái *-ir-ft.* Undantekningar frá þessari reglu eru auðvitað fjölmargar, eins og drepíð var á í 4. kafla, en verkaskipting milli *-ar-* og *-ir-ft.* er þó augljós. Margar breytingar á beygingu hafa gengið í þá átt að útrýma undantekningum frá (12); þannig voru *dalur* og *refur* áður *dalar* og *refar* í nf.ft.⁶ *Búkur* var hins vegar *búkir*,⁷ en hefur nú fengið ómarkaða ft., enda fellur það orð ekki undir (12). Þá má benda á, að þá sjaldan börn nota *-ir-ft.* (en ekki *-ar*) á kk.-orð sem þau þekkja ekki, virðast það helst vera orð af þeirri gerð sem (12) lýsir.

Ýmsar þrengri reglur gefa líka *-ir-ft.* Þannig fá orð sem hafa *ö* í stofni flest *-ir-ft.* (*köttur*, *fjörður*; þó ekki t.d. *höldur*); sú regla var sett upp í 4. kafla. Sama gildir um orð sem hafa *-átt-* í stofni (*máttur*, *þáttur*), og raunar um mörg önnur orð þar sem stofninn endar á aðblásturssambandi (*-pp-*, *-tt-* eða *-kk-*; *keppur*, *réttur*, *smekkur*), svo og um sum orð sem hafa stofn sem endar á *-ll-* [èl] (*hvellur*, *skellur*, *sullur*).

Eignarfall eintölu er erfiðara viðfangs. Þó er ljóst að *-s-*endingin er mun algengari en *-ar*, og virðist sækja mjög á; mörg orð sem áður höfðu *-ar* fá nú eða geta fengið *-s*. Sem dæmi má nefna *grunur*, *tugur*, *trúður* o.fl. (jafnvel *lækur*). Þó virðast orð af ákveðinni stofngerð fremur fá *-ar* en önnur; það eru orð eins og *vinur*, *litur* o.s.frv. Við gætum því sett upp aðra orðasafnsreglu, hliðstæða (12), sem segði að orðum af sömu gerð og þar eru tilgreind væri eðlilegt að hafa *-ar-ef.* Undantekningar frá henni yrðu þó mun fleiri en frá (12). En auk þess má finna ýmsar fleiri reglur; þannig fá orð með *ö* í stofni yfirleitt *-ar-ef.* (*köttur*, *fjörður*), svo og þau sem hafa *-átt-* (*máttur*, *þáttur*). Það er þannig töluverð fylgni milli *-ar-ef.* og *-ir-ft.*, þótt út af því bregði oft, eins og við höfum séð.

Orð með orðasafnsmyndina #X-i#, þ.e. þau sem vani er að segja að beygist veikt, eru auðveld viðfangs, því að öll föll eru fyrirsegjanleg út frá orðasafnsmyndinni. Fleirtala þessara orða er hin ómarkaða *-ar-ft.*, þannig að ekki þarf að búa til sérstakar reglur fyrir hana. Undantekningar eru þó þau orð sem enda á *-and-* (þ.e. þau sem vanalega eru kölluð »lýsingarháttur nútíðar«); *nemandi*, *eigandi* o.s.frv. Þau fá fleirtöluendinguna *-r* (sem *u-innskotsreglan* breytir síðan í *-ur*). Sama gildir um önnur orð með *-nd-*sambandi; *bóndi*, *fjandi* og *frændi* fá líka *-ur* í ft. Þó virðast þau vera veikari á svellinu, því að a.m.k. *fjandi* (getur fengið *-ar-ft.*

Að lokum er að nefna, að *-ir-ft.* kemur varla fyrir í orðum af gerðinni #X-i# nema í þjóðaheitum eins og *Danir*, *Grikkir*, *Ítalir*.

Athugið vel að allt sem sagt hefur verið í þessum kafla hvílir á mjög lauslegum athugunum, og sumt kann að vera hæpið eða beinlínis rangt. En einnig er öruggt að hægt er að finna ýmsar fleiri reglur sem spái fyrir um endingar út frá stofngerð, og verður það að vera verkefni lesenda.

6.3 Kvenkyn og hvorugkyn

6.3.1 Beygingardæmi kvenkyns

Kvenkynsorðin hafa tvær mjög algengar orðasafnsmyndir, #X-Ø# (sterk beyging) og #X-a# (veik beyging); og auk þess #X-r#, sem er mjög fátíð.

(13)		a	b	c	d
	Et.	nf.	nál-Ø lifur-Ø	stöð-Ø	fylking-Ø
		þf.	nál-Ø lifur-Ø	stöð-Ø	fylking-u
		þgf.	nál-Ø lifur-Ø	stöð-Ø	fylking-u
		ef.	nál-ar lifr-ar	stöðv-ar	fylking-ar
	Ft.	nf.	nál-ar lifr-ar	stöðv-ar	fylking-ar
		þf.	nál-ar lifr-ar	stöðv-ar	fylking-ar
		þgf.	nál-um lifr-um	stöðv-um	fylking-um
		ef.	nál-a lifr-a	stöðv-a	fylking-a
		e	f	g	h
	Et.	nf.	heiði-Ø	þökk-Ø	rós-Ø verslun-Ø
		þf.	heiði-Ø	þökk-Ø	rós-Ø verslun-Ø

	þgf.	heiði-Ø	þökk-Ø	rós-Ø	verslun-Ø
	ef.	heið-ar	þakk-ar	rós-ar	verslun-ar
Ft.	nf.	heið-ar	þakk-ir	rós-ir	verslan-ir
	þf.	heið-ar	þakk-ir	rós-ir	verslan-ir
	þgf.	heið-um	þökk-um	rós-um	verslun-um
	ef.	heið-aþakk-a	rós-a	verslan-a	
		i	j	k	l
	nf.	nögl-Ø	bók-Ø	mörk-Ø	vík-Ø
	þf.	nögl-Ø	bók-Ø	mörk-Ø	vík-Ø
	þgf.	nögl-Ø	bók-Ø	mörk-Ø	vík-Ø
	ef.	nagl-ar	bók-ar	merk-ur	vík-ur
Ft.	nf.	negl-ur	bæk-ur	merk-ur	vík-ur
	þf.	negl-ur	bæk-ur	merk-ur	vík-ur
	þgf.	nögl-um	bók-um	mörk-um	vík-um
	ef.	nagl-abók-a	mark-a	vík-a	
		m	n	o	p
	nf.	tá-Ø	á-Ø	hönd-Ø	móðir-Ø
	þf.	tá-Ø	á-Ø	hönd-Ø	móður-Ø
	þgf.	tá-Ø	á-Ø	hend-i	móður-Ø
	ef.	tá-ar	á-r	hand-ar	móður-Ø
Ft.	nf.	tæ-r	á-r	hend-ur	mæður-Ø
	þf.	tæ-r	á-r	hend-ur	mæður-Ø
	þgf.	tá-m	á-m	hönd-um	mæðr-um
	ef.	tá-a	á-a	hand-a	mæðr-a
		q	r	s	t
	nf.	lygi-Ø	keppni-Ø	brúð-ur	æð-ur
	þf.	lygi-Ø	keppni-Ø	brúð-i æð-i	
	þgf.	lygi-Ø	keppni-Ø	brúð-i æð-i	
	ef.	lygi-Ø	keppni-Ø	brúð-ar	æð-ar
Ft.	nf.	lyg-ar	keppn-ir	brúð-ir	æð-ar
	þf.	lyg-ar	keppn-ir	brúð-ir	æð-ar
	þgf.	lyg-um	keppn-um	brúð-um	æð-um
	ef.	lyg-a	keppn-a	brúð-a	æð-a
		u	v	w	x
	nf.	sag-a	lilj-a	kirkj-a	kon-a
	þf.	sög-u	lilj-u	kirkj-u	kon-u
	þgf.	sög-u	lilj-u	kirkj-u	kon-u
	ef.	sög-u	lilj-u	kirkj-u	kon-u
Ft.	nf.	sög-ur	lilj-ur	kirkj-ur	kon-ur
	þf.	sög-ur	lilj-ur	kirkj-ur	kon-ur
	þgf.	sög-um	lilj-um	kirkj-um	kon-um
	ef.	sag-n-a	lilj-a	kirk-n-a	kven-n-a

Í dæmum (13)a–n og q–r eiga að eiga að koma fram öll helstu afbrigði af beygingu orða af gerðinni #X-Ø#. Eins og *móðir* beygjast aðeins *dóttir* og *systir*. Það er því eðlilegt að þessi orð hneigist til að halda nf.-forminu í aukaföllum et., og nálgast þannig beygingu annarra kvenkynsorða af gerðinni #X-Ø#. Sömuleiðis er *hönd* einstakt í sinni röð, enda má þessi beyging nú heita horfin úr venjulegu talmáli; þar fær orðið nú *e* í nf. og þf.et., eða þá *ö* í þgf.et., og lagar sig þannig að öðrum kvenkynsorðum af gerðinni #X-Ø#, eða þá það fær myndina *hendi* í nf.et., þ.e. *-i* er túlkað sem hluti

orðasafnsmyndarinnar. Þá beygist orðið ýmist eins og *lygi* í et. (þ.e. án endingar í ef.), eða heldur *-ar* í ef.et.

Athugið að gert er ráð fyrir að í orðum eins og *heiði*, *lygi* og *keppni* sé *-i* hluti stofns, en ekki ending, en falli svo brott þar sem beygingarending hefst á sérhljóði, vegna almennrar reglu um að tvö áherslulaus sérhljóð geti ekki staðið saman. Hugsanlegt væri líka að líta svo á að sama gilti um orð eins og *æður* og *brúður*; orðasafnsmynd þeirra væri þá ekki *#X-r#* heldur *#X-ur#*, þ.e. sérhljóðið væri fyrir hendi í baklægri gerð, og það ylli brottfalli *-i* úr stofninum í nf. Þar með væri búið að laga þessi orð að venjulegri beygingu sterkra kvenkynsorða, að undanskildu nefnifallinu. Þetta væri þó e.t.v. vafasamur ávinningur, því að vanalega eru líka felld undir þetta mörg kvenmannsnöfn, einkum þau sem enda á *-ur*, *-dís* og *-unn*; en í tveimur síðarnefndu tegundunum er varla hægt að gera ráð fyrir *-i* í stofni í nf., því að ekkert sérhljóð er fyrir hendi í beygingarendingu til að eyða því.

Að lokum er svo sýnd beyging fjögurra orða af gerðinni *#X-a#*, sem er mjög algeng. Ef.ft. af *kona* er óreglulegt, en fyrir *-n-* í ef.ft. *sagna*, *kirkna* o.fl. orða má væntanlega gera grein með hljóðbeygingarreglu (sjá 6.4.2).

6.3.2 Orðasafnsreglur

Í orðum með orðasafnsmyndina *#X-a#* er beygingin alveg fyrirsegjanleg, nema e.t.v. í sumum tilvikum í ef.ft. En orðasafnsmyndin *#X-Ø#* er verri viðfangs. Þar kemur þrenns konar ef.et. til greina, *-ar*, *-ur* og *Ø*; og í nf. og þf.ft. koma til greina *-ar*, *-ir* og *-ur*. Við skulum byrja að líta á fleirtöluna.

Eins og áður hefur komið fram, er erfitt að spá um endinguna í ft. út frá orðasafnsmynd sterkra kvenkynsorða. Yfirgnæfandi meirihluti þeirra fær þó *-ir*-fleirtölu, en útilokað er að setja skýrar reglur um hvers konar orð fái *-ar-* eða *-ur*-fleirtölu. Þó má setja hér fram eina orðasafnsreglu, sem ætti að vera eitthvað í áttina:

- (14) *#X - V - C¹-Ø#* á *-ar*-ft.
 -kr
 -uppm
 +no
 +kvk

Þessi regla spáir því að sterk kvenkynsorð, sem hafa eitt (eða færri) samhljóð í enda stofns, á eftir ókringdu og frammæltu sérhljóði, fái *-ar*-ft.; orð eins og *krít*, *vél*, *geil* o.s.frv. Frá þessu eru margar undantekningar, en greinileg tilhneiging er þó í þessa átt.⁸

Því má bæta við að orð sem hafa *ö* í stofni fá alltaf *-ir*-ft., nema þau sem hafa *-önC-*; þau fá yfirleitt *-ur*-ft. (*rönd*, *stöng*, *spöng*, *töng*, *tönn*, *hönd*), en geta þó oft fengið *-ir*. Fleiri reglur má eflaust finna, en eitthvað heldur þó áfram að vera óreglulegt; þannig hafa *nál* og *skál* *-ar*-ft., en *sál* *-ir*; *tíð*, *hurð* o.fl. geta bæði fengið *-ar-* og *-ir*-fleirtölu; o.s.frv.

-(u)r-ft. hafa þónokkur kvenkynsorð. Þar á meðal eru þau sem hafa *-önC-*, eins og áður er nefnt; einnig orð sem hafa þanið sérhljóð + *t* (*gát*, *nótt*, *bót*, *geit*) eða *k* (*brók*, *bók*, *steik*, *tík*, *flik*, *vík*, *eik*). Við þetta bætast sum þeirra orða þar sem stofn endar á *-á*, *-ó*, *-ú* að því er vanalega er talið (*tá*, *fló*, *brú*). Þessi orð hafa öll *i*-hljóðvarp í fleirtölu; en önnur svipuð orð sem ekki hafa hljóðvarp eru talin hafa *-ar*-ft. (*gjá*, *tó*, *frú* o.fl.). Hljóðvarpið er þó það eina sem greinir þarna á milli, því að hið áherslulausa sérhljóð endingarinnar fellur alltaf brott á eftir sérhljóði stofnsins (*tær*, *flær*, *brýr*; *gjár*, *tór*, *frúr*).

Um eintölubeygingu orða af gerðinni *#X-Ø#* er annars það að segja, að ef. er nær alltaf *-ar*. Orð sem enda á frammæltu sérhljóði + *k* fá þó yfirleitt eða geta fengið *-(u)r* (*vík*, *flik*, *tík*, *steik*, *eik*); einnig t.d. *mörk* (stundum), *mjólk*, *nótt*, *sæng*. Öll orðin sem hafa *-ur*-ef. fá líka *-ur*-ft., en ekki öfugt.

Þá geta orð þar sem stofninn endar á *-i* (*lygi*, *keppni*, *gleði*, *ævi*) verið endingarlaus í ef.et.; önnur af sömu gerð (*heiði*, *helgi*) fá *-ar*-endingu. Margt bendir til að þessum

orðum sé eðlilegt að vera endingarlaus í ef.et.; *-ar*-endingin virðist vera víkjandi í þeim, og margir hafa t.d. *helgi* óbreytt í ef. (Reyndar beygist *helgi* í merkingunni 'heilagleiki' alltaf þannig.)

Orð sem enda á *-ing* og *-ung* fá eða geta fengið *-u* í þf. og þgf.et. (*fylking*, *drottning*, *lausung*, *sundrung*); en önnur yfirleitt ekki, nema kvenmannsnöfn (*Björg*, *Elísabet*, *Guðrún*). Sum þeirra hafa þó tilhneigingu til að fá *-i* í staðinn (*Margrét* og jafnvel *Guðrún*). Mörg önnur kvenkynsorð geta fengið *-u*, þótt þau geri það sjaldnast í nútímamáli, a.m.k. ekki talmáli; þar virðist helst vera um að ræða orð sem enda á samhljóðaklössum með tveimur blaðmynduðum samhljóðum (*jörð*, *höll*, *rödd*, *stund*, *mold*). Sum þeirra fá *-u* frekar í þgf. en þf. Annars er erfitt að gefa reglur um þetta; en benda má á að þessi orð hafa talsverða tilhneigingu til að fá *-u* í ef.et. líka, í stað *-ar*. Þar er á ferðinni einföldun þeirrar beygingarreglu sem gefur *-u*; ef hún á bara að verka í þf. og þgf. kostar það tvo þætti, [+aukaf, -eignarf]; taki hún til eignarfallsins líka dugar einn þáttur, þ.e. [+aukaf].

Orð af gerðinni #X-r# eru fá, sem fyrr segir. Fleirtala þeirra fylgir að miklu leyti sömu reglum og gilda um orð af gerðinni #X-Ø#, þótt þar séu afbrigði eins og annars staðar. Að öðru leyti er beygingin fyrirsegjanleg; *-i* í þf. og þgf.et., *-ar* í ef.et.

6.3.3 Hvorugkyn

Hvorugkynsorðin eru langauðveldust viðfangs af kynjunum þremur. Þau hafa aðeins tvö nefnifallsform; #X-Ø# og #X-a#, sem er sjaldgæft. Út frá þessum formum er síðan hægt að spá fyrir um önnur föll. Lítum á beygingu nokkurra orða:

(15)		a	b	c	d
	Et.	nf.	land-Ø	kvæði-Ø	tré-Ø hérað-Ø
		þf.	land-Ø	kvæði-Ø	tré-Ø hérað-Ø
		þgf.	land-i	kvæði-Ø	tré-Ø hérað-i
		ef.	land-s	kvæði-s	tré-s hérað-s
	Ft.	nf.	lönd-Ø	kvæði-Ø	tré-Ø héruð-Ø
		þf.	lönd-Ø	kvæði-Ø	tré-Ø héruð-Ø
		þgf.	lönd-um	kvæð-um	trjá-m héruð-um
		ef.	land-akvæð-a	trjá-a	hérað-a
			e	f	g
	Et.	nf.	aug-a	hjart-a	þem-a
		þf.	aug-a	hjart-a	þem-a
		þgf.	aug-a	hjart-a	þem-a
		ef.	aug-a	hjart-a	þem-a
	Ft.	nf.	aug-u	hjört-u	þem-u
		þf.	aug-u	hjört-u	þem-u
		þgf.	aug-um	hjört-um	þem-um
		ef.	aug-na	hjart-n-a	þem-a

Eins og *tré* beygist aðeins *hné*; *hlé* fær *-i* í þgf.et. og *-um* í þgf.ft., og heldur auk þess óbreyttum stofni í því falli.

Kvæði og önnur orð sem enda á *-i* (*engi*, *belti*) eru endingarlaus í þgf.et., og missa *-i* úr stofninum í þgf. og ef.ft., en það er bara samkvæmt hinni almennu reglu að tvö áherslulaus (óþanin) sérhljóð standi aldrei saman; annað verður að falla brott.

Tvíkvæð hvorugkynsorð eins og *hérað* breyta *a* í seinna atkvæði í *ö* eða *u* í ft. (sjá 6.4.2). Athugið að í hvorugkynsorðunum verkar yfirleitt ekki hin annars almenna regla að sérhljóð í áherslulausu atkvæði falli brott á undan beygingarendingu sem byrjar á sérhljóði. Þau orð sem fella sérhljóðið eru einkum *gaman*, *höfuð*, *sumar*.

Orð af gerðinni #X-a# eru mjög fá, og flest tákna líffæri eða líkamshluta (*auga*,

eyra, hjarta, lunga, nýra). Þó eru til tökuorð sem hafa þessa beygingu þótt á öðru merkingarsviði séu, s.s. *þema* og *firma*. Í ef.ft. þessara orða er oft skotið inn *-n-*, og virðist það vera eftir sömu reglum og í ef.ft. veikra kvenkynsorða.

6.4 Almenn atriði

6.4.1 Opnir og lokaðir beygingarflokkar

Hér að framan hefur verið gert ráð fyrir því að íslenskri nafnorðabeygingu mætti lýsa með tiltölulega fáum beygingarreglum, sem tækju mið af þáttamerkingu orðanna. Þótt aðeins fáar reglnanna hafi verið settar fram á formlegan hátt, ætti það að vera á valdi lesenda að bæta við. Heildarfjöldi reglnanna er sennilega á bilinu 15–20; erfitt er að gefa nákvæma tölu, því að sums staðar er álitamál hvort steypa eigi tveimur reglum saman. Það skiptir þó ekki meginmáli, enda reglurnar aðeins settar fram til að gefa hugmynd um hvernig megi gera grein fyrir beygingunni í stórum dráttum.

En það er ljóst að staða þessara reglna í málkerfinu er mjög mismunandi. Reglurnar sem gefa *-um* í þgf.ft. og *-a* í ef.ft. eru algildar, en svo eru aðrar sem aðeins eru notaðar í örfáum orðum. Þannig er einkum með reglu sem gefur *-u* í þf. og þgf.et. orða eins og *fylking*; reglu sem gefur *-i* í sömu föllum orða eins og *brúður*; reglu sem gefur *-(u)r* í ef.et. orða eins og *vík*; og reglu sem gefur *-u* í nf. og þf.ft. orða eins og *auga*. Það má líka heita, að ekki komi inn í málið ný orð þar sem þessum reglum er beitt. Þó getur það gerst, eins og *þema* sýnir; einkum þó ef til koma orð með hljóðafar sem einhver þessara sjaldgæfu reglna er nátengd. Þannig fær *paník* væntanlega *-(u)r* í ef.et. eins og önnur kvenkynsorð sem enda á *-ik* (*vík, tik, flik*).

Fimm tegundir orðasafnsmynda virðast koma til greina í nýjum orðum, svo að heitið geti. Í karlkynsorðum eru það bæði *#X-r#* og *#X-i#*; í kvenkynsorðum *#X-Ø#* og *#X-a#*; og í hvorugkynsorðum *#X-Ø#*. Í sterku karlkynsorðunum virðist *-ar* vera eina fleirtöluendingin sem ný orð fá, svo að heitið geti a.m.k.; og *-s* yfirgnæfandi sem ending ef.et. Tiltölulega fá sterk kvenkynsorð virðast bætast við, og þar kemur bæði *-ar* og *-ir* til greina sem fleirtöluending, en tæplega *-(u)r* nema í undantekningartil vikum (*blækur*). Aftur á móti er mikill straumur inn í flokk sterkra hvorugkynsorða. Það er athyglisvert, að í kk. og kvk. skuli meginstraumurinn liggja inn í veiku beyginguna, en í hk. inn í þá sterku. Það er líklegt að merkingarleg einhæfni veikra hvorugkynsorða stuðli að lokun þess flokks; en einnig má e.t.v. lesa út úr þessu þróun í þá átt að hvert kyn fái sína sérstöku orðasafnsmynd, sem ekki komi fyrir í öðrum kynjum, og kynið sé þar með fyrirsegjanlegt út frá orðasafnsmynd. Karlkynið fái þannig *#X-i#* og *#X-r#*; kvenkynið haldi *#X-a#*, en losi sig við *#X-r#* til að forðast rugling við kk., og *#X-Ø#* til að forðast rugling við hk.; og hvorugkynið haldi *#X-Ø#*, en losi sig við *#X-a#* til að forðast rugling við kvk. Samkvæmt þessu gæti flokkun endinga í markaðar og ómarkaðar í sterkum karlkyns- og kvenkynsorðum verið eitthvað á þessa leið:

(16) Kk.et.ef.:	<i>-s</i> ómarkað, <i>-ar</i> markað
Kk.ft.nf.:	<i>-ar</i> ómarkað, <i>-ir</i> og <i>-ur</i> markað
Kk.ft.þf.:	<i>-a</i> ómarkað, <i>-i</i> og <i>-ur</i> markað
Kvk.et.þf./þgf.:	<i>-Ø</i> ómarkað, <i>-u</i> og <i>-i</i> markað
Kvk.et.ef.:	<i>-ar</i> ómarkað, <i>-ur</i> markað
Kvk.ft.nf./þf.:	<i>-ir</i> ómarkað, <i>-ar</i> og <i>-ur</i> markað

Það skal tekið fram að þessar hugmyndir eru byggðar á veikum grunni í mörgum tilvikum, og gætu átt eftir að reynast rangar að einhverju leyti. Um einstök föll er annars það helst að segja, að í vali *-s* í ef.et.kk. má byggja á tíðnirannsóknum; en þar er því við að bæta, að sérnöfn virðast hafa tilhneigingu til að fá *-ar*. Um nf.ft.kk. má byggja á tíðni, tökuorðum og barnamáli; en um nf. og þf.ft.kvk. er á litlu að byggja, og þetta er eiginlega sett hér út í bláinn.

Í lok þessarar umfjöllunar um beygingarreglur í nafnorðum er rétt að hnykkja á

nokkrum reglulegum atriðum:

- (17) a Þgf.ft. allra kynja er *-um*
 b Ef.ft. allra kynja er *-a*
 c Nf. og þf.ft. eru alltaf eins í kvk. og hk., og í kk. er þf.ft. eins og nf. mínus *-r* (þó óbreytt ef nf. er *-(u)r*)
 d Í kk.-orðum af gerðinni #X-i#, kvk.-orðum af gerðinni #X-a# og öllum hk.-orðum er beygingin algerlega fyrirsegjanleg út frá orðasafnsmyndinni

6.4.2 Hljóðbeygingarreglur

Fjöldamargar hljóðbeygingarreglur eru að verki í nafnorðabeygingunni, og skal hér litið á þær helstu, og einnig drepitð á nokkrar undantekningar. Reglurnar verða settar fram óformlega; vel má vera, eins og með beygingarreglurnar, að þeim megi steypa frekar saman, eða þá að einhverju sé hér slegið saman sem réttara væri að hafa aðskilið.

Hér verður í upphafi gerð grein fyrir tveimur reglum sem víða eru á ferðum í málkerfinu, þótt skilyrðing þeirra sé nokkuð mismunandi; þær má finna í nafnorðum, lýsingarorðum og sögnum. Þar er fyrst að nefna leifar hins gamla *i*-hljóðvarps; þótt það sé löngu hætt að haga sér sem algild hljóðkerfisregla, eins og bent var á í 3.1.4, varðveitast þau víxl sem það olli og þar voru rakin víða sem beygingarlega skilyrt.¹⁰ Þótt þar virðist um margar mismunandi breytingar að ræða, eru þær tengdar að því leyti, að ef ein þeirra verður í ákveðnu umhverfi, má búast við hinum þar líka. Og umhverfið sem þær verka í er líka víða svipað; oftast kemur *i*-hljóðvarpshljóðið fram þar sem endingin er *Ø* eða byrjar á *-r*. Í nafnorðum verða þessi víxl einkum í orðum sem hafa fleirtöluendinguna *-r* (sem verður *-ur* í yfirborðsgerð). Þannig fáum við fleirtöluna *bækur, brækur, nætur, merkur, rendur, tennur, neglur, hendur, bændur, nemendur* o.s.frv. af *bók, brók, nótt, mörk, rönd, tönn, nögl, hönd, bóndi, nemandi*. Það er ljóst að víxlin eru tengd *-r*-endingunni, því að sum þessara orða geta fengið *-ir*-ft., eins og áður segir, og þá helst stofnsérhljóðið *a*: *markir, randir, tangir*. Karlkynsorðin *bóndi, nemandi* o.s.frv. eru frábrugðin kvenkynsorðunum að því leyti að hljóðvarpshljóðið helst í allri fleirtölunni, líka í þgf. og ef., þar sem þó er ekki *-r*-ending. Þessa reglu má setja upp einhvern veginn svona:

- (18) V ® *i*-hljóðvarpshljóð / ___ C₀-r
 +no
 +ft

Einhvern veginn þyrfti svo að endurbæta þessa reglu til að hún ylli líka hljóðvarpi í þgf. og ef.ft. í kk., þar sem það á við.

Í lo. verkar reglan í stigbreytingunni; *hár, stór, fagur* eru í mst. *hærri, stærri, fegurri*. Í sögnum verkar hún bæði í vh.þt., sem af *ná, duga, telja* er *næði, dygði, teldi*; og líka í nt. sterkra sagna, þar sem við finnum víxl eins og *bjóða — býð, taka — tek*, o.s.frv.

Í hópi nafnorða, lýsingarorða og sagna má finna dæmi um að önghljóðin *j* og *v* komi fram í sumum beygingarmyndum orða en ekki öðrum. Við höfum víxl eins og *skel — skeljar, stöð — stöðvar, egg — eggjum, bekkur — bekkjar, söngur — söngvar* í no.; *nýr — nýjan, miður — miðjan* í lo.; *telja — tel, slökkva — slekk* í so. Í fornu máli voru *j* og *v* hálf sérhljóð, og komu fram í þessum orðum á undan öðrum sérhljóðum en þeim sem samsvöruðu hvoru um sig að myndunarstað; þ.e. *j* kom ekki fram á undan *i*, né *v* á undan *u*. Auk þess féllu þau brott á undan samhljóðum og í bakstöðu. Nú haldast þau yfirleitt á undan öllum sérhljóðum; við fáum *söngvum*, en ekki **söngum*, og *telji*, ekki **teli*. Það mætti því virðast sem við gætum sett upp reglu:

- (19) j C
 _ | ® Ø / ___ + _

v ##

Þessi regla breytir #skel-j# í *skel*, #söng-v-r# í *söngur* (með *u*-innskoti), o.s.frv. Það er þó varla hægt að telja hana hljóðkerfisreglu, því að hún á sér undantekningar sem virðast vera beygingarlega skilyrtar. Berið saman no. *stef* og so. *hefja*. Þar höfum við í báðum tilvikum víxl milli *j* á undan *a* og *u* (*stefja* — *stefjum*, *hefja* — *hefjum*) og Ø í bakstöðu (*stef*, *hef*). En á undan *i* fellur *j* brott í nafnorðinu (*stefi*), en ekki í sögninni (*hefji*). Einnig eru dæmi um að *j* og *v* haldist í bakstöðu, í orðum eins og *bölv*, *grenj*; og að auki í fjölmörgum orðum sem hafa *-f* í bakstöðu stofns í stafsetningu. Þetta eru orð eins og *tólf*, *álf*, *gólf* o.s.frv.

Eins og áður segir (í 6.2.1) er gert ráð fyrir að beygingarregla bæti *-i* við í þgf.et. allra karlkynsorða með orðasafnsmyndina #X-r#, en þetta *-i* sé svo oft fellt brott með hljóðbeygingarreglu. Hana virðist mega setja upp á þennan hátt:¹¹

$$(20) \quad \begin{array}{l} \text{j} \\ i \text{ ® } \emptyset / \quad \text{V} \quad + \text{---} \\ \quad \quad \quad \text{VC} \\ \quad \quad \quad +\text{no} \\ \quad \quad \quad +\text{kyn} \\ \quad \quad \quad -\text{kvk} \\ \quad \quad \quad -\text{ft} \\ \quad \quad \quad +\text{djúpf} \\ \quad \quad \quad -\text{eignarf} \end{array}$$

Eins og sjá má kemur *j* í enda stofns hér líka við sögu eins og í reglunni næst á undan; en auk þess fellur *-i* yfirleitt brott ef stofn endar á sérhljóði eða einu samhljóði; endi hann á samhljóðaklasa helst *-i* yfirleitt. Þó verkar brottfallið ekki í orðum sem hafa viðskeytin *-að-* og *-uð-*, og aðeins í sumum sérnöfnum.

Eina reglu mætti setja upp eitthvað á þessa leið:

$$(21) \quad \begin{array}{l} \text{á} \text{ ® } \text{æ} / \text{---} \text{C}_1 + \text{i(r)} \\ \quad \quad \quad +\text{no} \\ \quad \quad \quad +\text{kyn} \\ \quad \quad \quad -\text{kvk} \\ \quad \quad \quad -\text{ir-ft} \end{array}$$

Þessi regla segir að í stað *á* komi *æ* í stofn orðs, ef *á* eftir fer a.m.k. einn samhljóði í stofninum, endingin hefst á *-i*, og um er að ræða karlkynsorð með *-ir-ft*. Þetta er sem sé reglan sem stjórnar hljóðavíxlunum í *háttur*, *máttur* og slíkum orðum. Hún er hljóðbeygingarregla, því að tiltaka verður beygingarlegar upplýsingar. Það verður að takmarka hana við no., því að hún verkar ekki í sögnum eins og bent var á í 4. kafla; hún er líka bundin við kk., því að ft. af *átt* er *áttir*, ekki **ættir*; og hún er bundin við orð með *-ir-ft.*, því að þgf.et. af *bátur* er *báti*, ekki **bæti*. Hins vegar er hún ekki einskorðuð við orð með *-átt-*, því að *þráður* beygist svona líka.

Í karlkynsorðum sem hafa *ö* í orðasafnsmynd skiptast á *ö* — *e* — *a*, og í orðum með *jö* í orðasafnsmynd *jö* — *i* — *ja*. Fyrir þessu má gera grein með hljóðbeygingarreglum, sem miðast við endingarnar, eins og sjá má af því að ef þessi orð missa *-i* í þgf.et., eða fá *-s* í stað *-ar* í ef.et., helst *ö* í þeim föllum, eins og bent var á í 4. kafla (*kekki*, en *kökk*; *kakkar*, en *kökks*).¹²

Í karlkyninu má auk þess nefna víxlin í orðunum *ketill* og *Egill*, þar sem *e* verður *a* á undan *i* í þgf.et. Það er hins vegar hæpið að setja upp sérstakar reglur fyrir þessi orð, vegna þess að um er að ræða einangruð dæmi; *fetill* mun nú vera *fetil* eða *fetli* í þgf., en gamla þgf. *fatli* orðið að sérstöku veiku kk.-orði. Þá má nefna víxlin *fadir* — *föður*, *dagur* — *degi* og *sonur* — *syni* (þau síðastnefndu mætti e.t.v. tengja með einhverjum

hætti við reglu (21)).

Þá er að gera grein fyrir víxlum *a* og *ö* í sterkum kvenkynsorðum (*þökk — þakkir, höfn — hafnir*). Þar er um tvennt að ræða; annaðhvort að gera ráð fyrir *ö* í orðasafnsmyndinni, og leiða *a* af því á undan *a* (*þakkar*) og *i*; eða leggja *a* til grundvallar og leiða *ö* af því í endingarlausum föllum. Sams konar víxl eru í sterkum hvorugkynsorðum (*barn — börn, land — lönd*). Hér er síðari kosturinn valinn, og gert ráð fyrir *a* í baklægri gerð orðasafnsmyndar, m.a. vegna þess að sams konar víxl koma fyrir í lýsingarorðum (*svartur — svört*), þar sem einboðið virðist að leggja *a* til grundvallar. Reglan er því einhvern veginn svona:¹³

(22) a ® ö / ___C₀+Ø
 +fallo
 [+kvk]
 -kyn
 +ft

Þessi uppsetning með slaufu á að sýna, að reglan verki í endingarlausum föllum í kvenkyni og í fleirtölu hk. (ekki í et.hk., því að þá yrði *barn* (et.) að **börn*).

Skyld þessu eru víxlin í viðskeytunum *-uð-* í kk. (*fögnuður — fagnaðir*) og *-un* í kvk. (*verslun — verslanir*). Þar er *u* yfirleitt í endingarlausum föllum (og í nf.et. í *-uð-*, þar sem ekkert sérhljóð er í endingunni í baklægri gerð), en *a* ef sérhljóð er í endingunni. Þó helst *u* alltaf í ef.et. í *-un*, þótt þar sé endingin *-ar*; og stundum helst *u* líka á undan *-ar* í ef.et. í *-uð*. Þróunin er því sú sama og með *i*-hljóðvarpsvíxlin í kk. (*nemandi — nemendur, bóndi — bændur*), að sama sérhljóðið helst í allri et., og annað í allri ft.

Þá er það *n* í ef.ft. í kvk. og hk. (*sagna, augna*). Það er greinilega beygingarlega skilyrt, sbr. að ef.ft. af *magi* er *maga*, ekki **magna*; og ef.ft. af *sög* er *saga*, ekki **sagna*. Reglan verkar aðeins í orðum af gerðinni #X-a# (og auk þess stundum í orðunum *sól* og *sál*, sem reyndar er stundum *sála* í nf.et.). Skilyrðing reglunnar er dálítið óljós; þó er víst að hún verkar ekki ef stofn endar á *-r, -s, -n, -j*. Þó verkar hún á eftir *-gj* og *-kj*, en þá fellur *-j* brott; *kirkja — kirkna*.

6.5 Yfirlit

Í upphafi kaflans var bent á að hægt er að segja nokkuð fyrir um kyn orða út frá orðasafnsmynd þeirra og merkingu. Síðan var sýnd beyging 24 karlkynsorða og jafnmargra kvenkynsorða, en 7 hvorugkynsorða, og reynt að lýsa beygingu þeirra með hjálp orðasafnsreglna, beygingarreglna og hljóðbeygingarreglna, án tillits til hefðbundinnar beygingarflokkunar. Helstu beygingarreglur sem þörf er á í karlkynsbeygingunni voru settar fram á formlegan hátt, skýrt hvað þær gera, og sýnt hversu misjafnlega víðtækar þær eru; sumar verka bara í einu falli karlkynsnafnorða, en aðrar jafnvel í (nær) öllum fallorðum allra kynja. Einnig var því haldið fram að þar sem fleiri en ein ending kemur til greina í sama falli (s.s. *-s* og *-ar* í kk.et.ef.) mætti lýsa því með því að telja aðra endinguna **markaða**, og segja hana þurfa einum þætti fleira en hina.

Þá var reynt að finna orðasafnsreglur sem gætu tengt saman ákveðnar stofngerðir og ákveðnar endingar. Í ljós kom að í kk. er að talsverðu leyti hægt að segja fyrir um val endingar í ef.et. og nf. og þf.ft. út frá stofngerðinni, þótt undantekningar séu vissulega margar. Í kvenkyninu er þetta talsvert erfiðara, a.m.k. hvað varðar fleirtöluna. Hvorugkynið og orðasafnsmyndirnar #X-i# í kk. og #X-a# í kvk. (veik beyging) eru á hinn bóginn auðveld viðfangs; beygingin er þar alveg fyrirsegjanleg út frá orðasafnsmyndinni.

Einnig kom fram að misjafnlega mikið líf er í hinum ýmsu beygingarreglum; sumar þeirra taka auðveldlega til sín ný orð, s.s. nýyrði og tökuorð, en aðrar bæta engu við sig, heldur missa fremur orð til þeirra sem sterkari eru.

Í lok kaflans voru tíndar til fjölmargar hljóðbeygingarreglur sem finna má í

nafnorðabeygingunni, reynt að gera grein fyrir því í hvers konar orðum þær verkuðu, og sumar þeirra settar fram formlega. Þó vantar mikið á að fyrir þeim hafi verið gerð fullnaðargrein; og til viðbótar þeim kemur fjöldi hljóðkerfisreglna sem hér hefur að engu verið getið.

7. Beyging lýsingarorða, greinis, forafna, töluorða og atviksorða

7.1 Fallbeyging lýsingarorða og greinis

7.1.1 Sterk beyging frumstigs

Eins og áður er komið fram, beygjast lýsingarorð í íslensku bæði sterkt og veikt. Sterka beygingin virðist vera ómörkuð, og sú veika er nær eingöngu notuð á lo. sem standa í NI sem er [+ákv]. Sérhvert lo. getur staðið í hvaða kyni sem er; og hér er gert ráð fyrir að orðasafnsmynd lo. sé stofninn, sem samsvarar þá yfirleitt forminu í nf.et.kvk. (að undanskildum víxlunum *a – ö*). Lítum nú á sterka beygingu nokkurra lýsingarorða:

(1)			Kk.	Kvk.	Hk.	
a	Et.	nf.	fal-ur	föl-Ø	fal-t	
		þf.	fal-an	fal-a	fal-t	
		þgf.	föl-um	fal-ri	föl-u	
		ef.	fal-s	fal-rar	fal-s	
	Ft.	nf.	fal-ir	fal-ar	föl-Ø	
		þf.	fal-a	fal-ar	föl-Ø	
		þgf.	föl-um	föl-um	föl-um	
		ef.	fal-ra	fal-ra	fal-ra	
b	Et.	nf.	smá-r	smá-Ø	smá-tt	
		þf.	smá-an	smá-a	smá-tt	
		þgf.	smá-um	smá-rri	smá-u	
		ef.	smá-s	smá-rrar	smá-s	
	Ft.	nf.	smá-ir	smá-ar	smá-Ø	
		þf.	smá-a	smá-ar	smá-Ø	
		þgf.	smá-um	smá-um	smá-um	
		ef.	smá-rra	smá-rra	smá-rra	
c	Et.	nf.	gamal-l	gömul-Ø	gamal-t	
		þf.	gaml-an	gaml-a	gamal-t	
		þgf.	göml-um	gamal-li	göml-u	
		ef.	gamal-s	gamal-lar	gamal-s	
	Ft.	nf.	gaml-ir	gaml-ar	gömul-Ø	
		þf.	gaml-a	gaml-ar	gömul-Ø	
		þgf.	göml-um	göml-um	göml-um	
		ef.	gamal-la	gamal-la	gamal-la	
d	Et.	nf.	lítill-l	lítill-Ø	lítill-ð	
		þf.	lítin-n	lítill-a	lítill-ð	
		þgf.	lítill-um	lítill-li	lítill-u	
		ef.	lítill-s	lítill-lar	lítill-s	
	Ft.	nf.	lítill-ir	lítill-ar	lítill-Ø	
		þf.	lítill-a	lítill-ar	lítill-Ø	
		þgf.	lítill-um	lítill-um	lítill-um	
		ef.	lítill-la	lítill-la	lítill-la	
e	Et.	nf.	farin-n	farin-Ø	fari-ð	
		þf.	farin-n	farn-a	fari-ð	
		þgf.	förn-um	farin-ni	förn-u	
		ef.	farin-s	farin-nar	farin-s	
	Ft.	nf.	farn-ir	farn-ar	farin-Ø	
		þf.	farn-a	farn-ar	farin-Ø	
		þgf.	förn-um	förn-um	förn-um	
		ef.	farin-na	farin-na	farin-na	

f	Et.	nf.	talin-n	talin-Ø	tali-ð
		þf.	talin-n	tald-a	tali-ð
		þgf.	töld-um	talin-ni	töld-u
		ef.	talin-s	talin-nar	talin-s
	Ft.	nf.	tald-ir	tald-ar	talin-Ø
		þf.	tald-a	tald-ar	talin-Ø
		þgf.	töld-um	töld-um	töld-um
		ef.	talin-na	talin-na	talin-na

Athugið að þar sem skrifað er *ll* í *gamall* og *lítill* er framburðurinn [əl]; og *nn* í bakstöðu í *farinn* og *talinn* er venjulega stutt [n] en ekki langt [n:].

Að auki eru svo nokkur lo. sem enda á sérhljóði; *andvaka*, *samferða*, *hugsi* o.fl. Þau eru eins í öllum föllum og kynjum, og báðum tölum, og stigbreytast ekki.

Hér er um fremur lítil tilbrigði að ræða, og þau sem þó eru, virðast að mestu fyrirsegjanleg út frá orðasafnsmynd. Lýsingarorð sem enda á *-il* og *-in* (þar með taldir lh.þt. af sögnum) haga sér öðruvísi en önnur lo. í þrem föllum. Í þf.et.kk. fá þau bara *-n* í stað *-an*, sem önnur fá; og í nf. og þf.et.hk. fella þau niður *-l* og *-n* í bakstöðu stofns. Hér verður gert ráð fyrir að ekki þurfi að setja upp sérstakar beygingarreglur fyrir þessi afbrigði, heldur megi gera ráð fyrir að hljóðbeygingarreglur sjái um að fella niður *-a-* úr *-an* í kk. og *-l/-n* úr *-in/-il* í hk.; og einnig að breyta *-t* í *-ð* í hk. sömu orða.

Athugið að gert er ráð fyrir að í (1)c–f byrji endingarnar í þgf. og ef.et.kvk. og ef.ft. á *-r-*, þótt svo sé ekki að sjá á yfirborði; en eðlilegt er að telja að þarna séu að verki almennar hljóðkerfisreglur, sem koma fyrir víða annars staðar (t.d. í beygingu no. eins og *stóll* og *himinn*).

Það er athyglisvert að *-r-* kemur (fyrir utan nf.et.kk.) bara fram í þeim myndum sem eru markaðar fyrir a.m.k. tvær formdeildanna kyns, falls og tölu. Eins og fram kom í 5. kafla. eru þgf. og ef. talin mörkuðust af föllunum, kvk. af kynjunum og ft. er mörkuð gagnvart et.; og það er einmitt í þgf. og ef.kvk.et. og í ef.ft. allra kynja sem *-r-* kemur fyrir. Eins og við sjáum síðar, er þetta ekki eina dæmið um að sérstök tengsl virðist vera milli markaðra gilda mismunandi formdeilda. Með því er átt við að það eru t.d. oft einhver tengsl milli ft. og kvk., kvk. og ef., ft. og ef. o.s.frv.

7.1.2 Veik beyging og beyging miðstigs og efstastigs

Veik beyging lýsingarorða er einföld viðfangs, og nægir að taka eitt dæmi um hana:

(2)	Kk. et.	Kvk. et.	Hk. et.	Öll kyn ft.
Nf.	góð-i	góð-a	góð-a	góð-u
þf.	góð-a	góð-u	góð-a	góð-u
þgf.	góð-a	góð-u	góð-a	góð-u
Ef.	góð-a	góð-u	góð-a	góð-u

Takið eftir að hér er aðeins um þrjár mismunandi endingar að ræða; *-a*, *-i* og *-u*. Eins og í sterku beygingunni svipar beygingunni í mörkuðustu formdeildunum (kvk. og ft.) saman, andstætt beygingunni í hinum ómarkaðri (hk. og kk.).

Athugið líka að í et. beygjast veik lýsingarorð alveg eins og veik nafnorð (*hani*, *lilja*, *auga*); og fleirtalan í nf. og þf. er eins og ft. veikra hk.-no., sem samræmist því að hk. sé ómarkað og komi því fram þegar enginn munur kynja er gerður. Hins vegar eru þetta einu dæmin um fallorð (fyrir utan lo. í mst.) þar sem þgf.ft. endar ekki á *-(u)m* né ef.ft. á *-a*.

Beygingu efstastigs má gera skil um leið og frumstiginu, með því að hafa (*-ast*) í sviga í beygingarreglum, næst fyrir aftan stofninn; efstastigið beygist nefnilega alveg eins og frumstigið, bæði sterkt og veikt. Miðstigið er hins vegar dálítið sér á báti. Í 5. kafla var talið að það væri markaðasta stigið, og það beygist lítið; hefur t.d. sama form

hvort sem það er ákveðið eða ekki: *Jón er ríkari maður en þú*; *Ríkari maðurinn vann*. Miðstigið endar yfirleitt á *-i* í öllum kynjum, föllum og báðum tölum, nema á *-a* í hk.et. Þó er til að beygja miðstigið í kk.et. eins og frumstig og efstastig í veikri beygingu, þ.e. með endingunni *-a* í aukaföllunum.

7.1.3 Hljóðbeygingarreglur

Lítum fyrst á reglur sem gera grein fyrir afbrigðum í hk. orða sem enda á *-in* og *-il*:

$$(3) \quad \begin{array}{ccc} l & & i \\ _ & | & \textcircled{R} \text{Ø} / \\ n & & [-\text{áh}] \quad _ + t \end{array}$$

Þessi regla segir að *l* og *n* falli burt á eftir *i* í áherslulausu atkvæði, ef *-t*-ending fer á eftir; #mikil-*t*# \textcircled{R} *mikið*, #talin-*t*# \textcircled{R} *talið*. Nauðsynlegt er að binda hana við *i*, því að #gamal-*t*# verður ekki **gamað*. Önnur regla breytir svo endingunni *-t* í *-ð* í áhersluleysi:

$$(4) \quad \begin{array}{ccc} & V & \\ t \textcircled{R} \text{ð} / & & + _ \# \\ & [-\text{áh}] & \end{array}$$

Þessi regla er bundin við að sérhljóð fari næst á undan *-t*, og getur því ekki verkað fyrir en (3) er búin að verka í orðum eins og #farin-*t*# \textcircled{R} #fari-*t*# \textcircled{R} *farið*.

Í *lítill* eru víxl á *i* og *i*, þannig að *i* kemur ef tvö samhljóð fara á eftir, annars *i*. *Mikill* hefur aftur á móti alltaf *i* í stafsetningu, en ekki er ólíklegt að í framburði komi þar oft fyrir sams konar víxl. Þau má líka finna í fornafnabeygingunni (sjá 7.2.2). Annað sem er sérstakt við beygingu *lítill* og *mikill* er að þar verður samlögungun í þf.et.kk.; #lítill-an# \textcircled{R} #lítill-n# \textcircled{R} *lítinn*. Hér má einnig minna á að *ó* verður *o* í nf. og þf.et.hk. af *góður* (#góð-*t*# \textcircled{R} *gott*).

Þá eru það víxl *-an* og *-n* í þf.et.kk. Fyrir þeim ætti að mega gera grein með reglu sem fellir niður *a* á eftir *-il/-in* í áherslulausu atkvæði, ef *-n* fer á eftir:

$$(5) \quad \begin{array}{ccc} & i & l \\ a \textcircled{R} \text{Ø} / & & _ | + _ n \\ & [-\text{áh}] & n \end{array}$$

Reglan breytir t.d. #farin-an# í *farinn*. Hún verður að verka á undan hinni almennu sérhljóðabrottfallsreglu sem áður hefur oft verið nefnd; annars fengjum við **farnan*. Stundum getur þó regluröðin breyst og almenna reglan verkað, og þá fáum við myndir eins og *barðan*, *taldan* í stað *barinn*, *talinn*.

Þá erum við komin að annarri breytingu sem verður í beygingu lýsingarháttanna sem enda á *-in*. Þegar almenna sérhljóðabrottfallsreglan fellir *-i-* brott, lendar *-n* næst lokahljóði ratarinnar. Ef það er [+hljómandi] samhljóð veldur það oft því að *n* í viðskeytinu breytist í lokhljóð eða önglhjóð; *d* á eftir *l*, *m*, *n*, en *ð* á eftir *r*; #talin-ir# \textcircled{R} #talin-ir# \textcircled{R} *taldir*, #tamin-ar# \textcircled{R} #tamn-ar# \textcircled{R} *tamdar*, #vanin-a# \textcircled{R} #van-na# \textcircled{R} *vanda*, #barin-um# \textcircled{R} #barn-um# \textcircled{R} *börðum*. Þessa reglu mætti setja upp svona:

$$(6) \quad \begin{array}{ccc} & C & \\ n \textcircled{R} [-\text{hljómandi}] / & & _ + V \\ & & [+ \text{hljómandi}] \\ & & +\text{fallo} \\ & & +\text{so} \end{array}$$

Þessi uppsetning segir aðeins að *n* verði [-hljómandi]; en síðan er það verkefni hljóðkerfisreglna að stjórna því hvort það verður samfellt (*ð*) eða ekki (*d*). Eins og sjá

má er gert ráð fyrir að reglan sé beygingarlega skilyrt; verki aðeins í lh.þt. Það er vegna þess að breytingin verður ekki í orðum sem eru upphaflega lh., en hafa síðan misst tengslin við sögnina og orðið að sjálfstæðum lo.; þannig fáum við *förnum*, ekki **fördum*, og *gölnum*, ekki **göldum* (nema í spakmælinu `Oft verður góður hestur úr göldum fola').¹ Þegar *-rn-* breytist ekki í *-rð-*, er [è] skotið inn á milli þess í stað (#förn-um# ® [fөрènum]), sem er almenn hljóðkerfisregla.

a breytist í *ö* í endingarlausum föllum í kvk. og hk.ft., eins og í no.; þetta kemur vel fram í beygingu orðsins *falur* í (1)a. Sömuleiðis breytist *a* alltaf í *ö* á undan *u*. Í mynd eins og *gömul* má gera ráð fyrir að *a* í viðskeytinu breytist fyrst í *ö* (#gamal# ® #gamöl# með hljóðbeygingarreglu; síðan verki almenn regla sem breytir áherslulausu *ö* í *u* og gefi #gamul#, og þá komi *u*-hljóðvarp til sögunnar og gefi *gömul*).

Áður hefur verið minnst á *j*-brottfall (*nýr* — *nýjan*, sjá 6.4.2); auk þess er svo að finna í lýsingarorðabeygingunni fjölda hljóðkerfisreglna sem einnig koma fyrir í öðrum orðflokkum.

7.1.4 Beyging greinis

Vegna þess hve beygingu greinis svipar til lýsingarorðabeygingar er rétt að taka hann hér með. Eins og segir í 5.2.5 er hér gert ráð fyrir að sérstök beygingarregla sem miðist við þáttinn [+ákv] setji greininn á, fremur en að hann sé sérstakt orð í djúpperð. Þessa beygingarreglu mætti setja upp á þessa leið:

- (7) #X-Y# á #X-Y+in#
 +no
 +ákv

Y táknar hér beygingarendingu, þannig að þessi uppsetning á að sýna að reglan setji stofn greinisins, *-in-*, á eftir beygingarendingu. + táknar svo skil milli nafnorðs og greinis; gert er ráð fyrir að þau séu sterkari en skil milli nafnorðs og venjulegra beygingarendinga, eins og sést m.a. á því að ýmsar hljóðkerfisreglur verka ekki yfir þau. Á útkomuna úr (7), þ.e. #X-Y+in#, verka síðan reglur sem setja rétta endingu á greininn. Það eru sömu reglur og sjá um beygingu lýsingarorða og lýsingarháttanna sem enda á *-in-* og *-il-*, og er fjallað um þær hér á undan. Hér skal aðeins reynt að gera grein fyrir því hvenær *i* helst í greininum og hvenær það fellur brott.

i fellur alltaf brott á eftir áherslulausu sérhljóði (#han-a+in-na# ® *hananna*, #sag-a+in# ® *sagan*). Það fellur einnig brott þar sem beygingarending greinisins hefst á sérhljóði (#han-ar+in-ir# ® *hanarnir*, #kon-ur+in-ar# ® *konurnar*). Hér er því í raun um að ræða sömu eða sams konar brottfallsreglu og verkar í beygingu no. eins og *hamar* og *jökull* og lo. eins og *gamall* og *farinn*.

Auk þess fellur *i* brott í örfáum tilvikum sem ekki falla undir þessa reglu; í orðunum #fé+i-ð# ® *féð*, #tré+i-ð# ® *tréð*, #hné+i-ð# ® *hnéð*. Í þessum orðum mætti búast við að *i* héldist, en eins og áður hefur komið fram (6.3.3) er beyging þeirra afbrigðileg að öðru leyti líka. Það er athyglisvert, að *hlé*, sem áður beygðist eins og þessi orð, er nú bæði farið að fá *-i* í þgf.et., og líka hætt að fella brott *-i-* úr greininum. Það sýnir að óreglan tengist þessum ákveðnu orðum, en kemur beygingu greinisins í sjálfu sér ekkert við.

Ef beygingarending orðs er aðeins eitt sérhljóð, fellur hún stundum brott þegar greinirinn bætist við. Um það gilda þessar reglur:

Endingin *-i* í þgf.et.kk. fellur brott á undan greini, nema hún sé alveg skyldubundin í orðinu án greinis. Þannig fáum við t.d. *bátnum* (en miklu síður *bátinum*), því að bæði *bát* og *báti* gengur í þgf.et. án gr. Hins vegar fáum við aðeins *hestinum*, ekki **hestnum*, og *vininum*, ekki **vinnum*, því að *hest* og *vin* getur aðeins verið þf., ekki þgf.

Þá fellur endingin *-a* í ef.ft. yfirleitt brott í kvk., ef stofninn endar á sérhljóði #á-a+in-na# ® *ánna*, #brú-a+in-na# ® *brúnna*). Þannig geta komið upp lágmarkspör milli kk. og kvk.; *flói* (kk.) og *fló* (kvk.) eru eins í ef.ft. án gr., *flóa*, en með gr. verður kk. *flóanna*, en kvk. *flónna*.² En athugið að sams konar munur kemur fram í þgf.ft.,

bæði með og án gr.; *flóum* (kk.) og *flóm* (kvk.). Hliðstæður munur á ef.ft. með og án greinis kemur líka fram í kk.-orðinu *skór*; *skóa*, *skónna*. En *skór* sleppir líka sérhljóðinu úr endingunni í öðrum föllum ft.; *skór*, *skóm*, ekki **skóar*, **skóum*. Aftur á móti heldur t.d. *mór* sérhljóðinu alltaf; *móar*, *móum*, *móa*, *móanna*. Það lítur því út fyrir að ef þanið áherslusérhljóð í bakstöðu stofns fellir niður sérhljóð næst á eftir sér á annað borð, þá gerist það í öllum tilvikum (sbr. muninn á *hné* og *hlé* hér á undan). En af hverju fellur *-a* þá ekki brott í ef.ft. án gr.? Líklegasta skýringin er sú að þar komi einhverjar merkingarlegar hömlur til; ef *-a* félli brott, stæði stofninn einn eftir, en eignarfallsmerkið væri alveg horfið. Aftur á móti má *-u-* falla brott í þgf.ft., því að *-m* stendur eftir sem þágufallsmerki. En þegar greinirinn bætist við, kemur sérstakt eignarfallsmerki á hann, og þá má fella *-a* brott.

7.2 Beyging fornafna og töluorða

7.2.1 Persónufornöfn, afturbeygt fornafn og ábendingarfornöfn

Við skulum fyrst líta á beygingu fornafna 1. og 2. persónu, svo og afturbeygða fornafnsins:

(8)	1.p.			2.p.			Afn.
	Et.	Ft.	(Ft.)	Et.	Ft.	(Ft.)	
Nf.	ég	við	vér	þú	þið	þér	
Þf.	mig	okkur	oss	þig	ykkur	yður	sig
Þgf.	mér	okkur	oss	þér	ykkur	yður	sér
Ef.	mín	okkar	vor	þín	ykkar	yðar	sín

Sig er ómerkt hvað varðar tölu, og hefur ekkert nefnifallsform. Hin gömlu fleirtöluform *þér* og *vér* eru nú aðeins notuð í hátíðlegu máli, og þá allt eins í eintölumerkingu; þau stjórna þá ft. á sögn, en ef þau taka með sér lýsingarorðssagnfyllingu stendur hún ýmist í et. eða ft. (*Þér eruð hraustur/hraustir*). En sem venjuleg ft. eru nú hin gömlu tvítöluform, *þið* og *við*, einhöfð.

Þessi orð eru alveg sér á báti um beygingu, og þýðingarlaust að ætla sér að setja nokkrar almennar reglur um hana. Þó má benda á innbyrðis regluleik í þessum myndum. *Ég*, *þú* og *sig* beygjast eins í aukaföllunum, þannig að aðeins munar upphafsamhljóðinu (*m/p/s*). Aukaföllunum svipar saman andstætt nefnifallinu í fleirtölunni; og í allri ft. eru þf. og þgf. eins, en eignarfall öðruvísi. Allt getur þetta komið heim við þá þáttamerkingu fallanna sem hér hefur verið notuð.

Þegar litið er á 3. persónu fornöfn og ábendingarfornöfn fara ýmsar kunnuglegar reglur strax að koma í ljós:

(9)	Kk.		Kvk.	Hk.	Kvk.	Kk.	
	Et.	nf.	hann	hún	það	sú	sá
		þf.	hann	hana	það	þá	þann
		þgf.	honum	henni því		þeirri þeim	
		ef.	hans	hennar	þess	þeirrar	þess
	Ft.	nf.	þeir	þær	þau	þær	þeir
		þf.	þá	þær	þau	þær	þá
		þgf.	þeim	þeim	þeim	þeim	þeim
		ef.	þeirra þeirra	þeirra þeirra	þeirra þeirra		

Það þjónar bæði sem hk. af 3. persónu fornafni og ábendingarfornafni; og fleirtala 3. persónu fornafnanna og ábendingarfornafnsins *sá* er sú sama.

Ef breytingum á stofnum er sleppt, má sjá hér allar helstu reglur úr lýsingarorðabeygingunni. Kvenkynsbeygingin er nær alveg eins og lýsingarorðabeyging, að því undanskildu að *-a* vantar í þf.et. *þá*. Sama gildir um hvorugkynið, nema þar vantar *-u* í þgf.et., og endingin í nf. og þf.et. er *-ð* en ekki *-t*. Í karlkyninu vantar *-a* í

þf.ft. *þá* (eins og í hliðstæðu formi í kvk.et.þf.); og þf.et.kk. er *-n* eins og í lo. sem enda á *-il* eða *-in*. Það má benda á, að það er einmitt líka í þeim orðum sem hk.lo. fær endinguna *-ð* í stað *-t*, sbr. *það*; svo að e.t.v. má tengja formin *hann* (þf.) og *það* (í stað **hanan* og **þat*) á einhvern hátt þeim reglum sem áttu að gera grein fyrir þessum víxlum í lýsingarorðunum, s.s. með því að miða á einhvern hátt við áhersluleysi; en ekki verður farið lengra út í þá sálma hér.

Auk þess telst það til afbrigða að í stað endingarinnar *-um* í þgf.et.kk. og þgf.ft. allra kynja er hér *-m* í *þeim*; en eins og áður hefur sést eru slíks dæmi í no. á eftir þöndu sérhljóði.

Um breytingar á stofnunum er fátt eitt að segja; það virðist ljóst að um þær gildi engar almennar reglur, heldur verði að læra þær sérstaklega.

Önnur ábendingarfornöfn eru *þessi* og *hinn*. *Þessi* beygist eins og lýsingarorð (sterkt), nema hvað í stað *-ss-* kemur *-nn-* í þf.et.kk., *þennan*. Formin í nf. og þf.hk. eru *þetta* í et. og *þessi* í ft.; og skotið er inn *-a-* í ef.ft., *þessara*.

Hinn beygist eins og lo. (með *-n* í stað *-an* í þf.et.kk.). Í nf. og þf. et.hk. verður þó samlögun, sem ekki verður í lo. (#hin-t# ® *hitt*, en #lin-t# ® *lint*). Hinn svonefndi **lausigreinir** (sem virðist eins mega kalla ábendingarfornafn) beygist eins, nema í nf. og þf.et.hk. hagar hann sér eins og lo. sem enda á *-il* og *-in*, þ.e. fellir niður *-n* og breytir *-t* í *-ð* (#hin-t# ® #hi-t# ® *hið*).

7.2.2 Eignarfornöfn, spurnarfornöfn, óákveðin fornöfn

Aðrir flokkar fornafna eru eignarfornöfn, spurnarfornöfn og óákveðin fornöfn. Eignarfornöfnin eru *minn*, *þinn*, *sinn*, *vor* (*sinn* afturbeygt, *vor* tæpast notað lengur nema í mjög hátíðlegu máli). Spurnarfornöfn eru *hver*, *hvor*, *hvaða*, *hvilikur* (það síðastnefnda varla notað lengur í spurnarmerkingu). Nokkuð er á reiki hvaða orð eru talin til óákveðinna fornafna; þar er einna helst hægt að grípa til setningafræðilegra raka, en þau eru ekki viðfangsefni þessa rits. Hér verður því aðeins staðnæmst við þau orð sem á einhvern hátt eru sérstök í beygingu; en meðal orða sem talin hafa verið til óákveðinna fornafna má nefna *einn*, *neinn*, *enginn*, *nokkur*, *sumur*, *hver*, *einhver*, *sérhver*, *annar*, *annarhvor*, *hvorugur*, *báðir*, *allur*, *ýmis*. Lítum á beygingu nokkurra orða úr þessum flokkum:

(10)		Kk.		Kvk.		Hk.
a	Et.	nf.	min-n	mín-Ø		mi-tt
		þf.	min-n	mín-a	mi-tt	
		þgf.	mín-um	min-ni		mín-u
		ef.	mín-s	min-nar		mín-s
	Ft.	nf.	mín-ir	mín-ar		mín-Ø
		þf.	mín-a	mín-ar		mín-Ø
		þgf.	mín-um	mín-um		mín-um
		ef.	min-na	min-na		min-na
b	Et.	nf.	hver-Ø	hver-Ø		hver-t/hva-ð
		þf.	hver-n	hverj-a		hver-t/hva-ð
		þgf.	hverj-um	hver-ri		hverj-u
		ef.	hver-s	hver-rar		hver-s
	Ft.	nf.	hverj-ir	hverj-ar		hver-Ø
		þf.	hverj-a	hverj-ar		hver-Ø
		þgf.	hverj-um	hverj-um		hverj-um
		ef.	hver-ra	hver-ra		hver-ra
c	Et.	nf.	engin-n	engin-Ø		ekker-t
		þf.	eng-an	eng-a		ekker-t
		þgf.	eng-um	eng-ri		eng-u

		ef.	einski-s		eng-rar		einski-s
	Ft.	nf.	eng-ir		eng-ar		engin-Ø
		þf.	eng-a		eng-ar		engin-Ø
		þgf.	eng-um		eng-um		eng-um
		ef.	eng-ra		eng-ra		eng-ra
d	Et.	nf.	annar-Ø		önnur-Ø		anna-ð
		þf.	ann-an		aðr-a		anna-ð
		þgf.	öðr-um		annar-ri		öðr-u
		ef.	annar-s		annar-rar		annar-s
	Ft.	nf.	aðr-ir		aðr-ar		önnur-Ø
		þf.	aðr-a		aðr-ar		önnur-Ø
		þgf.	öðr-um		öðr-um		öðr-um
		ef.	annar-ra		annar-ra		annar-ra

Í *minn* (og *þinn* og *sinn*) koma fyrir svipuð víxl *i* og *i* og *i* lo. *lítill*; *i* á undan einu samhljóði, *i* á undan tveim. Undantekning er í ef.et.kk. og hk., *míns*, þar sem *i* kemur á undan tveimur samhljóðum; og er þar dæmi um að skil milli stofns og eignarfalls-*s* séu það sterk að þau verki sem orðaskil. Að öðru leyti beygist *minn* alveg eins og lo., með *-n* í stað *-an* á eftir óþöndu (áherslulausu) sérhljóði í þf.et.kk., og samlögun á *-n+t* ® *-tt* [hè] í hk.

Beyging *hver* er sömuleiðis regluleg lýsingarorðabeyging, þar sem gera verður ráð fyrir orðasafnsmyndinni #hver+j-#, og *-j* fellur svo í bakstöðu og á undan samhljóði samkvæmt títtnefndri reglu. En auk þess hefur *hver* sérstaka mynd, *hvað*, í nf. og þf.et.hk., sem er notað sérstætt, þ.e. sem aðalorð í nafnlið (án ákvæðisliðar). Eins beygjast samsetningarnar *einhver* og *sérhver*, og hafa sams konar tvímyndir í hk. Þó er *eitthvað* nú notað jöfnum höndum sérstætt og hliðstætt. *Hvor* beygist á sama hátt, nema þar er ekkert *-j* í orðasafnsmynd, og kemur því hvergi fram í beygingu. *Hvaða* beygist ekki, þ.e. er ómerkt hvað varðar kyn, tölu og fall; og *hvilikur* hefur venjulega lýsingarorðsbeygingu.

Enginn tekur stofnbreytingu í ef.et.kk. og hk., *einskis*, og kemur þar enn fram að þessi tvö föll haga sér alltaf eins; ef ef.et. er óreglulegt í kk., þá er það líka óreglulegt — og á sama hátt — í hk. Auk þessa eru nefnifallsmyndir (og þf.hk. og ft.) óregluleg, þannig að í kk., kvk. og ft. bætist *-in* við stofninn *eng-*, en í hk. kemur myndin *ekkert*.

Annar fær alveg reglulegar lýsingarorðsendingar, og hagar sér í hk. eins og lo. sem enda á *-in* og *-il*. Þegar *-nnr-* lendir saman vegna sérhljóðabrottfalls breytist það í *-ðr-* (#annar-um# ® #annr-um# ® *öðrum*). Þetta eru sams konar víxl og t.d. í *maður* (#mann-r#) — *mann*, *suður* — *sunnar*; en ekki er hægt að setja upp almenna hljóðkerfisreglu um þetta, vegna forma eins og t.d. *sannri*, ekki **saðri*.

Allur, *sumur*, *hvorugur*, *ýmis* og *nokkur* beygjast eins og lo.; þó fellur *i* oft brott úr *ýmis* í þeim föllum þar sem endingin byrjar á *-r-*, og þá samlagast *r* ekki *s* (#ýmis-ra# ® *ýmissa* eða *ýmsra*). *Nokkur* hefur tvímyndir í nf. og þf.hk.et., *nokkurt* og *nokkuð*. Sú fyrnefnda er mynduð með því einu að bæta hinni venjulegu hvorugkynsendingu við stofninn, eins og *gamalt*; hin er mynduð á sama hátt og hk.lo. sem enda á *-in* og *-il*, þ.e. með því að fella niður lokasamhljóð stofnsins, og þá breytist *t* í *ð* á eftir áherslulausu sérhljóði. Tengsl þessara mynda eru hin sömu og milli *eitthvað* og *eitthvert*, en nú er *nokkuð* oft notað í báðum hlutverkum, rétt eins og *eitthvað*.

Báðir er af merkingarlegum ástæðum ekki til nema í ft., og hefur venjulega lýsingarorðabeygingu nema í nf. og þf.hk., *bæði*, og ef. *beggja*.

Orðasamböndin *sinn hvor* og *hvor sinn* eru sér á báti; þau eru stundum kölluð **gagnverkandi** fornöfn. Yfirleitt hafa þau verið notuð þannig að annað sambeygist frumlaginu í falli, hitt andlaginu (*Mennirnir tóku sína bókina hvor / sinn hvora bókina / hvor sína bók*). Nú mun þó algengast í talmáli að nota þetta sem eitt fornafn, *sitthvor*, og láta seinni liðinn sambeygjast andlaginu, en hafa þann fyrri óbeygðan; hann getur þó

stundum sambeygst frumlaginu í kyni, en er líklega oftast í hk. án tillits til kyns frumlagsins (*Þeir tóku sitthvora bókina*).

7.2.3 Beyging töluorða

Af töluorðum eru það aðeins þau fyrstu fjögur sem beygjast, svo og *hundrað*, *þúsund* og *milljón*.

(11)	Kk.	Kvk.	Hk.	Kk.	Kvk.	Hk.
	Nf.	tveir	tvær	tvö	þrír	þrjár þrjú
	Þf.	tvo	tvær	tvö	þrjá	þrjár þrjú
	Þgf.	tveim	tveim	tveim þrem	þrem	þrem
	Ef.	tveggja	tveggja	tveggja	þriggja	þriggja þriggja

Takið eftir líkindunum við beygingu ft. *þeir/þær/þau*; *-a* vantar í kk.þf., og *-um* verður *-m* í þgf. Þessi orð geta svo bætt *-ur* aftan við hina venjulegu endingu í þgf. (*tveimur*, *þremur*), og er það sérstakt fyrir þessi tvö orð. Eignarfallið er hliðstætt ef. *beggja*, af *báðir*.

Fjórir beygist reglulega eins og lo., nema stofnbreyting verður í ef. og hk.nf. og þf.; *ffögur* kemur í stað *ffór*-. *Einn* beygist eins og lo. (sterkt og veikt), og missir *-a*-úr endingunni í þf.et.kk.; #ein-an# ® *einn*. *-a*- helst aftur á móti ef merkingin er 'aleinn'.

Hundrað og *þúsund* beygjast eins og venjuleg hvorugkynsnafn-orð; geta þó staðið í kvenkyni, og fá þá *-ir*-ft.

Af raðtölunum beygist *fyrsti* bæði veikt og sterkt (*fyrstur*); *annar* beygist aðeins sterkt; en aðrar raðtölur beygjast aðeins veikt. Athugið þó að það er aðeins í *fyrsti* sem þetta tengist þættinum [\pm ákv]; *annar* er notað bæði ákveðið og óákveðið, og sömuleiðis *þriðji* o.s.frv.

7.2.4 Almenn um fallbeygingu

Ef litið er að lokum yfir beygingu fallorða í íslensku, er ýmislegt sem vert er að vekja athygli á og þörf væri að skoða nánar. Athugið t.d. að aðgreining er yfirleitt meiri í ómörkuðum formdeildum en mörkuðum; þ.e., eftir því sem orðmynd hefur fleiri plúsmerkta beygingarþætti er líklegra að hún sé sameiginlegur fulltrúi fyrir t.d. mörg kyn, mörg föll o.s.frv. Þannig eru sjaldnast nema tvær mismunandi fallmyndir í et. sterkra kvenkynsorða, þrjár í hvorugkyninu, og 3–4 í karlkyni. Fleirtala er líka mörkuð gagnvart eintölu, og þgf. og ef. gagnvart nf. og þf.; og í samræmi við það er þar lítil aðgreining, þ.e. endingin *-um* í öllum fallorðum (nema lo. í veikri beygingu og miðstigi). Í ef. er endingin að vísu *-a* í nafnorðum, *-ra* í lo. og fn.; en þar eru auðvitað líkindi á milli.

Athyglisverð eru líka tengslin milli hinna mörkuðu formdeilda kvk. og ft. annars vegar, og hinna ómarkaðri, kk. og hk., hins vegar. Áður var bent á að lo.-endingar sem byrja á *-r* eru einskorðaðar við kvk. og ft.; og ef.et.lo. og fn. er alltaf eins í kk. og hk., líka þegar það er óreglulegt, eins og bent var á í sambandi við *enginn*. Þá eru tengsl milli þgf.et.kk. og hk. í lo. og fn.

Líkindin milli fleirtölubeygingar no. annars vegar og lo. og fn. hins vegar eru líka mjög greinileg; í kk. er nefnifallsendingin sérhljóð + *r*, en þolfallsendingin bara sérhljóð, alveg eins og í no.; munurinn felst í því, að í no. er alltaf sama sérhljóðið (*a* eða *i*) í báðum föllunum, en í lo. er *i* í nf., en *a* í þf. Í kvk. eru nf. og þf.ft. alltaf eins, rétt eins og í no., og nota endinguna *-ar*, sem er algeng í no. líka; og í hk. eru nf. og þf. alltaf endingarlaus í ft., alveg eins og í no.

Þá má nefna að í sterkri beygingu lo. er ending nf.et.kk. alltaf *-r* (sem ýmsar hljóðkerfisreglur, þær sömu og í no., geta svo breytt) eins og í no.; og nf.et.kvk. er endingarlaus, bæði í no. og lo. Nf. og þf.et. hafa sömu mynd í öllum fallorðum í hvorugkyni. Endingar veikrar beygingar eru eins í no. og lo. í öllum kynjum í eintölunni.

Margt fleira mætti nefna, en þetta verður látið duga, og lesendum eftirlátið að finna fleiri regluleg atriði og tengsl í fallbeygingunni.

7.3 Stigbreyting

7.3.1 Stigbreyting lýsingarorða

Endingar efri stiganna eru *-ar-* í miðstigi og *-ast-* í efstastigi. Þær geta stundum misst *-a-*, og verður hér haft fyrir satt að hægt sé að gera grein fyrir því með hljóðbeygingarreglu. Það þarf því aðeins eina beygingarreglu fyrir hvort stig; og áður er búið að gera grein fyrir fallbeygingunni.

Lítum nú á stigbreytingu nokkurra lo.; notað er kvk., svo að stofninn komi fram.

(12) Fst.	Mst.	Est.	
	gömul-Ø	eld-r-i	el-st-Ø
	stór-Ø	stær-r-i	stær-st-Ø
	falleg-Ø	falleg-r-i	falleg-ust-Ø
	rik-Ø	rik-ar-i	rik-ust-Ø

Þarna eru sýndar fjórar tegundir stigbreytingar. Orð eins og *rik*, sem bæta við sig *-ar-* og *-ast-*, eru langflest. Flest orð sem hafa óþanið sérhljóð í stofni og aðeins eitt samhljóð í bakstöðu virðast fá þessar endingar. Endingarnar *-r-* og *-st-*, eins og í *stór*, fá mörg orð með þanið sérhljóð í stofni, svo og orð sem enda á *-ng* (*þungur*, *svangur*, *langur*) eða *-nn* (*grunnur*, *þunnur*). Ef *-a-*id fellur úr endingunni, tekur stofnsérhljóðið yfirleitt *i*-hljóðvarpi ef það getur. *i*-hljóðvarpsvöxlin voru sýnd í 3.2.2; regluna mætti setja svona upp í lo.:

(13) V ® <i>i</i> -hljóðvarpshljóð /	___C ₀ +C
	+fallo
	+so
	+stig

Sum lo. fá *-r-* í mst., en *-ast-* í est., eins og *falleg*. Þar er einkum um að ræða tvær tegundir orða; annars vegar þau sem enda á *-leg-* eða *-ug-* (*vegleg*, *kunnug*); hins vegar þau sem enda á þöndu sérhljóði + *l* eða *n* (*sæl*, *heil*, *kæn*, *sein*; undantekning er *væn*, sem er *vænst* í est.). Mörg orð þar sem stofninn endar á þöndu sérhljóði stigbreytast líka svona (*þrá*, *sljó*, *hlý*, *ný*); önnur missa *-a-* í báðum stigum og fá hljóðvarp (*fá*, *há*) eða eru hljóðvarpslaus (*kná*, *mjó*).

Nokkur orð hafa svo óreglulega stigbreytingu, eins og *gömul*; þau skipta þá um stofn í efri stígunum, en hafa venjulegar endingar (án *-a-*; *góður* — *betri* — *bestur*, *lítill* — *minni* — *minnstur*, *mikill* — *meiri* — *mestur*, *margur* — *fleiri* — *flestur*, *vondur* — *verri* — *verstur*). Allt eru þetta algeng orð, sem leyfist þessi óregla af þeim sökum.

Að lokum skal rifjað upp að nokkur lo. þar sem stofninn endar á sérhljóði, s.s. *andvaka*, *hugsi*, breyta aldrei um form; en þau geta stigbreytst með *meira* og *mest*.

7.3.2 Stigbreyting atviksorða

Sum atviksorð stigbreytast einnig. Til þess nota þau sömu endingar og lo., *-ar* og *-ast*, en í ao. koma auðvitað engar fallendingar þar aftan á. Þó er oft notað *-ara* í stað *-ar* í mst. Eins og lo. geta ao. misst *-a-* úr endingunni; þá verður miðstigsendingin bara *-r*, og ef hún kemur á stofn sem endar á samhljóði gilda sömu reglur og þegar nefnifallsendingin *-r* í kk.et.no. og lo. bætist við stofn; t.d. er oft skotið inn *-u-*, s.s. í #lang-r# ® *lengur*. Þá fylgir *i*-hljóðvarp styttri endingunum eins og í lo. Lítum nú á nokkur sýnishorn:

(14)	Fst.	Mst.	Est.
	aftur	aft-ar	aft-ast
	lang-t	leng-ra	leng-st
	lengi	leng-ur	leng-st
	(norð-)	norð-ar	nyr-st
	beint	bein-na	bein-ast
	vel	bet-ur	be-st

Svipaðar reglur virðast gilda og í lo. um hvaða stofn fær hvaða endingu; þannig fær *langt* styttri endingar og hljóðvarp, rétt eins og *langur*; og *beint* fær styttri endinguna í mst., en þá lengri í est., eins og *beinn*. Svo hafa nokkur ao. lengri endinguna í mst., en þá styttri í est., og er því aðeins hljóðvarp þar; það munstur er ekki til í lo. Þetta eru orð eins og *norðar* — *nyrst*, *sunnar* — *syðst*, *innar* — *innst*, *utar* — *yst*, *ofar* — *efst* o.fl.; sameiginlegt einkenni þeirra er að þau eru ekki til í frumstigi.

Þá hafa enn nokkur ao. óreglulega stigbreytingu, s.s. *illa* — *verr* — *verst*, *mjög* — *meir* — *mest*, *lítt* — *miður* — *minnst* o.fl.

7.4 Yfirlit

Hér eru teknir saman fjórir flokkar fallorða; lýsingarorð, greinir, fornöfn og töluorð. Ástæðan er sú að í grundvallaratriðum er beyging þeirra sú sama, þótt að vísu séu ýmis afbrigði, einkum í persónufornöfnum og ábendingarfornöfnum.

Í upphafi voru tekin dæmi af sterkri beygingu frumstigs sex lýsingarorða, og haldið fram að fyrir þeim tilbrigðum sem þar koma fram megi gera grein með hljóðbeygingar- og hljóðkerfisreglum; þar er helst að nefna mun þeirra lýsingarorða (og lýsingarháttar) sem enda á *-in-* og *-il-* og annarra. Einnig kom fram að veik beyging, svo og öll fallbeyging miðstigs og efstastigs, er mjög einföld viðfangs og algerlega fyrirsegjanleg.

Síðan var gerð grein fyrir beygingu viðskeytts greinis, og aðaláhersla lögð á að athuga brottfall *i* úr rót hans. Það virðist lúta sömu lögmálum og brottfall úr orðum eins og *hamar*, en fleira kemur til, sem erfitt er að setja óbrigðular reglur um.

Þá voru sýnd dæmi um beygingu hinna óreglulegri flokka fornafna; persónufornafna, afturbeygðs fornafns og ábendingarfornafna. Bent var á að þótt þessir flokkar séu um margt óreglulegir og gera verði ráð fyrir að margar myndir séu þar lærðar sérstaklega, gægjast regluleg atriði úr lýsingarorðabeygingunni víða fram, ef vel er að gáð.

Önnur fornöfn og töluorð fá svo að miklu leyti venjulegar lýsingarorðaendingar, þótt einhver afbrigðileiki komi fram í einstökum föllum þeirra flestra, og sums staðar séu til tvímyndir sem gegna mismunandi hlutverkum (*hvert* — *hvað*).

Að lokum var svo fjallað um stigbreytingu. Því var haldið fram að hægt væri að gera grein fyrir þeim afbrigðum sem í henni finnast með hljóðbeygingar- og hljóðkerfisreglum, þótt aðeins ein slík væri sett fram. Þarna er svo hnýtt aftan í kafla um stigbreytingu atviksorða, og bent á að endingar þeirra eru hinar sömu og endingar lýsingarorðanna, að frádregnum beygingarendingum.

8. Sagnbeyging

8.1 Yfirlit um sagnbeygingu

8.1.1 Sterkar sagnir og veikar

Hefðbundin tvískipting sagna í íslensku er í **sterkar** og **veikar**. Munurinn felst í því, að þær veiku hafa sérstaka endingu (tann-eða tannbergsmælt lokhljóð eða önghljóð, *ð/d/t*) í þátíð, en þær sterku ekki. Þær síðarnefndu hafa þess í stað **hljóðskipti**, þ.e. skipta um stofnsérhljóð eftir ýmsum reglum, sem hér verða taldar hljóðbeygingarreglur og gerð skil síðar.

Gera verður ráð fyrir orðasafnsþætti, sem greini milli sterkra og veikra sagna. Eðlilegt virðist að telja veikar sagnir ómarkaðar, þar eð sagnir færast fremur úr sterkri beygingu í veika en öfugt, og allar nýjar sagnir sem koma inn í málið verða veikar; við getum því notað þáttinn [\pm sterk]. Þegar sögn er merkt [$+$ sterk], hindrar það beitingu beygingarreglu sem bætir við þátíðarendingu.

Eins og vaninn er með orðasafnsþætti verður að læra sérstaklega fyrir hverja sögn hvernig þátturinn [\pm sterk] er merktur. Þó er hægt að koma þar við ýmsum orðasafnsreglum, sem sýna að sögnum með ákveðið hljóðafar er eðlilegt að vera sterkar. Ein þeirra gæti t.d. verið á þessa leið:

- (1) #X₁C₁# â [$+$ sterk]
 +so
 .
 .
 .

Þessi regla segir, að sögn sem hefur *i* í stofni og a.m.k. eitt samhljóð á eftir sé sterk; sbr. *bíta*, *síga*, *víkja*. Undantekningar eru fáar; þó má nefna *sníkja* og tökusögnina *fla*, svo og þær sem skrifaðar eru með *y* (*hlýja*, *fýla* o.fl.). Hliðstæða reglu mætti setja upp fyrir sagnir sem hafa *jó* og *jú* í stofni (*sjóða*, *ljúga*).

Sagnir eru **opinn** orðflokkur, eins og nafnorð. Hins vegar er flokkur sterkra sagna alveg lokaður, og þær sterku sagnir sem notaðar eru í nútímamáli eru ekki margar; á bilinu 100–150.¹ Þar á meðal eru þó margar algengustu sagnir málsins, sem geta haldið sterku beygingunni sökum tíðni sinnar.

8.1.2 Sundurgreining endinga

Það kom fram í 5. kafla að sagnir beygjast eftir mörgum formdeildum; tíð, hætti, tölu og persónu. Ýmis vafaatriði eru í sambandi við það hvernig eigi að gera grein fyrir þessari beygingu á formlegan hátt; einkum hvort eigi að gera ráð fyrir sérstakri endingu fyrir hverja formdeild, eða hvort eigi að telja að endingar sagna séu ósundurgreinanlegar, fulltrúar margra formdeilda hver. Eigum við t.d. að segja að í myndinni *leituduð* sé *-uduð* ein ending, sem sé sameiginlegur fulltrúi fjögurra formdeilda, 2. persónu, fleirtölu, viðtengingar- eða framsöguháttar og þátíðar; eða eigum við að reyna að greina endinguna niður, aðskilja fulltrúa formdeildanna? Báðir kostirnir eru hugsanlegir, en ef sá seinni er valinn, lenda oft saman mörg áherslulaus, óþanin sérhljóð, sem síðan þarf flest að fella niður. Slíkrar reglu er þó þörf hvort eð er, eins og margsinnis hefur komið fram, þannig að hér myndi ekki vera um fjölgun reglna að ræða. Hér verður því litið svo á að í sagnbeygingu geti allt upp í fjórar reglur verkað á sama form, hver á eftir annarri.²

- (2) aRegla sem bætir við *-ði* í þátíð veikra sagna
 b Regla sem bætir við *-i* í viðtengingarhætti
 cReglur sem bæta við fleirtöluendingu (oftast *-u*)
 d Ýmsar reglur sem bæta við persónuendingum

Athugið að gert er ráð fyrir að ómörkuð gildi formdeilda, þ.e. nútíð, framsöguháttur,

eintala og (oftast) 3. persóna, bæti engum endingum við; aðeins mörkuðu gildin geri það.

Myndin *leituduð*, 2.pers.ft.vh.þt. af *leita* (getur reyndar líka verið fh.), væri þá leidd út á þennan hátt; athugið að hér hafa allar formdeildirnar markað gildi:

- (3) a Orðasafnsmynd #leita#
 b Eftir (2)a #leita-ði#
 c Eftir (2)b #leita-ði-i#
 d Eftir (2)c #leita-ði-i-u#
 e Eftir (2)d #leita-ði-i-u-ð#

Síðan þarf reglan sem eyðir áherslulausu óþöndu sérhljóði á undan öðru slíku að verka tvisvar, og eyða báðum *i*-unum; en breytingin *a* ® *u* í stofninum er af völdum *u*-hljóðvarps, sem er almenn hljóðkerfisregla.

8.2 Beygingardæmi sagna

8.2.1 Veikar sagnir

Við skulum nú athuga beygingu nokkurra veikra sagna:

			a				b				c				d					
(4)	Nt.	fh.	1.p.	tel-Ø	dæm-i	dug-i	kalla-Ø													
			2.p.	tel-ur	dæm-ir	dug-ir	kalla-r													
			3.p.	tel-ur	dæm-ir	dug-ir	kalla-r													
		ft.	1.p.	telj-um	dæm-um	dug-um	köll-um													
			2.p.	telj-ið	dæm-ið	dug-ið	kall-ið													
			3.p.	telj-a	dæm-a	dug-a	kall-a													
	vh.	et.	1.p.	telj-i	dæm-i	dug-i	kall-i													
			2.p.	telj-ir	dæm-ir	dug-ir	kall-ir													
			3.p.	telj-i	dæm-i	dug-i	kall-i													
		ft.	1.p.	telj-um	dæm-um	dug-um	köll-um													
			2.p.	telj-ið	dæm-ið	dug-ið	kall-ið													
			3.p.	telj-i	dæm-i	dug-i	kall-i													
Pt.	fh.	et.	1.p.	tald-i	dæm-di	dug-ði	kalla-ði													
			2.p.	tald-ir	dæm-dir	dug-ðir	kalla-ðir													
			3.p.	tald-i	dæm-di	dug-ði	kalla-ði													
		ft.	1.p.	töld-um	dæm-dum	dug-ðum	köllu-ðum													
			2.p.	töld-uð	dæm-duð	dug-ðuð	köllu-ðuð													
			3.p.	töld-u	dæm-du	dug-ðu	köllu-ðu													
	vh.	et.	1.p.	teld-i	dæm-di	dug-ði	kalla-ði													
			2.p.	teld-ir	dæm-dir	dug-ðir	kalla-ðir													
			3.p.	teld-i	dæm-di	dug-ði	kalla-ði													
		ft.	1.p.	teld-um	dæm-dum	dug-ðum	köllu-ðum													
			2.p.	teld-uð	dæm-duð	dug-ðuð	köllu-ðuð													
			3.p.	teld-u	dæm-du	dug-ðu	köllu-ðu													
Bh.	et.	2.p.	tel(du)	dæm(du)	dug(ðu)	kalla(ðu)														
Lh.	þt.		tal-in-	dæm-d-	dug-að-	kalla-ð-														
Nh.			telj-a	dæm-a	dug-a	kalla-Ø														

Í beygingafræðibókum er vani að skipta veikum sögnum í fjóra flokka, og kalla sagnir eins og *telja* 1. flokk, sagnir eins og *dæma* 2. flokk, sagnir eins og *duga* 3. flokk, og sagnir eins og *kalla* 4. flokk. Í þessari flokkun er farið eftir ýmsum atriðum, en þó einkum eftir endingunni í 1.pers.et.fh.nt., sem er talin Ø í 1. flokki, *-i* í 2. og 3. flokki, og *-a* í 4. flokki. Fleira er þó haft til hliðsjónar við flokkunina, s.s. verkun *i*-hljóðvarps og ending lh.þt.³

Hér verður hins vegar talið að þessi flokkun sé óþörf, þar eð beygingin sé fyrirsegjanleg út frá orðasafnsmyndinni, þ.e. nafnhættinum. Reiknað er með að orðasafnsmynd *telja* sé #tel+j-a#, þ.e. #X+j-a#; orðasafnsmynd *dæma* og *duga* sé #dæm-a# og #dug-a#, þ.e. #X-a#; og orðasafnsmynd *kalla* sé #kalla#, þ.e. #X#. X táknar stofn sagnarinnar, sem kemur fram í boðhættinum (*tel* (þú), *dæm* (þú), *dug* (þú), *kalla* (þú)). Munur sagnanna kemur þá fram í því, að sérstök beygingarregla bætir við -i í nt.fh.et. sagna sem hafa orðasafnsmyndina #X-a#. ⁴

Þetta þýðir að gert er ráð fyrir að -a í *kalla* sé ekki af sama toga og -a í *telja*, *dæma* og *duga*. Það fyrrnefnda er hluti stofns, eins og sést á því að það helst í allri beygingunni (*kallaði*, *kalla þú*); en í hinum flokkunum er það ending nafnháttar og kemur ekki annars staðar fram (*teldu*, ekki **teljaðu*; *dæmdi*, ekki **dæmaði*, o.s.frv.).

8.2.2 Sterkar sagnir

Sterkar sagnir greinast frá veikum á þann hátt að hafa enga endingu í þátíð, en í staðinn skipta þær um stofnsérhljóð eftir ákveðnum reglum. Vaninn er að gera ráð fyrir fjórum svokölluðum **kennimyndum**; nafnhætti, 1.pers.et.fh.nt., 1.pers.ft.fh.þt., og lh.þt. Af þessum myndum á síðan að vera hægt að leiða allar aðrar; t.d. er vh.þt. leiddur af ft.fh.þt., eins og betur sést í 8.3.3.

Þau mismunandi munstur sem fram koma í kennimyndunum eru kölluð **hljóðskiptaraðir**, og er sögnum skipt í flokka eftir þeim. Yfirleitt er gert ráð fyrir 6–7 flokkum sterkra sagna; auk þess eru 5 flokkar svonefndra tvöföldunarsagna. ⁵

Gallinn er hins vegar sá, að fjölmargar sagnir verður að telja upp sem undantekningar, því að þær falla ekki alveg að neinum flokkanna. Hér verður því ekki hirt um þessa flokka, heldur litið á orðasafnsmyndina og athugað að hve miklu leyti beygingin sé fyrirsegjanleg út frá henni. Lítum á dæmi: ⁶

(5)			a	b	c	d
Nt.	fh.	et.	1.p. bít-Ø	býð-Ø	brest-Ø	fer-Ø
			2.p. bít-ur	býð-ur	brest-ur	fer-ð
			3.p. bít-ur	býð-ur	brest-ur	fer-Ø
		ft.	1.p. bít-um	bjóð-um	brest-um	för-um
			2.p. bít-ið	bjóð-ið	brest-ið	far-ið
			3.p. bít-a	bjóð-a	brest-a	far-a
	vh.	et.	1.p. bít-i	bjóð-i	brest-ifar-i	
			2.p. bít-ir	bjóð-ir	brest-ir	far-ir
			3.p. bít-i	bjóð-i	brest-ifar-i	
		ft.	1.p. bít-um	bjóð-um	brest-um	för-um
			2.p. bít-ið	bjóð-ið	brest-ið	far-ið
			3.p. bít-i	bjóð-i	brest-ifar-i	
Þt.	fh.	et.	1.p. beit-Ø	bauð-Ø	brast-Ø	fór-Ø
			2.p. bei-st	bauð-st	bra-st	fór-st
			3.p. beit-Ø	bauð-Ø	brast-Ø	fór-Ø
		ft.	1.p. bit-um	buð-um	brust-um	fór-um
			2.p. bit-uð	buð-uð	brust-uð	fór-uð
			3.p. bit-u	buð-u	brust-u	fór-u
	vh.	et.	1.p. bit-i	byð-i	bryst-i	fær-i
			2.p. bit-ir	byð-ir	bryst-ir	fær-ir
			3.p. bit-i	byð-i	bryst-i	fær-i
		ft.	1.p. bit-um	byð-um	bryst-um	fær-um
			2.p. bit-uð	byð-uð	bryst-uð	fær-uð
			3.p. bit-u	byð-u	bryst-u	fær-u
Bh.	et.	2.p.	bít(tu)	bjóð(ddu)	brest(u)	far(ðu)
Lh.	þt.		bit-in-	boð-in-	brost-in-	far-in-
Nh.			bit-a	bjóð-a	brest-a	far-a

Eins og sjá má eru endingarnar að mestu leyti hinar sömu og í veiku sögnunum, að því auðvitað undanskildu að sterku sagnirnar hafa enga þátíðarendingu. Þar að auki hafa þær endinguna *-st* í 2.pers.et.fh.þt., sem veiku sagnirnar hafa ekki.

Önnur atriði sem eru öðruvísi í beygingu sterkra sagna en veikra tengjast flest hljóðskiptunum á einn eða annan hátt.

8.2.3 Núþálegar sagnir

Nokkrar sagnir eru kallaðar **núþálegar**; *eiga, mega, unna, kunna, þurfa, vita, vilja, muna, munu, skulu* og e.t.v. *vera*. Ástæðan fyrir nafngiftinni er sú, að nútíð þessara sagna er mynduð á svipaðan hátt og þátíð sterkra sagna, þ.e. með hljóðskiptum; þátíðinni svipar aftur á móti oftast til þátíðar veikra sagna, þ.e. hefur endingu með tannbergsmæltu lok- eða önghljóði. Þó hefur *vera* sterka þátíð, enda ýmist hvort hún er talin þarna með; og *unna* og *kunna* fá ekki tannbergsmælt lok-eða önghljóð í þt., en endingar veikra sagna að öðru leyti (*kunni, unni*). *Eiga, mega* og *vita* taka stofnbreytingum í þt. (*átti, mátti, vissi*); og í raun og veru eru það ekki nema *vilja* og *muna* sem hafa reglulega þátíð að hætti veikra sagna.

Munu og *skulu* eru einu sagnir málsins sem hafa nafnháttarendinguna *u* í stað *a*; og þær eru líka einu sagnirnar sem geta haft *u* í 2. og 3.pers.ft.nt., #mun-u-i-ð# ® *munuð*, þótt *u* virðist nú vera að víkja fyrir *i* í 2.pers.ft.fh. og 2. og 3.pers.ft.vh.

Í nt.et. eru þessar sagnir endingarlausar nema í 2.pers., þar sem þær bæta við sig *-t* (sem tvöfaldast á eftir þöndu sérhljóði eins og í hk.lo.: #má-t# ® *mátt*). Að öðru leyti fá þessar sagnir sömu háttar-, tölu- og persónuendingar og aðrar sagnir. Þar er þó *vera* undanskilin; hún er alveg sér um endingar í nt.vh., auk þess sem hún skiptir þar um stofn og fær *sé*; beygingin er *sé — sért — sé; séum — séuð — séu*, og er aðeins endingin í 1.pers.ft. venjuleg. Í nt. fær *vera* sömu endingar og *munu* og *skulu*, en getur aldrei fengið *i* í stað *u* í endinguna í 2.pers.ft. eins og þær; *eruð*, aldrei **erið*. Það er auk þess sérstakt fyrir *vera*, að hún hefur einnig reglulegan viðtengingarhátt eða öllu heldur óskhátt; *fari hann og veri*.

Hér má einnig nefna svokallaðar *-ri*-sagnir, sem mynda þátíð með því að bæta við sig *-ri* og breyta stofnsérhljóðinu (*ú* eða *ó*) í *é* (eða *e*); *róa, gróa, núa, snúa*.

8.2.4 Miðmynd

Í 4.2.2 var talið að yfirleitt væri réttast að greina miðmynd sem orðmyndun, frekar en beygingu. Hún hefur þó þá sérstöðu, að miðmyndarendingin, *-st*, bætist yfirleitt aftan við persónuendingar sagna; og þess vegna skal litið hér aðeins á samspil endinganna. Það er nefnilega ekki svo að persónuendingarnar séu alltaf óbreyttar; ending 2.pers.ft., *-ð*, fellur alltaf brott á undan *-st*; #kalla-i-ð+st# ® *kallist*, enda höfðu slíkar myndir *z* meðan hún var og hét.

En afbrigðin eru fleiri. Endingin *-r* í 3.pers.et.fh.nt. og 2.pers.et. beggja tíða og háttá (nema í fh.þt. sterkra sagna) fellur líka brott í miðmynd; #tel-r+st# ® *telst*, #dæm-i-r+st# ® *dæmist*, #kalla-ði-r+st# ® *kallaðist*. Þá koma aldrei tvær *-st*-endingar í röð upp á yfirborðið í 2.pers.et.fh.þt. sterkra sagna. Þetta kemur t.d. fram í miðmynd, þar sem miðmyndarendingin ætti að bætast við hina almennu *-st*-endingu, #bauð-st+st#; en útkoman verður *bauðst*, ekki **bauðstst*. Sama gerist þegar stofninn endar á *-st*, eins og í *bresta*; #brast-st# ® *brast*, ekki **brastst*. Þetta verður til þess, að í miðmynd verða allar persónur eintölu eins í hvorri tíð fyrir sig: *ég kallast — þú kallast — hann kallast; ég kallaðist — þú kallaðist — hann kallaðist*.

8.3 Beygingarreglur og hljóðbeygingarreglur

8.3.1 Beygingarreglur

Hér verða settar fram nokkrar helstu beygingarreglur sem á þarf að halda í beygingu framsöguháttar og viðtengingarháttar.⁸

- (6) #X((+j)-a)# â #X-ði#
 +so
 -sterk
 +þt

Þessi regla verkar undantekningarlaust í þt. veikra sagna, og bætir við þær þátíðarendingu $\#-ði\#$, sem hljóðkerfisreglur breyta svo í samræmi við gerð stofnsins. Það sem er innan sviga er valfrjálst, þ.e. reglan verkar hvort sem orðasafnsmyndin er bara #X#, eins og í *kalla*, #X-a#, eins og í *dæma* og *duga*, eða #X+j-a#, eins og í *telja*. Hún bætir ekki bara $\#-ði\#$ við stofninn, heldur klippir hún líka endingu orðasafnsmyndarinnar burt, ef hún er fyrir hendi á annað borð. Verkan hennar er því einföldust í sögnum eins og *kalla*; þar er bara um viðbót að ræða.

- (7) #X-Y# â #X-Y-i#
 +so
 +vh

Gert er ráð fyrir að þessi regla verki alltaf í viðtengingarhætti. Y er höfð í orðasafnsmyndinni til að sýna að reglan verkar á hvaða gerð sagna sem er, og jafnt þótt búið sé að bæta við þátíðarendingu; hún getur falist í Y, en Y getur líka verið *ö*. Hins vegar koma áhrif þessarar reglu oft ekki fram á yfirborðinu, því að iðulega kemur annað áherslulaust sérhljóð næst á eftir og eyðir þessu.

- (8) a #X((+j)-a)# â #X((+j)-a)-a#
 +so
 -þt
 -vh
 +ft
 -1.p
 -2.p
- b #X((+j)-a)(-i)# â #X((+j)-a)(-i)-i#
 +so
 -þt
 +ft
 -1.p
- c #X((+j)-a)(-i)# â #X((+j)-a)(-i)-u#
 +so
 +ft

Þessar reglur setja töluendingar ft. á sagnir. Athugið að (8)a er þrengst, þ.e. inniheldur flesta þætti, og verkar því fyrst samkvæmt reglu sem nefnd var í 4.1.5; hún verkar aðeins í 3.pers.ft.fh.nt. og gefur (*þeir*) fara. Sömuleiðis er (8)b þrengri en (8)c, og verkar því á undan henni og gefur (*þið*) farið í fh. og (*þótt þið*) farið í vh. Þess vegna er hægt að setja (8)c svona almennt fram; hún verkar á öll þau form sem hinar tvær eru ekki þegar búnað að verka á þegar að henni kemur.

Þá eru eftir reglur sem verka eingöngu í eintölunni. Þrjár þeirra verka aðeins á ákveðnar gerðir sagna; ein breytir veikum sögnum af gerðinni #X-a# í #X-i# í nútíð (#dug-a# ® *dugi*), en önnur bætir -st við í 2.pers.þt. sterkra sagna (*bauðst*). Sú þriðja klippir -a aftan af orðasafnsmynd sterkra sagna, svo og veikra sagna af gerðinni #X+j-a#, enda eru þær líkar sterkum sögnum að ýmsu leyti, t.d. hvað varðar myndun lh.þt., eins og fram kemur í 8.4.2. Síðan þarf reglu sem bætir við -r í 2.pers.et., bæði í nt. og þt., fh. og vh. (#kalla# ® *kallar*); og aðra sem bætir við -r í ómörkuðustu myndinni,

þ.e. ómarkaðri tíð (nt.), ómörkuðum hætti (fh.), ómarkaðri tölu (et.) og ómarkaðri persónu (3.).

Þessu til viðbótar eru tvær algildar reglur úr fleirtölunni, sem ekki eru settar hér fram; önnur bætir alls staðar við *-m* í 1.pers., hin bætir við *-ð* í 2.pers. Með þessum reglum á að vera hægt að leiða út allar beygingarmyndir sagna í framsöguhætti og viðtengingarhætti.

Takið eftir að aðgreining er meiri í ómörkuðum formdeildum en mörkuðum, eins og bent var á í 7.2.4 að oft gerist í fallbeygingu; þannig er það aðeins í nt.et.(fh.), sem sagnir með mismunandi orðasafnsmynd fá sérstakar endingar. Það er athyglisvert, að nær allar nýjar sagnir sem koma inn í málið virðast beygjast eins og *kalla*, þ.e. hafa orðasafnsmynd af gerðinni #X#; en slíkar sagnir þurfa enga aukareglu í nt.fh.et. eins og aðrar veikar (og sterkar) sagnir. E.t.v. sýnir þetta tilhneigingu til að komast af með sem fæstar reglur. Einnig er það aðeins í nt. sem fleirtöluendingin er mismunandi eftir persónum (*u/i/a*).

8.3.2 Hljóðskipti

Þá er að snúa sér að því að athuga að hve miklu leyti beyging sterkra sagna sé fyrirsegjanleg út frá orðasafnsmyndinni einni saman. Gengið er út frá því að við kunnum ákveðin munstur, sem ákveðnar orðasafnsmyndir ganga inn í; og hver tegund orðasafnsmynda geti aðeins gengið inn í eitt munstur. Ef hún gengur inn í fleiri, er beygingin að sjálfsögðu ekki lengur fyrirsegjanleg út frá orðasafnsmyndinni einni.⁹

(9) a í — e í — i — i (bíta — beit — bitum — bitið)

Þannig beygjast sterkar sagnir sem hafa *i* í orðasafnsmynd, nema *bíða*, sem hefur *e* í lh.þt. Sagnir sem hafa *-kj-* í orðasafnsmynd missa *-j-* alls staðar (*svíkja*). Alls 32 sagnir.

b jó — au — u — o (bjóða — bauð — buðum — boðið)

Þannig beygjast sterkar sagnir sem hafa *jó*, *jú* eða *ú* (á undan samhljóði) í orðasafnsmynd; alls 34.

ce — a — u — o (bresta — brast — brustum — brostið)

Þannig beygjast sagnir sem hafa *e* í orðasafnsmynd og tvö samhljóð á eftir, nema um sé að ræða tvöfalt nefhljóð (*brenna*) eða gómhljóð (*drekka*), þá er *u* í lh.þt. Alls eru þetta 24 sagnir, en undantekningar eru *svelgja* og *bregða*.

d e — a — á — o (bera — bar — bárum — borið)

Þannig beygjast þrjár sagnir sem hafa *e* í orðasafnsmynd og eitt [+hljómandi] samhljóð á eftir; en tvær sagnir af þeirri gerð, *fela* og *nema*, beygjast öðruvísi.

ee — a — á — e (gefa — gaf — gáfum — gefið)

Þannig beygjast 8 sagnir með *e* í orðasafnsmynd og eitt [-hljómandi] samhljóð á eftir; undantekningar eru *vefa* og *vega*.

f e — ó — ó — a (hefja — hóf — hófum — hafið)

Þannig beygjast þrjár sagnir sem hafa *e* í orðasafnsmynd á undan *-ff-* eða *-rj-*.

ga — ó — ó — e (taka — tók — tókum — tekið)

Þannig beygjast fjórar sagnir sem hafa *a* í orðasafnsmynd og gómhljóð næst á eftir.

h a — ó — ó — a (fara — fór — fórum — farið)

Þannig beygjast sterkar sagnir sem hafa *a* í orðasafnsmynd á undan öðrum samhljóðum en gómhljóðum; alls 10 sagnir.

i á — é — é — á (gráta — grét — grétum — grátið)

Þannig beygjast sagnir sem hafa á á undan tannhljóði í orðasafnsmynd, alls fjórar.

j já (— e) — a — u — o

(skjálfa (nt. skelf) — skalf — skulfum — skolfið)

Þannig beygjast fjórar sagnir með ja eða já í orðasafnsmynd á undan samhljóði; í *gjalda* verður #gjald# ® *galt* í þt.

k i — a — u — u (binda — batt — bundum — bundið)

Þannig beygjast 5 sagnir sem hafa i í orðasafnsmynd á undan nefhljóði + lokhljóði. Í þt.et. verður samlögun (*binda — batt, stinga — stakk*).

l i — a — u — u (vinna — vann — unnum — unnið)

Þannig beygjast fjórar sagnir með i á undan tvöföldu nefhljóði eða r + nefhljóði í orðasafnsmynd; *finna* er þó óregluleg að því leyti að þar kemur *d* inn í 3. og 4. kennimynd.

m ö (— e) — ö — u — o

(hrökkva (nt. hrekk) — hrökk — hrukkum — hrokkið)

Þannig beygjast þrjár sagnir með ö í orðasafnsmynd, en *höggva* er undantekning.

n au — jó — u — au (*ausa — jós — (j)usum — ausið*)

Þannig beygjast þrjár sagnir með au í orðasafnsmynd; ef stofnsérhljóðið er fremsta hljóðið, getur *j* haldist í 3. kennimynd, eins og dæmið sýnir.

Hér hafa verið talin öll munstur sem þrjár eða fleiri sagnir fara eftir; alls 14 munstur með 141 sögn. Undantekningar, þ.e. sagnir sem hafa sams konar orðasafnsmynd og eitthvert þessara munstra, en fylgja því samt ekki, eru aðeins 7. Þannig má því gera grein fyrir langstærstum hluta sterkra sagna í íslensku.

Þegar komið er í munstur sem færri en þrjár sagnir hafa, fer auðvitað að verða vafasamt að svona uppsetning hafi eitthvert gildi. Þó má nefna fjögur þör sagna sem beygjast eins; *liggja* og *þiggja*; *biðja* og *sitja*; *heita* og *leika*; *slá* og *flá*. Reyndar eru *þiggja* og *flá* oftast beygðar veikt í nútímamáli. Þá eru eftir tæplega 30 sagnir, sem hver hefur sitt sérstaka munstur. Sumar þeirra eru nú lítið sem ekkert notaðar, en flestar eru þó meðal algengustu sagna málsins, og geta haldið sérvisku sinni af þeim sökum; þar má t.d. nefna *biða*, *syngja*, *koma*, *sofa*, *standa*, *halda*, *ganga*, *fá*, *hlæja*, *þvo*, *sjá*, *búa*.

8.3.3 Aðrar hljóðbeygingarreglur

i-hljóðvarps hefur áður verið getið (3.2.2, 6.4.2). Það er oft að verki í vh.þt. sagna (veikra og sterkra), sbr. víxlin *duga — dygði*, *slökkva — slekkti*, *ná — næði* o.s.frv. Það mætti því setja upp hljóðbeygingarreglu.¹⁰

(10) V ® *i*-hljóðvarpshljóð / ___ C₀
 +so
 +þt
 +vh

Vandinn í sambandi við þessa reglu er sá, að í sterkum sögnum má ekki leggja stofnsérhljóð nafnháttarins til grundvallar, og ekki heldur stofnsérhljóð eintölumyndarinnar í þt.fh., heldur stofnsérhljóð **ft.** í þt.fh. Þetta sést á sögnum eins og *gefa*, þt.et.fh. *gaf*. Vh.þt. er *gæfi*, en *æ* er hvorki reglulegt *i*-hljóðvarpshljóð af *e* né *a*. Það er hins vegar hljóðvarpshljóð af *á*; og *á* kemur fyrir í ft.fh.þt. *gáfum*. Það er því fleirtölumyndin sem verður að liggja til grundvallar, og er ekki alveg ljóst hvernig formlegri lýsingu á því verður best fyrir komið. En hér kemur enn dæmi um að tengsl

séu milli markaðra gilda mismunandi formdeilda, í þessu tilviki fleirtölu annars vegar og viðtengingarháttar hins vegar.

Athugið að þessi regla verkar ekki á áherslulaus sérhljóð (*kallaði* verður ekki **kalleði* í vh.), og ekki nema í aftasta atkvæði stofns (þess vegna verður ekki hljóðvarp í tvíkvæðum stofnum eins og *kalla*, þ.e. *kallaði* verður ekki **kellaði* í vh.). Þá verður að benda á, að *i*-hljóðvarpsvíxl koma sjaldnast fyrir í veikum sögnum með orðasafnsmyndina #X-a#; undantekningar eru t.d. *vaka*, *þora*, *tolla*, *duga*, *segja*, *þegja* o.fl. Hins vegar hafa margar sagnir af þessari tegund, s.s. *dæma*, *heyra*, *i*-hljóðvarpshljóð í **allri** beygingunni.

i-hljóðvarpið verkar ekki bara í vh.þt., heldur einnig í nt.et.fh. sterkra sagna. Þá reglu mætti setja svona upp:

$$(11) V \text{ ® } i\text{-hljóðvarpshljóð} / \text{ ______ } C_0(-r) \\ \text{+so} \\ \text{+sterk} \\ \text{-þt}$$

Þessi regla breytir #bjóð# í *býð*, #tak-r# ® #tek-r# ® *tekur*, o.s.frv.

Sagnir af gerðinni #X+j-a# eru sérstakt vandamál í þessu sambandi. Þær hafa sérhljóðavíxl milli nt. og þt., og er sama sérhljóð í nt. og í nh.; *telja* — *tel* — *taldi*. Þetta mætti skýra með sérstakri gerð af *i*-hljóðvarpi, en það hefði þann galla, að leggja yðri þátíðarsérhljóðið (*a*) til grundvallar, í stað sérhljóðs orðasafnsmyndarinnar. Hér verður því gert ráð fyrir að í þessum sögnum verki »öfugt« *i*-hljóðvarp (*e* ® *a* í *telja* — *taldi*, *verja* — *varði* o.s.frv.; *y* ® *u* í *spyrja* — *spurði*, *hylja* — *huldi* o.fl.; *æ* ® *á* í *tæja* — *táði*, *æja* — *áði*). Þetta »öfuga« *i*-hljóðvarp verkar í fh.þt. (og lh.þt.), en annars er sama stofnsérhljóð og í nh. Athugið þó að þessi regla er ekki undantekningalaus; þannig er þt. *selja* og *setja* ekki **saldi* og **satti*, heldur *seldi* og *setti*.

Ýmsar samhljóðabreytingar koma einnig fyrir í kennimyndum sterku sagnanna.¹¹ Algengust er samlögung sem verður í þt.et. þegar stofninn endar á hljóðandi hljóði + *b/d/g*; út kemur langt *pp/tt/kk* (sem aðblástursreglan breytir svo í [hè, hè, hò]); #band# ® *batt*, #stang# ® *stakk*.

Þá fellur *v* yfirleitt brott á undan kringdu sérhljóði; *hverfa* — *hurfum* — *horfinn*, *vinna* — *unnum*. Athugið að brottfall verður líka á undan *y*, þótt í nútímamáli sé það ókringt, [Φ]; *hyrfi*, *ynni*. Í máli þeirra sem hafa *kv*-framburð skiptast líka á *k*- og *h*- í sögninni *hverfa* í sambandi við þetta brottfall.¹²

Eins og áður er sagt verður að leiða stofnsérhljóðið í vh.þt. af stofnsérhljóðinu í þt.fh.ft., til að út komi eðlileg *i*-hljóðvarpsvíxl (*gáfum* — *gæfi*). En þetta gildir ekki bara um stofnsérhljóðið, heldur einnig um samhljóðana í stofninum; þar sem einhver samhljóðavíxl koma fyrir í beygingu, kemur í ljós að alltaf eru sömu samhljóð í vh.þt. og í þt.fh.ft. Þetta sést t.d. í *finna* — *fann* — *fundum*, vh.þt. *fyndi*.

Aðrar reglur eru flestar þær sömu og áður hafa verið nefndar. Reglan sem fellir brott *j* og *v* í bakstöðu og á undan samhljóði (sjá 6.4.2) verkar t.d. í 1.pers.et.fh. #tel+j# ® *tel*, og #slökkv# ® *slekk*. *u*-innskot verkar t.d. í 2. og 3.pers.et.fh. #tel-r# ® *telur*. Þá fellur *r* brott á eftir *s* og *r* (sbr. brottfall í nf. no. eins og *ís*, *hamar* og lo. eins og *ljós*, *stór*); í so. kemur þetta fram t.d. í #ver-r# ® *ver*.

Ónefnd er þó ein hljóðbeygingarregla, sem er sérstök fyrir sagnir. Það er regla sem bætir -ð við form 2.pers.et.fh.nt. þeirra sagna sem hafa þar einkvæða mynd eftir að allar hljóðbeygingar- og hljóðkerfisreglur hafa verkað. Þetta geta aðeins verið sterkar sagnir eða veikar sagnir af gerðinni #X+j-a#, því að aðrar veikar sagnir hafa ýmist tvíkvæðan stofn #X#, eins og *kalla*, eða bæta við sig -i í et.fh.nt., eins og *dæma*, *horfa*. Þar að auki verða þetta að vera sagnir þar sem rótin endar á -s eða -r (og fella því brott endinguna -r eins og sagt var hér á undan) eða sérhljóði; á allar aðrar sagnir verkar nefnilega *u*-innskotsreglan og gerir þær tvíkvæðar. Reglan gæti því verið einhvern veginn svona:¹³

- (12) Ø @ ð / C₀VC₀(-r)____
 +so
 +nt
 +2.p.

Á þetta -ð geta síðan verkað samlögunarreglur og út kemur #les-ð# @ *lest*, #ver-ð# @ *verð*, #flý-r-ð# @ *flýrð*.

Margar fleiri reglur mætti auðvitað nefna í sambandi við sagnbeyginguna, svo og fjölda undantekninga sem reglum verður ekki komið yfir með góðu móti; en þetta verður látið gott heita.

8.4 Aðrir hættir

8.4.1 Boðháttur

Myndun boðháttar er ákaflega einföld, og dugir ein beygingarregla fyrir allar sagnir, hvort sem þær eru veikar, sterkar eða núpálegar:

- (13) #X((+j)-a)# â #X#
 +so
 +bh

Það sem þessi regla gerir er sem sé að klippa endingu orðasafnsmyndarinnar af, og skilja stofninn beran eftir. Við hann geta svo bæst venjulegar persónuendingar í ft. Það kemur fram í sögninni *vera*, sem myndar boðhátt reglulega af nafnhættinum, eins og aðrar sagnir, þótt hún myndi bæði fh. og vh. óreglulega; *ver(tu)*; *verum*; *verið* í bh., en *ert* — *erum* — *eruð* í fh. og *sért* — *séum* — *séuð* í vh.

Þegar myndin *-ðu* bætist við boðháttinn í 2.pers.et., verka á hana sömu reglur og þátíðarendinguna *-ði*; við fáum #ber+ðu# @ *berðu*, #fel+ðu# @ *feldu*, #gleð+ðu# @ *gleddu*, o.s.frv. En einnig er algengt að bara -ð (sem breytist síðan samkvæmt ýmsum hljóðkerfisreglum) bætist við, en *þú* fylgi líka með í setningunni; *vert þú kyrr*; *komd þú aftur*; o.s.frv. Ef *u*-ið fylgir með er hins vegar ekki hægt að hafa *þú* líka; **vertu þú kyrr*; **komdu þú aftur*. Þess vegna er líklega réttast að líta svo á að ef aðeins er -ð (en ekki *-ðu*) í boðhættinum, sé það tilkomið með sérstakri reglu:¹⁴

- (14) #X(+j)# â #X(+j)+ð#
 +so
 +bh
 -ft
 +2.p.

Benda má á, að mjög algengt er að sérstakar reglur verki í 2.pers.et., eins og áður hefur komið fram.

Athugið líka að setningafræðilega hefur boðhátturinn sérstöðu; hann verður að standa fremst í setningu. Ef neitun er í setningunni, hefur hún tilhneigingu til að standa fremst, og þá verður að nota nh. í stað bh.; *Ekki fara* í stað **Ekki farðu* (en *Farðu ekki*).

8.4.2 Lýsingarháttur þátíðar

Lýsingarháttur þátíðar hefur tvö mismunandi form; *-in-*, eins og í *talín*, og *-að-*, eins og í *dugað*. Eins og dregið var á í 5.2.7 er dálítið vafasamt hvort rétt er að flokka lh.þt. sem beygingu; sérstaða hans felst í því að þar virðist, oft a.m.k., skipt um orðflokk, þannig að sögn verði að lýsingarorði. Stundum a.m.k. virðist því eðlilegt að greina myndun lýsingarháttar þátíðar sem orðmyndun.¹⁵ En eftir sem áður þarf auðvitað að lýsa henni formlega á einhvern hátt.

Um val milli *-in-* og *-að-* gilda þær meginreglur, að *-in-* er notað í sterkum sögnum og veikum sögnum af gerðinni #X+j-a#, en þær eiga ýmislegt annað sameiginlegt með

sterkum sögnum eins og áður er sagt. Þó eru nokkrar undantekningar frá þessu í veikum sögnum, þ.e. sumar sagnir af gerðinni #X+j-a# mynda lh.þt. með -að-, ýmist eingöngu eða sem hliðarmynd við -in-. Fyrir því má líklega gera grein að mestu með reglum sem tengjast mismunandi stofngerð, en þær eru allflóknar og verður sleppt hér.¹⁶

Endingin -að- er svo notuð í sögnum af gerðinni #X(-a)#, þ.e. öðrum veikum sögnum en þeim sem hafa gerðina #X+j-a#. Hljóðbeygingarregla gerir að mestu grein fyrir því hvenær *a* fellur niður:

$$(15) \quad \begin{array}{c} \text{V} \\ a \text{ ® } \emptyset / \quad [+pan](C) \quad - _ _ _ \delta \\ \quad \quad \quad \text{CC} \\ \quad \quad \quad +so \\ \quad \quad \quad +lh \end{array}$$

Þessi regla segir að *a* falli niður í lh.þt., ef á undan fari þanið sérhljóð, með eða án samhljóða, eða a.m.k. tvö samhljóð. Einhverjar undantekningar eru frá þessari reglu, en í flestum tilvikum gildir hún. Þegar *a* fellur niður, getur *ð* svo breyst á ýmsa vegu samkvæmt hljóðkerfisreglum.

8.5 Yfirlit

Í upphafi kaflans var bent á grundvallarskiptinguna í sterkar sagnir og veikar, og að hinar sterku eru lokaður, lítill hópur. Þá var því haldið fram að rétt væri að greina sagnaendingar niður, þannig að hver formdeildanna fjögurra, tíð, háttur, tala og persóna, eigi — eða geti átt — sérstakan fulltrúa í endingunum.

Því var haldið fram að greining veikra sagna í beygingarflokka væri óþörf, þar eð beyging væri fyrirsegjanleg út frá orðasafnsmynd. Enn fremur var talið að hefðbundin flokkun sterkra sagna væri ónothæf, og eðlilegra væri að gera ráð fyrir nokkrum munstrum sem sagnirnar gætu gengið inn í; og hver orðasafnsmynd gengi aðeins inn í eitt munstur. Samkvæmt því væri beygingin fyrirsegjanleg út frá orðasafnsmynd.

Sýnt var fram á að beygingarendingar veikra sagna og sterkra eru að mestu leyti þær sömu; helsta afbrigðið er í 2.pers.et.þt. Þá voru settar fram helstu beygingar- og hljóðbeygingarreglur í sagnbeygingunni, þ. á m. 14 flokkar hljóðskipta. Fram kom að gera verður ráð fyrir sérstöku »öfugu« afbrigði *i*-hljóðvarps í sagnbeygingu; og einnig verður stundum að leggja aðra mynd en orðasafnsmyndina til grundvallar til að lýsa *i*-hljóðvarpi í vh.þt.

Að lokum var dregið á beygingu boðháttar og lýsingarháttar þátíðar.

9. Yfirlit

Í þessu riti hefur verið fjallað um íslenska orðhlutafræði, þ.e. beyginga- og orðmyndunarfræði, frá samtímalegu sjónarmiði. Reynt hefur verið að setja efnið fram á annan hátt en tíðkast hefur í kennslubókum til þessa; hverfa frá hefðbundnum beygingarflokkum, en láta beygingarþætti og beygingar- og hljóðbeygingarreglur koma í þeirra stað. Einnig var reynt að finna reglur um samband stofngerðar og beygingarendingar, þar sem um fleiri en eina endingu er að ræða í sama falli; og bent var á hvernig beyging sagna er fyrirsegjanleg út frá orðasafnsmynd þeirra. Þá var reynt að gera grein fyrir stöðu einstakra formdeilda í málkerfinu, og lýsa sambandi einstakra gilda formdeildanna.

Meginþáttur þessa rits er hinn fræðilegi grundvöllur sem lagður er í 2.—5. kafla, og var reynt að setja hann fram á þann hátt að lesendur geti sjálfir byggt þar ofan á. Það er nauðsynlegt, því að vissulega vantar mikið á að sú beygingarlýsing sem hér var sett fram sé fullkomin. 6.—8. kafli, svo og það sem segir um einstök aðskeyti og samsetningar í 3. kafla, er fyrst og fremst ætlað til að gefa dæmi. Því er nauðsynlegt að nota »hefðbundnar« beygingafræðibækur í tengslum við þessa.¹ Þar er að finna miklu ítarlegri greinargerð fyrir beygingu einstakra orða en hér, bæði hvað varðar heila beygingarflokka og svo undantekningar.

Lítið hefur verið skrifað um íslenska orðhlutafræði í sama anda og þetta rit,² og því er grundvöllurinn sums staðar ekki ýkja traustur. Án efa er sumt af því sem hér er haldið fram, t.d. um einstakar beygingar- og hljóðbeygingarreglur, hæpið eða beinlínis rangt; og ég legg áherslu á að þetta rit verður að lesa með gagnrýnum huga og efast um hvaðeina sem haldið er fram, athuga hvort það fellur að því sem sagt er annars staðar. Íslensk beyging er margslungin, ekki alltaf ljóst hvað tengist öðru og á hvaða hátt, og engin von til að ég hafi fundið hinn endanlega sannleik í því. Ég er þó ekki í vafa um að með þeim aðferðum sem hér er beitt — auknum og endurbættum — megi ná fram heildstæðri beygingarlýsingu íslensku, sem um margt taki fram eldri lýsingu. Svo verða lesendur að dæma fyrir sig.

Heimildir

- Alexander Jóhannesson. 1927. *Die Suffixe im Isländischen*. Fylgirit Árbókar Háskólans 1927. Reykjavík.
- Anderson, Stephen R. 1972. Icelandic *u*-Umlaut and Breaking in a Generative Grammar. E.S. Firchow, K. Grimstad, N. Hasselmo & W.A. O'Neil (ritstj.): *Studies for Einar Haugen*, bls. 13–30. Mouton, The Hague.
- . 1975. On the Interaction of Phonological Rules of Various Types. *Journal of Linguistics* 11:39–62.
- . 1977. On the Formal Description of Inflection. *CLS* 13:15–44.
- . 1979. On the Subsequent Development of the 'Standard Theory' in Phonology. D.A. Dinnsen (ritstj.): *Current Approaches to Phonological Theory*, bls. 2–30. Indiana University Press, Bloomington.
- . 1982. Where's Morphology? *Linguistic Inquiry* 13:571–612.
- . 1986. Types of Dependency in Anaphors: Icelandic (and Other) Reflexives. L. Hellan & K.K. Christensen (ritstj.): *Topics in Scandinavian Syntax*. Reidel, Dordrecht.
- Andrews, Avery D. 1982. The Representation of Case in Modern Icelandic. J. Bresnan (ritstj.): *The Mental Representation of Grammatical Relations*, bls. 426–503. MIT Press, Cambridge.
- Aronoff, Mark. 1976. *Word Formation in Generative Grammar*. MIT Press, Cambridge.
- Ársæll Sigurðsson. 1940. Algengustu orðmyndir málsins og stafsetningarkennslan. *Menntamál* 13:8–42.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1964. Um geymd íslenzkra orða. Halldór Halldórsson (ritstj.): *Þættir um íslenskt mál eftir nokkra íslenzka málfræðinga*, bls. 158–176. Almenna bókafélagið, Reykjavík.
- . 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Áslaug J. Marinósdóttir. 1983. *Tölumyndir nafnorða í nefnifalli hjá íslenskum börnum*. Óprentuð B.-A.-ritgerð í almennum málvísindum, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Áslaug J. Marinósdóttir & Guðrún Sigurðardóttir. 1980. Athugun á fleirtölu í barnamáli. *Mímir* 28:29–45.
- Ásta Svavarsdóttir. 1987. *Beygingakerfi nafnorða í nútímaíslensku*. Kandiðatsritgerð í íslenskri málfræði, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Ásta Svavarsdóttir & Margrét Jónsdóttir. 1988. *Íslenska fyrir útlendinga*. Kennslubók í málfræði. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Baldur Jónsson. 1975. *Tíðni orða í Hreiðrinu*. Tilraunaverkefni í máltölvun. 1–3. Rannsóknastofnun í norrænum málvísindum, Reykjavík.
- . 1984. Samsett nafnorð með samsetta liði. Fáeinar athuganir. *Festskrift til Einar Lundeby* 3. október 1984, bls. 158–174. Oslo.
- Björn Guðfinnsson. 1937. *Íslenzk málfræði handa skólum og útvarpi*. Ríkisútvarpið, Reykjavík.
- Chomsky, Noam. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press, Cambridge.
- . 1970. Remarks on Nominalization. R.A. Jacobs & P.S. Rosenbaum (ritstj.): *Readings in English Transformational Grammar*, bls. 184–221. Ginn and Company, Waltham.
- . 1981. *Lectures on Government and Binding*. The Pisa Lectures. Foris, Dordrecht.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1981. *u*-hljóðvarp og önnur *a-ö* víxl í nútímaíslensku. *Íslenskt mál* 3:25–58.
- . 1982. *Orðmyndun og orðmyndunarreglur í íslensku*. Óprentuð ritgerð, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- . 1987. Nokkur viðskeyti og tíðni þeirra. *Morgunblaðið* 15. maí, bls. **-**.
- Eiríkur Rögnvaldsson & Vilhjálmur Sigurjónsson. 1986. *Um orðasafn með*

- WordPerfect og íslenska orðtíðni*. Ritmál hf., Reykjavík.
- Eyvindur Eiríksson. 1975. Beyging nokkurra enskra tökuorða í nútímaíslensku. *Mímir* 23:55–71.
- . 1981. Burgeisar, ribbaldar, barúnar og allt það hafurtask. *Afmæliskveðja til Halldórs Halldórssonar* 13. júlí 1981, bls. 85–96. Íslenska málfræðifélagið, Reykjavík.
- Foss, Donald J., & David T. Hakes. 1978. *Psycholinguistics*. An Introduction to the Psychology of Language. Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Friðrik Magnússon. 1984a. Um innri gerð nafnliða í íslensku. *Íslenskt mál* 6:81–111.
- . 1984b. Ein lítil beygingarending. *Mímir* 32:33–43.
- . 1984c. *Um joð og vöff í beygingu orða í íslensku*. Óprentuð ritgerð, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- . 1988. Hvað er títt? *Orð og tunga* 1:**
- Gleason, H.A. 1961. *An Introduction to Descriptive Linguistics*. Endursk. útg. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. J.H. Greenberg (ritstj.): *Universals of Language*. 2. útg., bls. 73–113. MIT Press, Cambridge.
- Guðrún Theodórsdóttir. 1985. *Kyn og kynferði*. Óprentuð B.A.-ritgerð í almennum málvísindum, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Gunnlaugur Ingólfsson. 1979. Lítið eitt um lýsingarorð sem enda á *-ugur*. *Íslenskt mál* 1:43–54.
- Halldór Ármann Sigurðsson. 1982. *Beygingarflokkun veikra sagna í íslensku*. Ritgerð, Háskóla Íslands, Reykjavík (fjölfölduð).
- Halldór Halldórsson. 1950. *Íslensk málfræði* handa æðri skólum. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.
- . 1964a. Nýgervingar í fornmáli. Halldór Halldórsson (ritstj.): *Þættir um íslenskt mál* eftir nokkra íslenska málfræðinga, bls. 110–137. Almenna bókafélagið, Reykjavík.
- . 1964b. Nýgervingar frá síðari öldum. Halldór Halldórsson (ritstj.): *Þættir um íslenskt mál* eftir nokkra íslenska málfræðinga, bls. 134–157. Almenna bókafélagið, Reykjavík.
- . 1969. Nokkur erlend viðskeyti í íslensku og frjósemi þeirra. *Einarsbók*. Afmæliskveðja til Einars Ól. Sveinssonar 12. desember 1969, bls. 71–106.
- . 1976. Falling Down to a Suffix Status. A Morphosemantic Study. *Nordiska studier i filologi och lingvistik*. Festskrift tillägnad Gösta Holm på 60-årsdagen den 8. juli 1976, bls. 162–172. Carl Bloms Boktryckeri A.-B., Lund.
- . 1984. Íslensk orðmyndun. Margra kosta vöð. *Norrænt tímarit um fagmál og iðorð* 2:4–9.
- Helgi Bernódusson. 1978. Samantekt um núpálegar sagnir. *Mímir* 26:16–25.
- Helgi Guðmundsson. 1972. *The Pronominal Dual in Icelandic*. University of Iceland Publications in Linguistics 2. Institute of Nordic Linguistics, Reykjavík.
- Hockett, Charles F. 1958. *A Course in Modern Linguistics*. Macmillan, New York.
- Hreinn Benediktsson. 1982. Nordic Umlaut and Breaking: Thirty Years of Research (1951–1980). *Nordic Journal of Linguistics* 5:1–60.
- Höskuldur Þráinsson. 1974. *Að vera að gera eitthvað*. Óprentuð kandidateitgerð í íslenskri málfræði, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- . 1976. Reflexives and Subjunctives in Icelandic. *NELS* 6:225–239.
- . 1986. *Setningafræði*. Kennslukver handa nemendum á háskólastigi og öðrum þeim sem yndi hafa af setningafræði. Fyrri hluti. 4. tilraun með breytingum. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík. **
- Indriði Gíslason, Sigurður Konráðsson & Benedikt Jóhannesson. 1986. *Framburður og myndun fleirtölu hjá 200 íslenskum börnum við fjöggra og sex ára aldur*. Kennaraháskóli Íslands, Reykjavík.
- Íslensk orðabók* handa skólum og almenningi. Ritstj. Árni Böðvarsson. 2. útg. aukin og

- breytt. Menningarsjóður, Reykjavík, 1983.
- Jackendoff, Ray. 1975. Morphological and Semantic Regularities in the Lexicon. *Language* 51:639–671.
- Jakob Benediktsson. 1964. Þættir úr sögu íslenzks orðaforða. Halldór Halldórsson (ritstj.): *Þættir um íslenskt mál* eftir nokkra íslenska málfræðinga, bls. 88–109. Almenna bókafélagið, Reykjavík.
- Jakobson, Roman. 1936. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 6:240–288.
- Jones, Oscar F. 1964. Icelandic Neologisms in -ó. *Word* 20: 18–27.
- Jón Friðjónsson. 1978. *A Course in Modern Icelandic*. Texts. Vocabulary. Grammar. Exercises. Tímaritið Skák, Reykjavík.
- . 1989a. *Samsettar myndir sagna*. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- . 1989b. **
- Jón Gunnarsson. 1973. *Málmyndunarfræði*. Iðunn, Reykjavík.
- Jón Hilmar Jónsson. 1979. *Das Partizip Perfekt der schwachen ja-Verben*. Die Flexionsentwicklung im Isländischen. Carl Winter — Universitätsverlag, Heidelberg.
- . 1984. *Íslensk grammatikk for utlendinger*. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- . 1985. Ritdómur um *Íslenska orðabók* handa skólum og almenningi. *Íslenskt mál* 7:**
- . 1988. **
- Kiparsky, Paul. 1984. On the Lexical Phonology of Icelandic. C.-C. Elert, I. Johansson & E. Strangert (ritstj.): *Nordic Prosody* 3. Papers from a Symposium, bls. 135–164. University of Umeå, Umeå.
- Kjartan G. Ottósson. 1986. **
- Kress, Bruno. 1982. *Isländische Grammatik*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig.
- Kristján Árnason. 1974. *Beygingarlýsing veikra sagna*. Ritgerð, Háskóla Íslands, Reykjavík (fjölfölduð).
- . 1980a. *Íslensk málfræði*. Kennslubók handa framhaldsskólum. Fyrri hluti. Iðunn, Reykjavík.
- . 1980b. *Íslensk málfræði*. Kennslubók handa framhaldsskólum. Seinni hluti. Iðunn, Reykjavík.
- Lyons, John. 1968. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Margrét Jónsdóttir. 1987. Um leyfilegar raðir í fornu máli og nýju. *Íslenskt mál* 9.
- . 1989. Um -ir- og -ar-fleirtölu sterkra einkvæðra kvenkynsorða í íslensku. *Íslenskt mál* 10–11.
- Matthews, P.H. 1974. *Morphology*. An Introduction to the Theory of Word-Structure. Cambridge University Press, Cambridge.
- Mulford, Randa. 1983. On the Acquisition of Derivational Morphology in Icelandic: Learning about -ari. *Íslenskt mál* 5:105–125.
- Mörður Árnason. 1977. *Búinn er nú að stríða*. Óprentuð B.A.-ritgerð í íslensku, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Mörður Árnason, Svavar Sigmundsson & Örnólfur Thorsson. 1982. *Orðabók um slangur slettur bannorð og annað utangarðsmál*. Svart á hvítu, Reykjavík.
- Nida, Eugene A. 1949. *Morphology*. The Descriptive Analysis of Words. The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Oresnik, Janez. 1976. Inflection of Modern Icelandic Nouns, Adjectives and Adverbs. *Linguistica* 16:97–118.
- . 1980. Um stýfðan boðhátt í íslensku. *Skíma* 3,3:7–9.
- Sigrún Þorgeirsdóttir. 1982. *Tvær tilraunir til flokkunar sterkra sagna í íslensku*. Óprentuð B.A.-ritgerð í almennum málvísindum, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- . 1984. *Breytingar á beygingu sterkra sagna í íslensku*. Óprentuð ritgerð, Háskóla Íslands, Reykjavík.

- . 1986. *Um forskeyti í íslensku*. Káridátsritgerð í íslenskri málfraeði, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Sigurður Jónsson. 1984. Af hassistum og kontóristum. *Íslenskt mál* 6:155–165.
- Sigurður Konráðsson. 1982. *Um þátíð sagna í máltöku barna*. Óprentuð ritgerð, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Stefán Einarsson. 1949. *Icelandic. Grammar. Texts. Glossary*. 2. útg. The Johns Hopkins Press, Baltimore.
- Stong-Jensen, Margaret. 1987. **
- Svavar Sigmundsson. 1989. **
- Valtýr Guðmundsson. 1922. *Íslensk Grammatik*. Íslensk Nutidssprog. H. Hagerups Forlag, Kaupmannahöfn. [Ljósprentun 1983, Málvisindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.]
- Veturliði Óskarsson. 1983. *Brottfallsreglan í íslensku*. Óprentuð ritgerð, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- . 1986. **
- Wasow, Thomas. 1977. Transformations and the Lexicon. P.W. Culicover, T. Wasow & A. Akmajian (ritstj.): *Formal Syntax*, bls. 327–360. Academic Press, New York.